

CSIKÓS-MAGYI BÉLA

KÖZGAZDASÁGTAN A GLOBALIZÁCIÓ VILÁGÁBAN I.

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

CSIKÓS-NAGY BÉLA

Közgazdaságtan a globalizáció világában

I. kötet: Klasszikus közgazdaságtan

**Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián**

**Szerkesztő
Glatz Ferenc**

**Olvasószerkesztő
Kovács Éva**

**Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián**

Csikós-Nagy Béla
**Közgazdaságtan
a globalizáció világában**

I. kötet

Klasszikus közgazdaságtan

Budapest 2002

MTA Társadalomkutató Központ

© Csikós-Nagy Béla

ISBN 963 508 368 8 Ö

ISBN 963 508 369 6

ISSN 1419-3507

Kiadja az

MTA Társadalomkutató Központ

Kiadásért felel: Glatz Ferenc, a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program elnöke

Borító: Horváth Imre

Tördelés: AbiPrint Bt., Budapest

Nyomdai munkálatok: Dabas Jegyzet Kft.

Felelős vezető: Marosi György ügyvezető igazgató

Megjelent 14 A/5 ív terjedelemben 1700 példányban

Tartalom

I. kötet

KLASSZIKUS KÖZGAZDASÁGTAN

Gazdálkodás, gazdaságtudomány és életcélok (Glatz Ferenc) XIII

Előszó 1

I. fejezet

A KÖZGAZDASÁGTAN TÖRTÉNELMI GYÖKEREI

I. Gazdasági kategóriák 5

1. Naturálgazdaság 5

Értéktermelés • Gazdaság és technika • Használati érték és fogyasztói preferencia

2. Árugazdaság 16

Tulajdonelkülönülés és csereérték • Pénz és ár • Infláció

3. Vállalkozás 29

Számvitel • Tőke, profit és kamat • Adó • Kulcskategóriák: fémpénz, pénztőke és bankhitel

II. A gazdaság mozgatórugói 40

1. Valláserkölcsi életszemlélet 40

Erkölcsei (isteni) értékeken alapuló életvitel • Platón és követői • Hellenisztikus kohézió

2. Az anyagiasság térhódítása Európában 46

A reneszánsz és a felvilágosodás közgazdasági nézetei • Háborús készenléten alapuló gazdálkodás • Egoizmuson alapuló individuális jólét

II. fejezet

VILÁGMAGYARÁZAT ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN

I. A közgazdaságtan fő irányzatai 57

1. A tudomány szerepe a társadalmi haladásban 57

Világmagyarázat és a tudomány • Gazdasági folyamatok tudományos elemzése • Paradigmaváltozások a természettudományokban

2. Értékelésmentes közgazdaságtan 63

Módszertani vita • Max Weber és Werner Sombart nézetei • Politika és gazdaság

3. Világnézet-determinált közgazdaságtan 71
Közgazdaságtan és etika • Kapitalizmus, államkapitalizmus, szocializmus

II. A közgazdaságtan megteremtésének történelmi háttere 78

1. Nagy-Britannia vezető ereje 78
A világ leigázásán alapuló angol hegemonia • Anglia gyarmati gazdaságpolitikája • Az angol domíniumok státusa • Világ-gazdasági rend kiépülése
2. A klasszikus közgazdaságtan újszerű értelmezése 86
A közgazdaságtan elmélettörténeti háttere • Eredeti tőkefelhalmozás és felszabadulás a gazdálkodási kényszer alól • A közgazdaságtan klasszikusai

III. fejezet

A KÖZGAZDASÁGTAN KLASSZIKUS TÉTELEI

I. Vagyon, érték, ár 95

1. A nemzeti vagyon gyarapítása 95
A gazdálkodás célja és hatóköre • Gazdasági és szabad javak • Produktív és improduktív munka • A nemzeti jövedelemben mért teljesítmény
2. Az értéktörvény működése 103
Objektív érték: a költségtörvény • Szubjektív érték: a határhaszon • Ár: az érték pénzformája
3. Árautomatizmus 112
Gazdasági optimumot jelző ár • Keresleti ár • Kínálati ár • Egyensúlyi ár és piaci formák

II. Gazdaságpolitika, növekedés, egyensúly 135

1. Az állam gazdaságszervező funkciója 135
Nemzetgazdasági nézőpont • Piackonform gazdaságpolitika • Az árautomatizmus közgazdasági tartalma • A szabadpiaci jogi rendje • Versenypolitika
2. Nemzetgazdasági egyensúly 149
Általános és részpiacok egyensúlya • Gazdasági válság: az öntisztulási folyamat • Aranyvaluta-mechanizmus • Egyensúly, etika, fejlettség és hatalom
3. Áttérés a szükséglet szerinti elosztásra 163
Ipari forradalmak és a gazdaságnövekedés • Utópikus szocialisták • A tudomány önfelszámolásának hipotézise

IV. fejezet
A KLASSZIKUS KÖZGAZDASÁGTAN VÁLSÁGA

I. Az országok közötti fejlettségi űr éleződése	173
1. Az egyensúlyi elmélet tarthatatlansága	173
2. Népeségrobbanás a fejlődő világban	174
3. Gazdag–szegény probléma – nyugati megközelítésben	177
4. A fejlődő világ gazdasági kihívása	178
5. ENSZ: az új nemzetközi gazdasági rend	180
6. ENSZ: a gazdasági felzárkózás hipotézise	182
II. Az élet romló természeti feltételei	185
1. Rablógazdálkodás	185
2. Romló természeti feltételek megnyilvánulásai	187
3. Őserdők irtása és fosszilis energiák gyorsuló használata	189
4. Vita a Föld felmelegedése körül	191
5. A természet önregulálásának hipotézise	195
III. A pénzforradalom	198
1. Az arany demonetalizálása	198
2. Olajárrobbanások	200
3. A mennyiségi pénzelmélet csődje: fellazított bankhitelezések	201
4. A hektikus nemzetközi tőkeáramlás okai	204
5. Feketegazdaság és a bankok integráló szerepe	206

II. kötet
GAZDASÁGI GLOBALIZÁCIÓ

I. fejezet
VILÁGREND ÉS GAZDASÁGI GLOBALIZÁCIÓ

I. Modernizáció és kultúra	15
1. Civilizációk	15
Az egyetemes világcivilizáció hipotézise • A nyugati civilizáció a policentrikus világban • A marxizmus megjelenése Nyugaton és Keleten	
2. Kultúrértékek	27
Az atlanti kohézió: a világ nyugatosítására irányuló törekvés • Modernizáció mint a fejlődés motorja • Kultúrértékek különbözősége	
3. Általános egyensúly	34
Nemzeti, regionális és világérdek • A Nyugat erőfölényén alapuló egyensúly • Ázsia gazdasági fellendülése és öntudatosulása • Civilizációk ellentéte és érdekütközések	

4. Gazdasági globalizáció 45

A globalizáció mint politikai-technikai kategória • Globalizáció és polarizáció • A vertikális globalizáció gazdasági összefüggései • Globalizáció a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban

A GAZDASÁG VERTIKÁLIS GLOBALIZÁCIÓJA

II. fejezet

A TERMÉSZET, A TÁRSADALOM
ÉS A GAZDASÁG INTEGRÁCIÓJA

I. Közületi gazdaságtan

57

1. Az univerzalizmus 57
2. Közgazdaságtan és államháztartástan 60
3. Autonóm és heteronóm gazdaságpolitikai célok 62
4. Piaci áru és közösségi termék 68

II. Környezetgazdaságtan

71

1. Környezetgazdálkodás és közgazdaság 71
2. Környezetvédelem és a gazdálkodás rendje 73
3. A környezetvédelem költsége: a Leontief-modell 76
4. Az ökológia integrálása a piaci mechanizmussal 79

III. A nemzetgazdaságtan három dimenziója

83

1. Globalizált nemzetgazdaság 83
2. A GDP-, a GDI- és az IEEA-kategóriák bevezetése 86
3. Nemzetgazdasági hatékonyság 91
4. Választói jogon alapuló fogyasztói szuverenitás 95

III. fejezet

ÁLLAMI ELOSZTÁSI RENDSZEREK

I. Életszínvonal- és jövedelempolitika

101

1. A népesség jóléte 101
A gazdaság egyeztetése a szociálpolitikával • Életszínvonalpolitika • A bérrendszer szociális elemei • Munkás-paraszt jövedelemparitás
2. A jövedelem állami újraelosztása 118
A jóléti koncepció újraértelmezése • Nagy állami elosztási rendszerek

1. Hadigazdaságtan 124

Gazdasági teljesítmény és a katonai erő harmonizálása • A védelmi kiadások szerkezete • Katonai doktrína és önpusztítás • Fegyverkezési versenyek

2. Az oktatás gazdaságtana 134

A gazdaság fejlettsége és a nép iskolázottsága • A humán tőke tényezői • Munkaerőpiac és oktatási rendszer • Az oktatás finanszírozása

3. Az egészség gazdaságtana 149

Életminőség és egészség-tőke • Egészségpolitika és egészség-gazdaságtan • Az egészségvédelem intézményei • Négydimenziós egészségügyi modell • Gyógyszerek állami támogatása • Fajlagos költségnövekedés és egészségügyi reform

A GAZDASÁG HORIZONTÁLIS GLOBALIZÁCIÓJA

IV. fejezet

AZ ÁLLAMOK GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓJA

I. Az országok beilleszkedése a világgazdaságba

169

1. A világgazdaság fő jellemzői 169

A világgazdaság szerkezete • Az etnikum, a klíma és a termelési kultúra országdifferenciáló szerepe

2. Világgazdaság és regionális integrációk 173

Fejlesztésméletek • Regionális integrációk és azok formái • Regionális integrációk és állami szuverenitás

3. Korunk négy nagy integrációja és történelmi gyökereik 185

Európai Unió és páneurópai eszme • Amerikai szabadkereskedelmi övezet és pánamerikanizmus • A Sanghaji Együttműködési Szervezet és a történelmi kínai–oroszl kapcsolatok • A fejlődő világ gazdasági stratégiája. A gazdasági függőség régi és új formái

II. Az Európai Unió

197

1. Az Európai Unió kiépülése 197

Az ESZAK és az Euratom létrehozása • Az Európai Gazdasági Közösség • Közös piacból egységes piac • Kereskedelmi akadályok elhárítása

2. Az Európai Unió egyeztetett gazdaságpolitikája 204

Versenypolitika • Szociálpolitika • Regionális politika • Környezetvédelmi politika • Fogyasztóvédelmi politika

3. Az Európai Unió termelési és fejlődési politikája 209	
Közös agrárpolitika • Iparpolitika • Energiapolitika • Közlekedési politika	
4. Európai monetáris unió 218	
Az európai közös valuta: az ECU bevezetése • A monetáris unióra történő háromlépcsős áttérés • A tagországok közötti jövedelem-újraelosztás	
III. A fejlődő világ gazdasági stratégiája	225
1. Az önerőre támaszkodó globális stratégia 225	
Fejlődő világ: az önerő értelmezése • Globális fellépés az UNCTAD-konferenciákon • Nemzetközi áruegyezmények	
2. Regionális integrációk a harmadik világban 232	
Regionális integrációk megalakulása • Regionális integrációk értékelése • Az olajexportáló országok (OPEC) politikája	
V. fejezet	
A TERMELÉS NEMZETKÖZI	
ÖSSZEFONÓDÁSA	
I. Nemzetközi gazdasági kapcsolatok	243
1. Nemzeti tőke: hiány és felesleg 243	
A nemzetközi tőkeáramlás nemzetgazdasági háttere • Felhalmozási hányad • Felhalmozási ciklusok • A beruházások hatékonysága • Árukonzvertálhatóság és a gazdaság abszorpciós képessége	
2. Nemzeti és nemzetközi termelés 253	
Nemzetközi tőkeáramlás és a komparatív költségek tana • Geogazdaságtan és globalizáció • Telephelyelmélet és regionális üzletági központok • A termelés nemzeti és nemzetközi szektora	
II. Nemzetközi vállalatok szerepe	267
1. Nemzetközi termelés és nemzeti gazdaságpolitika 267	
Szemantikai vita: multi- vagy transznacionális vállalat • Nemzetközi termelés az állam és a vállalat szempontjából • A fejlődésben lévő ország dualista gazdaságpolitikája	
2. A nemzetközi termelés súlya a világgazdaságban 276	
A nemzetközi tőkeáramlás mértéke • Nemzetközi fúziók és vállalatfelvásárlások • A legnagyobb TNC-k világgazdasági szerepe • TNC-k szerepe a világkereskedelemben • A globalizálódásban élen járó ágazatok	

VI. fejezet
AZ ÁRU ÉS A PÉNZ ÚJ MOZGÁSTÖRVÉNYEI

I. Az információs társadalom	291
1. Információs világháló 291	
Az információ módja és a negyedik ipari forradalom • Az in-	
formációs világháló kiépítése • Informatika és tudományos	
kutatás	
2. Informatika és gazdaság 300	
Informatika és közgazdaságtan • Ártermelés, elektronika és	
internetgazdaság • Az internet-kommunikáció biztonsága	
II. A pénzügyi piac új alapokra helyezése	314
1. A pénz globalizált világpiaza 314	
Klasszikus közgazdaságtan és pénzügyi piac • Az elektronikus	
világháló és a pénz (tőke) szabad áramlása • Pénzügyi világ-	
hálózat	
2. A pénz – termék 323	
A közgazdaságtan kétdimenziós értékrendszere • A szabályo-	
zott papírpénz rendszere • A pénzügyi konszolidáció esélyei	

VII. fejezet
GLOBALIZÁLÓDÓ KÖRNYEZETI POLITIKA

I. A környezet védelméért	335
1. A környezetvédelem nemzetközi szervezettsége 335	
Nemzetközi szervezetek a környezetvédelemben • ENSZ: a	
környezetvédelem nemzetközi megszervezése • A környe-	
zetvédő szervezetek tevékenysége • Fellépés a környezetvé-	
delmi világszervezet megalakítása ellen	
2. A biológiai sokféleség megőrzése 344	
A biológiai sokféleség csökkenése és annak okai • Nemzet-	
közi szervezetek szerepe a biológiai sokféleség megőrzésé-	
ben • ENSZ: egyezmény a biológiai sokféleségről	
II. Gazdaság és környezet	352
1. Az üvegházhatású gázkibocsátás szabályozása 352	
Az ökológiai közgazdaságtan tézisei • Az üvegházhatású gáz-	
kibocsátás csökkentése • ENSZ: keretegyezmény az éghajlat-	
változásról • A szennyezési jogok világpiaacának bevezetése	
2. A világgazdaság helyzete 364	
Gazdaságnövekedés és ökológiai egyensúly • ENSZ: a fenn-	
tartható fejlődés nemzetközi programja • Az Agenda-21 el-	
ső öt évének értékelése	

I. A fenntartható társadalmi fejlődés	379
1. A gazdaságnövekedés új alapokra helyezése 379	
A klasszikus közgazdaságtan helye a tudományfejlesztésben	
• A 20. és 21. századforduló gazdaságának egybevetése •	
Ökonómia és ökológia szimbiózisa • A posztindusztriális	
társadalom téves hipotézise	
2. Környezetbarát technológiák meghonosítása 389	
Ötödik ipari forradalom • Energiahordozók részesedése a	
bányászati értékben • Megújítható és mikro-energiaforrá-	
sok • Hulladékmentes gyártási technológiák	
II. Új világgazdasági rend	407
1. A gazdálkodás kritikus pontjai 407	
Életmód: az anyagiasság uralma és kritikája • Túlnépesedés:	
a népességszaporodás tetőzése • Tömegnyomor: a szegény-	
ség leküzdése	
2. Világgazdasági egyensúly 421	
Neoliberális paradoxon • Közgazdaságtan és a kultúrértékek	
• A világgazdasági egyensúly három értelmezése	
III. A gazdaság intézményi rendje	433
1. A nemzetgazdaság szervezettsége 433	
A kormány gazdasági kabinetje • A gazdaság bürokratizáló-	
dása • Gazdaságigazgatási modellek • A gazdaságigazgatás	
külső és belső területe	
2. Világgazdasági szervezettség 443	
Egyesült Nemzetek Szervezete • Az ENSZ alkalmazkodása a	
változó világhoz • A Föld közös tulajdonának központi irá-	
nyítása	
Utószó	455
Irodalomjegyzék	459
Summary	461
Névmutató	465

Gazdálkodás, gazdaságtudomány és életcélok

[Megjegyzések Csikós-Illy Béla kritikai közgazdaságtanához]

Mégis a szellem! Mégiscsak szellemi valóságunk, annak megélése a cél! Az anyagi eszközök megszerzése mind-mind csak ezt szolgálják! A barlanglakástól a modern porotrontéglás, jól szigetelt házakig, az állat vontatta helyváltoztatási eszközöktől a legújabb gépkocsicsodáig, első állatbőr ruházatunktól a modern öltönyökig.

A szellem: *értelem*! A dolgok mélyére hatolás: annak élvezete, hogy rájövünk a dolgok okára. A szellem termékét látjuk akár autócsodáinkban, belső égésű motorjainkban is. Csodáljuk benne az emberi értelem kiteljesedését. Látjuk magunk előtt a majd' 10 ezer évvel ezelőtti ősembert, aki először jött rá, hogy a csiholt szikra, a gyúlékony anyag és a megfelelő levegő keveréke tűzhez, energiaforráshoz juttathatja őt. (Évekig izgatott engem például a technika, s a tűz kultúrtörténelmének tanulmányozásához vezetett az élmény, ahogy első autómban egy csavarhúzóval szabályozhattam a benzin-levegő befecskendezését, az arányok változtatásával ugrósabbra vagy lassúbbra állítottam „Rárót”, ahogy gyermekeim nevezték a család első csodaparipáját, az 1200-as Volkswagent! Mily értelmi fejlődés áll a kis technikai csoda, e fűvóka pontosra esztergált testének s a csappantyúnak kidolgozása mögött!) Mégiscsak ez a cél: megérteni „mi miért” történik körülöttünk, s kitalálni: milyen lehet még ember és környezetének jövője, s kigondolni hozzá a megvalósítás eszközeit.

A szellem: *kíváncsiság*, a mindig újra törekvés. Nyugtalanító-kínzó ösztön bennünk: a szellemi többlet akarás. A kudarcok, amelyek az újra törekvés állandó kísérői! Amelyeket, ha nem vállalnánk emberi sajátunknak, az emberiség még mindig valahol a kőkorszakban tartana... Na és az *érzelem*: akár az öröm, akár a bánat, szerelem, barátság, harag, megnyugtató szellemi lebegés vagy éppen izgalom a formák – természeti és épített környezet formáinak – csodálata, a szín- és illatvilág élvezete közben. Amit az ősember és a mai ember a maga módján, de teljesen kiélni akart.

Igenis van az életnek célja: legyünk arra képesek, hogy minél többet megértsünk a világból, s ha megértettük, legyünk képesek újabbat alkotni a világ számára. Szóljon egyéni történelmünk akár fémmunkásként egy-egy munkadarab megmunkálásáról – az anyag minőségének vagy a célszerszám használatának megváltoztatásáról. Vagy élelemtermelésről, környezetgazdálkodásról – a Föld-forma változtatásáról, okosan, szép teraszok rakásáról a

domboldalban, amellyel segített a víz felfogását, s tudod, hogy ezzel párasítod a levegőt, erősítéd fáid gyökereit, amivel megakadályozod az eróziót. S vajon nem ugyanez az életcél hajtja az embernevelés – a tanár, a politikus vagy a technikus – a mérnök, a fizikai munkás mindegyikét? Amely általános emberi életcél főállású „emberfajtája” vagyunk mi kutatók? A természet, a technikai lehetőségek, az emberi közösségek kutatói?

Megérteni, valami újat kigondolni és megvalósítani – erről tudósít az emberiség történelme. S hogy az ember hogyan jött rá: ő képes az élet minden területén a *tudatos*, tervezett cselekvésre. Amikor már nemcsak sodródik kis kavicsként a természet évmilliók folyamában, de igazítani, igazgatni is képes a maga életfeltételeit először egyéni, családi szinten, majd a települési kisközösség, végül – ma vagy holnap – a Földgolyó összemberi szintjén... Mert e tudatosság, a szellem kiteljesedése adja az új emberminőséget.

*

Hát erről szól nekem Csikós-Nagy Béla monumentális könyve. Amíg jöttek a szerzőtől a szerkesztőhöz százszámra a kéziratoldalak, a mennyiség s a megküldött vázlat jelezte a monumentalitást. Most, hogy korrektúrában van a „mű”, látszik már a gondolatmenet „monumentalitása” is. Átfogó, meggyőző, az emberiség jövőjének alapkérdéseit feszegeti. Amelyről sokunknak van, ha nem is ily letisztázott álláspontja. Kérdőjelek állítására, vitára is ingerel, készíttet. Önmagunkkal, az olvasottakkal is...

... Igen, igen... De mégiscsak kellene az anyagi javak. Az ember céljai közül nem lehet kiiktatni a lakhely, a termelési, közlekedési, szállítási eszközök, a szerszámok vagy éppen az élelem előállításának tökéletesítését. Korosztályom egyik nagy „filozófiai” élménye éppen az volt, hogy a nemes emberi célok elérhetéséhez szilárd anyagi előfeltételek szükségesek. (Másik nagy élménye: a nemesnek mondott emberi célokhoz a közösségirányítók milyen embertelen intézményeket képesek teremteni, s hogy a legnemesebb eszmények közé is képes bebújni a legembertelenebb életgyakorlat. Ahogy ez a 20. század diktatóráiban történt.)

Mind nyugaton, mind keleten élő kutatók az 1960–80-as években úgy éreztük: a géptársadalom kiteljesedése az új technikai csodák, az, hogy az európai-atlanti civilizáció képes volt a tömegtársadalmat ellátni élelemmel, fűtött, világított lakhellyel, az „anyagi javak” termelésének ilyen kibontakozása teljes mértékben igazolja a materialista filozófia igazát. E filozófia jelmondata: Brúnó atyának is botra kellett támaszkodnia ahhoz, hogy szent tanait hirdethesse. (S interpretáltuk szabadon a „Német ideológia” neohegelianizmus-kritikáját, magukat marxistának vagy nem „istának” vallók egyaránt.) Az elmúlt évszázad nagy emberiségélménye volt a technikai optimizmus, a 200 éve egymást követő ipari-technikai forradalmak csodálata! Valóban: az emberiség anyagi

életminősége az első városállamok megjelenése óta nem lépett akkorát előre, mint most 100 év alatt. S mi, kutatók – mind természet-, mind társadalomkutatók – ezen materialista emberi célok hierarchiájában rendeztük el visszamenőleg múltunk történelmét, vagy alakítottuk ki a jövőre vonatkozó terveket. Ezen értékhierarchiában tanítottuk-neveltük a jövő generációját. Ezen technikai-materiális értékhierarchia alapján alakítottuk át kutatóhálózatunkat, tudományos intézményrendszerünket.

Hm... Igaz lenne, amit most Csikós-Nagy Béla javasol? Szakítsunk a világ gazdaságát a „washingtoni megállapodás” óta, évtized óta kimondva is meghatározó neoliberális közgazdasági iskola tanításával, amelyik a tőke szabad (korlátlan) mozgását követeli a Földgolyó egészén. S követeli: az államok korlátozó funkcióit számolják fel, s követeli, hogy az „államot” elsősorban csak rendfenntartó adminisztrációként használjuk, „le kell választani e funkcióról (már-mint az államról) mindazt, ami a társadalmi rétegek speciális érdekeivel, a szociálisan hátrányos helyzetűek sorsával, a gyerekekről, az öregekről való gondoskodással kapcsolatos” (Csikós-Nagy II. kötet, 426. korrektúraoldal). Ezt a neoliberális felfogást Csikós-Nagy tarthatatlannak mondja, s kritikájában részben visszanyúl e *felfogás gyökereihez*, a 18. század klasszikus közgazdaságtanához, részben pedig szemügyre veszi a Földgolyón most *kibontakozó nagy termelési, technikai, természettörténeti és társadalmi folyamatokat*.

Csikós-Nagy könyve gazdaságfilozófiai mű. Mindenkinek el kellene olvasnia, aki gazdaságpolitikával, politológiával (no és politikával), szociológiával, történelemmel, filozófiával foglalkozik. Nem azért, hogy megcsodálja a szerző szinte páratlan ismeretanyagát, szuggesztív elemzőképességét. Azt, hogy az emberiség őstörténelmének egyes elemeit éppúgy képes a gazdálkodás szempontjából vizsgálni, mint a legújabb társadalmi feszültségeket, amelyek a termelés hulladékfelhalmozása vagy az esőerdők kivágása, vagy az informatikai világháló kibontakozása révén állnak elő. És még csak nem is azért kell elolvasnunk, hogy optimizmust merítsünk: az öregedő testben micsoda szellemi energiák rejlenek, s bízunk abban, hogy ilyen teljesítményre talán még 80 körül mi is képesek leszünk! Nem! Csikós-Nagyot azért kell olvasni, hogy pragmatikus korunk napi gondjaiból kiemeljük fejünket és kezdjünk gondolkodni az emberiség jelenének, jövőjének alapkérdéseiről. A „honnan?” és „hova?” alapkérdéseiről. A „miért?”, „mi célból?”, „meddig?” alapkérdéseiről... Csikós-Nagy ugyanis arra vállalkozik: az őstörténelemtől napjainkig vizsgálja-elemzi az *emberi gazdálkodás* céljait, mozgatórugóit.

*

Megtisztelő, hogy a szerző engem kért fel szerkesztői előszó írására. Az elnöki hat esztendő utolsó heteit élem, készítem a „számadást”, javítom saját beszédeim, cikkeim korrektúráit, készítem jegyzeteimet az utolsó közgyűlési

beszédemhez. De ezt mégis meg kell írnom. Részben a tisztelet okán, részben szubjektív, egyéni érzelmi indítékokból eredően.

Az első személyes ok: a szerző személyesen is megtisztelt azzal, hogy állandó „konzultációra”, beszélgetésre kért fel 1998-ban, a könyv tervének kialakításakor. (Ezt a szerzői előszóban is említi.) „Téged, évtizedek óta figyelek – mondta akkor –, ugyanazok a dolgok izgatnak, mint engem, s talán te vagy egyedül, aki annyit olvas, mint én” – tisztelt meg az Öreg, akiről én bárhova mentem is a világban, a legnagyobb elismeréssel hallottam beszélni. Utalt arra, amikor a ’80-as évek elején a tévé egyenes adásában, fiatal taknyosként vitára keltem Vele a német Gustav Schmoller történeti közgazdasági tételeinek, Fichte filozófiai nézeteinek gazdaságtörténeti interpretációjáról. Megengedhette magának a nagy Öreg, hogy engem konzulensnek fogadott. Kívánságának, igaz, csak részben tudtam megfelelni, de az elmúlt évek beszélgetéseit e tárgykörben most, hogy a könyv egészét korrektúrában, sőt az előszót is olvashatom, e sorok írása közben folytathatom... (Egy-egy ebéd az informatikai társadalomról írott tanulmányomról faggató beszélgetéssel, vagy máskor arról, hogy mi a szándékom a „környezetgondos polgár”-fogalom bevezetésével; vagy miért beszélek másfél évtizede „biotörténelemről”; az Európai Unió jelenlegi szerkezetét miért kritizálom, mondván, az túlságosan gazdasági és politikai intézmény, de hiányzik belőle az „emberpolitikai koncepció”, hiányzik a szociál-, a kultúrpolitika és így tovább, és így tovább.)

A másik személyes indíték: Bognár József tagtársunkkal, inkább emlékével szemben egy elmaradt adósságom pótlása. Csikós-Nagy említi előszavában, hogy Bognár Józseffel közösen kívánták e könyvet megírni. 1996 októberében kész volt Bognár tervezete, írja – amit megküldött neki, de ezután röviddel a baráti kolléga, Bognár meghalt. Csikós-Nagy tartotta novemberben a koporsónál az egyik beszédet. Nekem kellett volna tartanom a másikat. De az állandó „fontoskodás” – akkor épp az EU keleti kiterjesztését vizsgáló munkaközösség tagjaként tartottam előadást külföldön – megakadályozott ebben. Így nem mondhattam el búcsúzásként emlékeimet Bognár József közgazdasági gondolkodásáról, amely emlékek éppen e könyv koncepciójának előtörténetéhez kötődnek. Most a korrektúrát olvasva, ismét felidéződnek ezek bennem. Én is előszedtem – mint ahogy Csikós-Nagy is – az én „Bognár-levelezésemet”.

1996. május–júniusban beszélgetésre hívtam meg, mint új elnök, az Akadémia tekintélyes és tapasztalt tagjait. A titkárság naptára szerint több mint 70 tagtársammal folytattam négyszemközi beszélgetést. Számomra váratlanul választottak elnöknek, fiatal, de határozott elképzelésekkel rendelkező ember voltam, aki a tudomány és általában a gondolkodás tiszteletében nőttem fel és éltem, az akadémiai adminisztrációról kevés tapasztalatom volt. Bognár Józsefet nem kellett hívnom, maga jelentkezett. Történészként régen ismertem őt. Kérdeztem: alkalmasnak látja-e Akadémiánkat tudománypolitikai koncepció kifaragására? Alkalmasnak találja-e továbbá Akadémiánkat

arra – voltak ugyanis, közöttünk, akik nem –, hogy a nemzet előtt álló nagy stratégiai kérdések állítására és megválaszolására vállalkozzunk? Vagy inkább ilyen irányú erőfeszítések helyett foglalkozzam a nemrég befejezett összefoglaló magyar történet sajtó alá rendezésével. Hogyan leszek jobb elnök? „A jövővel kell foglalkozni” – volt a válasz. „Magam is azért nem készítem a visszaemlékezéseimet, amit évek óta sürgetsz rajtam, mint volt miniszteren – így ő –, mert amíg alkotóerőm van, addig a jövőről s nem a múltról akarok gondolkodni és írni. A sok öregember hadra fogható, csak foglalkozz velük. Én például régen töröm a fejem az 1990 után előállott világgazdasági változás leírásán, s azon, hogy a mai közgazdaság-tudomány nem képes kezelni a világban végbemenő termelési és társadalmi változásokat. Ezt most elkészíteném, ha adsz megbízást! Legyen ez a Stratégia része. Te meg hagyd a történelmet arra az időre, majd ha már nem leszel elnök, csak író-kutató ember.” Fejtegetéseiről szóló feljegyzéseim, levélváltásunk, a Tőle megkapott tervezet beszélt nekem először arról, hogy a világgazdaságban a gazdag Észak és a szegény Dél ellentéte most nyilvánul meg tisztán, a szovjet összeomlása után. A Kelet–Nyugat ellentéte múltó, százéves ellentét volt csak, mondotta, amelynek most vége van. Tőle hallottam először – most Csikós-Nagy precízen, pontosan fejt ki –, hogy a Nyugat központú gazdasági iskolák gondolatkinsével nem lehet az egész Földgolyót komolyan áttekinteni. Egymás szavába vágunk késő estébe nyúló beszélgetésünkön a Szovjetunió történelmi szerepéről, arról, hogy Oroszország végül is azonos kulturális alapokon építkezik, mint az atlanti és nyugat-európai társadalmak, hogy itt globális értelemben azonos kultúrán belüli harcokról van szó! Arról, hogy az 1960–80-as években sokkal jobban kellett volna figyelni az afrikai, távol-keleti kultúrákra, s akkor a két nagy (USA, Szovjetunió) egymással szembeni stratégiai sokban változhattak volna! Egymást kérdeztük, hogy jó-e az 1992 utáni egypólusú világrendszer, hogy van-e alternatívája az egypólusú világpolitikának stb.

A beszélgetés után készítette el Bognár a megírandó könyv tervezetét, amelyre én július 5-én részletes személyes levélben válaszoltam. – Amikor azután két év múlva, Bognár halála után Csikós-Nagy keresett fel és ajánlotta fel a Stratégia sorozatába a jelen monográfiát, nagy örömmel vettem én is, a Programbizottság is. Hiszen Csikós-Nagyról még az is tudott volt: nemcsak magas szintű gondolkodó, de határidőre szállítani képes író is, aki legendásan szántja a papírt a Tüköry étteremben eltöltött takarékos ebédek és bő szellemi öt-hat órás „irodalmi kocsimázás” közben...

A harmadik szubjektív indíték, hogy a saját művek sajtó alá rendezését félretolom és Csikós-Nagyot „kötelező irodalomként” olvasok: felidézni e nagyszerű egyéni teljesítmény szellemi környezetét. Az MTA Stratégiai Kutatási Programjának indulásáról kell itt röviden szólnom: 1996 júniusában kelt az elnöki elgondolás: legyen az MTA a nemzet tanácsadója. Célunk: mérjük fel a magyar állam, a magyar nemzet lehetőségeit, az informatikai forradalom, az új

ipari-technikai forradalom felgyorsította globalizáció, az integráció, a kulturális-társadalmi átrendeződések korában. Mérjük fel a magyar állam, a magyar nemzet lehetőségeit. Szólítsuk írói sorompóba legjobb szakembereinket: írják le véleményüket az agráriumról, környezetvédelemről, energiapolitikáról, vízgazdálkodásról, közlekedésről, gazdasági és politikai világfolyamatokról, az új településrendező világfolyamatokról, a NATO-ról, államrendszerről, egészségügyről, társadalompolitikáról. Majd írják le az egyes tudományok – mind a természet-, mind az élő-, mind a társadalomtudományok – lehetséges hozzájárulását az ezredforduló kihívásaihoz. Nagyszerű gyűjteményes kötetek és egyéni monográfiák születtek így 1997–2002 között. Majd ötszáz tanulmány-író munkája olvasható – folyóiratban, kötetekben vagy a Stratégiai Program titkárságának dokumentációjában – az ösztönzések eredményeként. És ami külön öröm: kollégáink egész sora foglalta össze „életművé”-nek tanulságait és mondanivalóját korunknak monográfiákba. Csikos-Nagy monográfiája besorolódik a nagy ívű egyéni teljesítmények közé az egészségügyről, energetikáról, ökológiáról, privatizációról, vízgazdálkodásról, agráriumról készült monográfiák sorába...

De vissza a könyv állításaihoz, a korrektúrára tett szerkesztői jegyzetekhez...

*

A könyv egyik alapvető állítása, mint utaltunk fentebb erre: a mai neoliberális közgazdaságtan történelmi bírálata. A. Smith és D. Ricardo, a modern közgazdaságtudomány két megalapozója, a 18. század végén még harmóniában képzelte el a gazdaság fejlődését. És e harmonikus gazdasági fejlődéselemzésből jegecesedtek ki a közgazdaságtudomány kezdeti tézisei. Ez a harmónia azonban – amely az atlanti világ egységes alapon fejlődő kultúrájára alapozódott – a 19. század második felében megbomlott: a világ gazdálkodási rendszerébe beléptek az afrikai, a keleti kultúrák, amelyek a miénktől teljesen eltérő életcélokat követtek. A fejlett „Észak” és szegény „Dél” új típusú ellentéte nem bontakozhatott akkor még ki, mert egy új típusú politika-ideológiai jellegű ellentét keletkezett a századelőn: a Szovjetunió és az USA ellentéte. A Szovjetunió megalakulása és kritikája a nyugati világrendszerről a tőkével szemben sokban ellenérdekelte munkavállalók érdekeit is ígérte megfogalmazni, így korlátozta és természetesen kihívásokkal látta el a nyugati tőkés rendszert. Mindez ideológiai indítékokat hozott – a kelet, a kommunizmus, a szocializmus politikai legyőzésének indítékát – a gazdasági gondolkodásba is. Ez az ideológiai ellentét nevelte fel azt az egyoldalú felfogást Amerikában, amelyik az anyagi javak megtermelését helyezte elénk állami és egyéni életcélként. Az anyagi javak termelésében kikényszerített verseny volt az egyetlen térénum, ahol a nyugati tőkés társadalom reálisan vállalkozhatott a Szovjetunió le-

győzésére. Ez lett a Nyugat egyetlen igazán követhető stratégiája. Ennek a stratégiának a származéka az 1990 utáni világgazdasági gondolkodásban a neoliberalis – már idézett – felfogás. Mondja Csikós-Nagy...

Csikós-Nagy könyve e felfogás előtörténetét tárja fel: hogyan alakult ki a reneszánsz korától az egyoldalú haszonelvű, csak a gazdasági növekedésre összpontosító felfogás, amely azután D. Ricardo – a közgazdaságtudomány fentebb említett egyik alapító apja – gondolkodásában, a „hedonizmusban” kristályosodott ki. Csikós-Nagy szétválasztja A. Smith és D. Ricardo (jobbára eddig egységesen kezelt) életművét. A két, egyaránt a szabadság bölcséleti alapján álló közgazdasági gondolkodó közül A. Smith morálfilozófus volt, aki erkölccsel foglalkozott és az etikát soha nem választotta el a piacgazdaságtól. A. Smith ezzel az ősapja a mai „szociális piacgazdaság” híveinek – mondja Csikós-Nagy. Ez a felfogás a tőke szabad mozgását hirdeti ugyan, de egy időben fontosnak mondja a szociális szempontú állami szabályozást is. Mindezzel szemben D. Ricardo, aki bróker volt, hedonista, csak az anyagi javak megtermelésére összpontosított. Ő a modern monetarizmus, mindenekelőtt az amerikai chicagói iskola (M. Friedmann), illetve a mai neoliberalizmus őse.

Így összegzi történelmi tapasztalatok alapján gazdaságfilozófiájának tanulságait a szerző. Hangoztatva: az a közgazdász (és gazdaságpolitikai) gondolkodás csődöt mond ma, amelyik csak az anyagi javak megtermelésére figyel! Ma már teljesen új problémákkal áll szemben a gazdaság (és ezzel a közgazdaságtudomány is), mint állott a 18–19. században, vagy a Kelet–Nyugat ellentétének korában. Ma már a *csak anyagi javakra* összpontosító neoliberalis felfogás nem tud mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a világban a fenntartható fejlődés érdekében korlátozni kell a termelést (illetve ésszerű keretekbe szorítani), mert megjelent az új világveszély: a természeti környezet elpusztítása. (Főként hulladékok, melléktermékek formájában.) És már nem lehet a természeti erőforrásokat olyan végtelennek tekinteni, mint tekintette azt a 18–19. századi gazdasági gondolkodás és gazdaságtudomány. Erősíti a konfliktust, hogy a globalizáció és az informatikai rendszerek meggyorsítják az egyoldalú haszonelvűség kifejlődését, amelyben elvesz az emberi élet más – spirituális – célrendszere... (Itt kezdtem el írni e szöveg első mondatait: végre gazdaságpolitikai szaktekintély is ki meri mondani, hogy az életnek vannak nemcsak vagyoni és haszonközpontú elvei, de szellemi-érzelmi céljai is. S hogy a technikában is a gondolat testet öltése az igazán csodálatra méltó... A gondolat és cselekvés, terv és termelés harmóniája!)

*

Sokat fognak még Csikós-Nagy tézisein vitatkozni. E sorok írója is, aki Csikós-Nagy életcél-értelmezésével azonosulni tud, megkérdezi folyton: vajon milyen eszközökkel érhető el az annyira kívánt „új harmónia”. Az új har-

mónia az „anyagi javak” és a „szellemi életcélok” között? Vajon nem az új állam-típus, a *szolgáltató állam* erősítése az egyik eszköz? Vagy létezik egy „spontán kiegyensúlyozás” a világtörténelemben, amelynek egyetlen eszköze a *piac* lehet? Képes erre a piac önmaga? 2001. szeptember 11-e után újabb kétségek fogalmazódnak meg: a világfalu szociális szétszakadása fenyegeti a fejlett euroatlanti kultúrát – szerintünk. Amely világfalu szociális-civilizációs kiegyenlítését csak piaci eszközökkel nehéz elképzelni. De még nehezebb elképzelni egy „világállam” kiegyensúlyozó szerepét. Vagy következzenek a háborúk?...

Kérdések, kérdések, amelyeket a nagyszabású munka elolvasása után az olvasók – a margóra jegyzetelve – nyilván tovább fognak szaporítani. Mert ez egy olyan könyv, amelyik olvasóiból reakciókat, további gondolatokat vált ki. Ők is firkálnak majd jegyzeteket, mint a korrektúrát olvasó szerkesztő: „zseniális ötletszikrák rejlenek az ősi társadalom és a magántulajdonról tett fejtegetések közben, megkérdőjelezve az eddigi ősközösségről alkotott gazdálkodási felfogásunkat” – írtam egy helyütt a margóra. Azután: „a reneszánsz kori gazdálkodás leírásában az összefüggések kimutatása a távolsági kereskedelem és a gazdasági adminisztráció (könyvelés) között, amelyet az írásbeliség, a művészet fejlődésére tett köszönő történész-művészettörténész jegyzetek követhetnek”. Vagy: „a gyarmatosítás világgazdaság-tágító szerepéről én megmaradok az egyik beszélgetésünkben jelzett észrevételemnél: én nem szeretek ilyen értelmű gyarmatosításról beszélni egy kultúrkör (jelen esetben az európai) kiterjeszkedéséről a másik földrészre. (Számomra a gyarmatosítás telve van etikai – negatív – értelmezéssel.)” És így tovább, és így tovább...

Kérdések, jegyzetek. Amelyet mindenki majd papírra ró, aki veszi a fáradságot, hogy elolvassa e hosszú, de élvezetes olvasmányt. Hogy azután, az első olvasás után ismét elővegye, a részeket tanulmányozni kezdje: elismerően mosolyogva – vagy irigykedve – méltatja majd a teljesítményt. Még akkor is, ha egyes részek eszmecsérére, vitára készítenek. Mint ahogy ez a könyv nem más: eszmecsere, vita az eddigi gazdasági gondolkodással. Egy örökké fiatal alkotó jövőre figyelő, nyílt tekintetével.

2002. április 15.

Glatz Ferenc

Előszó

1984-ben vonultam nyugdíjba. Ezzel az államigazgatásban eltöltött négy és fél évtizedes pálya zárult le, amely 1940-ben a Miniszterelnökség Gazdaságtanulmányi Osztályán előadói munkakörben vette kezdetét és 1984-ben az Országos Anyag- és Árhivatal elnöki tisztségével zárult.

A nyugdíjba vonulás egybeesett a bécsi egyetemről érkezett meghívással, ahol mint az egyetem tiszteletbeli professzora a gazdaságpolitikai tanszéken tíz éven át a téli szemesztereken *A gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése, majd az Európai gazdasági kooperáció, a közép-kelet-európai országok integrálódásának összefüggésében* címen meghirdetett szakszemináriumokat vezettem.

Idehaza bekapcsolódtam az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) szervezésében folytatott munkába. Kezdetben magyar aspektusból, majd ettől függetlenül világgazdasági kérdésekkel foglalkoztam. Ilyen körülmények között nem ért váratlanul 1996-ban Bognár József felvetése, hogy a 21. század közgazdaságtanáról alkotott nézetünket közös műben fogalmazzuk meg. Bognár József 1956 után az általa alapított Világgazdasági Kutatóintézetnek volt az igazgatója. Nemzetközileg nagy feltűnést keltő, 1976-ban közreadott munkájában a világgazdasági korszakváltás kérdéseit újszerű megvilágításba helyezte.

Bognár József felvetését nagy örömmel fogadtam. Abban állapodtunk meg, hogy nézeteit felvázolja, amire írásban reagálok. Ily módon kívántuk előkészíteni az 1997 januárra tervezett találkozót. 1996. október 18-án meg is küldte néhány oldalas vázlatát. Válaszlevelem október 25-én készült el. Minden továbbinak azonban váratlan halála szakított véget. 1996. november 22-én már ott álltam koporsója előtt, hogy a barátok nevében búcsút vegyek Tőle.

De a téma tovább élt bennem. 1999-ben sikerrel pályáztam meg az OTKA-nál a „Közgazdaságtan a globalizálódó világban” című mű elkészítését. A kutatás 2001 elején annyira előrehaladott szakaszába jutott, hogy annak kiadását felvethettem Glatz Ferencnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének. Megtisztelőnek tartottam, hogy az anyag néhány részének áttekintése nyomán vállalta a konzultációt, de azt is, hogy a műhöz bevezetőt készítsen.

Az olvasó által kézben tartott műnek ez a rövid háttere. Számomra élményszerű volt, hogy sok évtizedes tapasztalataimat ilyen módon összegezhettem. Az ismeretszerzés szempontjából elsősorban a Nemzetközi Közgazdasági Társaságban (NKT) betöltött tisztségeim voltak fontosak. Azok közé tartozom, akiket több alkalommal is beválasztottak a világszövetség vezetőségébe.

Az 1971–1974, az 1975–1977, valamint az 1984–1986 közötti időszakokban a végrehajtó bizottságnak voltam a tagja, 1986–1989 között pedig az NKT al-elnöki tisztségét töltöttem be.

Arra is utalni szeretnék, hogy nemzetközi szervezetek megbízásából több alkalommal is folytattam különböző országokban konzultációkat. Ezek közül is a Világbank felkérésére Kínában és az UNIDO megbízásából Algírban folytatott megbeszéléseimnek tulajdoníthatok nagyobb jelentőséget. Több ízben is meghívott a Világbank előadások megtartására. De e mű megírása szempontjából különösen hasznosnak tekintem, hogy *Mahalanobis* professzor, a Kalkuttai Statisztikai Intézet tiszteletbeli elnöke meghívására Indiában tölthettem néhány hetet.

Ezekkel az epizódokkal csak jelezni kívánom: széles körben nyílt alkalmam figyelemmel kísérni a világban végbemenő gazdasági folyamatokat. Nálam tehát termékeny talajra talált a Bognár József által felvetett gondolat, bár közreműködésével ez a mű minden bizonnyal olyan ismeretekkel is gazdagodhatott volna, amelyeknek inkább csak ő volt a birtokában.

Senki se gondolja, hogy minden kétségtől mentesen adom közre e művet. Ismerem tudásom korlátait. Tudatában vagyok azoknak a bizonytalanságoknak is, amelyek a sorsforduló elé került emberiség életmenetét a 21. században kísérik. Kerültem a lehetséges nagy veszélyek felidézését. Mondanivalómat olyan kereteken belül kívántam tartani, amelyek még a realitásokon belül mozognak, és az e kérdések iránt érdeklődők számára kiindulási alapot adhatnak a továbbgondolkodáshoz.

. Budapest, 2002.

Csikós-Nagy Béla

I. fejezet

A közgazdaságtan történelmi gyökerei

I. Gazdasági kategóriák

I. Naturalgazdaság

Értéktermelés

Az atlétikát tekintik a sportágak királynőjének. Ha ilyenféle rangsor felállítható, akkor talán a közgazdaságtan lehet a tudományok királynője. Gondoljunk csak a következőkre! A világegyetem öt nagy kategóriát mutat. Ezek az idő, a tér, az erő, az anyag és az érték. Idő, tér, erő és anyag a külső természet-re vonatkozik. Az érték viszont az ember belső természetére utal.

Az ember szükségletekkel lép az életbe. Ezek kettős hiányérzetet szülnek. Azt, amely megérezteti velünk, hogy bizonyos javak nélkül létünk veszélyeztetve van. Továbbá azt, amely figyelmeztet bennünket, hogy e javak vagy éppen nem találhatók a külső természetben, vagy többnyire csak munkával állíthatók elő (szerezhetők be). Kevés az a tárgy, ami ez alól kivételt jelent. A kettős hiányérzet tevékenységre serkenti az embert. A cél egyértelmű: a létfenntartás. A tevékenység rugója az élvezetek megszerzése. Eszköze az áldozathozatal. Itt már is eljutottunk a gazdálkodó ember jellemzéséhez: áldozatokat hoz, hogy élvezetekhez jusson. Ebben mutatkozik meg a gazdálkodó ember tevékenységének értéke.

Az értékben érintkezik a gazdasági élet két sarkpontja – olvashatjuk O. Morgensternnél.¹ Érték csak ott létezik, ahol a szükségletek kielégítése áldozatokat követel. Az áldozat és élvezet ellentétén alapszik a gazdasági élet kettőssége. A gazdaságtan az élvezet és áldozat dialektikája. A gazdaságtan lényegében értéktan. Minden termelés érték-előállításra irányul, és minden jövedelem és fogyasztás attól az aránytól függ, amelyben ki-ki az érték előállításához hozzájárult.² A napjaink tapasztalataival felvértezett kutatónak ez leegyszerűsített formulának tűnhet – amit a valósággal nehezen tud harmonizálni –, az olvasót azonban kérni kell, gondolja át azt a történelmi környezetet, amelyben az emberi faj a gazdálkodás útjára lépett. Mert itt és most erről van szó. Ne akarjon tízezer évet átugrani. Ne akarja a ma szemüvegén átlátni a távoli múltat.

1 Morgenstern, O.: Der Begriff der ökonomischen Mengeneinheit. *Zeitschrift f. Nat.* Első kötet, 1930. – Külön felhívjuk a figyelmet a szerző tanulmányára, amit „Érték” címen a Közgazdasági enciklopédia részére írt, Budapest, 1929. Ez szolgált idevágó fejtegetéseink alapjául is.

2 Ezzel zárjuk Morgenstern gondolatfüzéseit.

Ha átgondoljuk az érték háttérében meghúzódó folyamatokat, két következtetés adódik. Az egyik az, hogy az emberi élet csak a földteke olyan helyein keletkezhetett, és az emberi faj csak ott szaporodhatott el, ahol az életfenntartás eszközeit kielégítő mennyiségben és megfelelő módon nyújtotta a természet, vagyis ahol a megélhetés minden különleges gazdasági szervezkedés nélkül is biztosítva volt. A másik pedig az, hogy a létfenntartásra irányuló céltudatos tevékenység mesterséges úton teremtette meg az emberiség számára a társadalmi-gazdasági berendezkedés feltételeit. Erre az alkotó gazdaságmegalapító tevékenységre csak úgy volt képes az emberiség, hogy a szellemi fejlettség viszonylag magas fokát érte el.

A két lábon járó, felegyenesedni képes ember négymillió évvel ezelőtt Afrikában alakult ki. Európa benépesedése valószínűleg 1,7 millió évvel ezelőttre tehető, de az emberi tevékenység legrégebb nyomai 500 ezer évesek. Bár a mai ember származásának és elterjedésének terén sok minden vár még tisztázásra, az bizonyosnak tűnik, hogy az ember kb. 30 ezer éve vette birtokába az egész lakott világot.³

Az emberi faj eredete óta három olyan fejlődési szakaszt jelölhetünk meg, amely a gazdálkodás szempontjából jelentőséggel bír. Az első a *homo habilis*, a szerszámkészítő ember megjelenése. Kézzelfogható példák jelezték az intelligenciát, az előrelátást és a természetformálást mint kizárólag emberi képességeket, amelyek által az ember kiemelkedett az állatvilágból. A második a *homo sapiens*, a bölcs ember kialakulása, aki egyre gazdagabb ismeretekre tett szert. Céltudatosan vadászott, halászott és a gyűjtögetett, míg végül megjelent a *homo sapiens sapiens*, a modern ember.

Gazdasági szempontból nézve talán a 10 ezer évvel ezelőtt végbement fordultnak volt jelentősége. Akkor ért végett a 2 millió évig tartó utolsó jégkorszak, és kialakultak a napjainkra jellemző kontinensek és klimatikai viszonyok. Ekkor hagyott fel az emberiség az ősember gazdaságára jellemző vadászattal és gyűjtögető tevékenységgel, és vált a mezőgazdaság a gazdálkodás alapjává. Az ember a természetben előforduló növények és állatok hasznosítását tudatos változtatásokkal kezdte elősegíteni. Az állattenyésztésben a háziasítás, a növénytermesztésben a nemesítés révén a gazdaság a korábbinál szilárdabb bázist kapott. E tekintetben különösen a gabonatermesztés elterjedésének volt nagy jelentősége. Ez tette lehetővé a korábbinál nagyobb nép-

3 The Times Atlasz: Világtörténelem. Szerk.: Barraclough, G. és Stone, N. Magyar kiadás. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

A Times Atlasz: Világtörténelem, angolul először 1978-ban jelent meg. Azóta többször átdolgozták, figyelembe véve a történelemtudomány és a régészet legújabb kutatási eredményeit. E nagyszabású mű mintegy 600 színes térképet, ill. az azokhoz kapcsolódó és a téma kiváló szakértői által írott magyarázó szövegeket tartalmaz. A közgazdaságtan történelmi gyökereinek feltárásánál is értékes kútforrás.

csoportok együttélését: a nyolc-tízezer évvel ezelőtti időszakban a falvak, a hat-nyolcezer évek közötti időszakban pedig a városok keletkezését.

Talán nem követünk el hibát, amikor a tudatos gazdálkodás meghonosítását a 10 ezer évvel ezelőtti időszakra tesszük.

Gazdaság és technika

A gazdaság fogalmát a görögök alkották meg. Eredetileg háztartást értettek rajta, amelynek élén a ház ura, a gazda állt. A mai szóhasználatától eltérően háztartás alatt olyan gazdálkodóegységet kell érteni, amely a földművelést, az állattenyésztést is magában foglalja, sőt némi iparral is rendelkezik. A háztartáshoz a gazdán, a modern értelemben vett családon és a többi szabad munkaerőn kívül bizonyos mértékű vagyon is tartozik (föld, épületek, berendezés, szerszámok, állatok, pénz és rabszolgák). Ezek fölött a gazda jogi helyzeténél fogva, vagy szerződés alapján, intézkedési joggal rendelkezik. A gazdának pedig az a feladata, hogy a tőle függők munkája által annyit szerezzen, hogy az fedezze a háztartás szükségleteit; szerzeményét pedig ésszerűen szétossza a szükségletek különféle kategóriáira.⁴ Ez valójában a gazdaság fogalmának ókori értelmezése, ami azonban megfelelő alapot ad ahhoz, hogy a közgazdaságtan fő keretét körülírhassuk. E tekintetben az első és a legfontosabb a gazdaság elhatárolása a technikától. Célunk megragadni azt, amit gazdasági mozzanatnak tekinthetünk. Bár ez első pillanatban magától értetődőnek tűnik, hamar ki fog derülni: a feladat nem egyszerű.

Valóban, mit tekintünk gazdasági mozzanatnak, ha a gazdaság használati értékek formájában van jelen: a gazdálkodás technikai folyamatok képét ölti? Vannak, akik a gazdaságosságot minősítik a cselekvés gazdasági mozzanatának. Így azonban a gazdaság és a technika viszonya nem írható le. Hiszen ebből az következne, hogy ésszerűnek csak a gazdasági döntés tekinthető. Ez pedig képtelenség. A *lex minimi* az emberi cselekvés általános elve. Következésképpen van gazdasági és technikai racionalitás. Persze a *lex minimi* helyesen kell értelmezni. Találkozhatunk a következő megfogalmazással: a legkisebb erőfeszítéssel a legnagyobb eredmény elérése. Ez így tautológia. Értelmesen csak a következő két alternatíva adódik: a) Adott erőforrással a legnagyobb eredmény elérése. b) Adott eredménynek a legkisebb erőforrással való megvalósítása. A racionalitás útján tehát nem juthatunk el a gazdasági mozzanat megismeréséhez. A gazdaság és a technika viszonyának tisztázása e mű egésze szempontjából annyira fontos, hogy nem mellőzhetjük behatóbb vizsgálatát.

A gazdasági folyamat technikai aspektusából nézve a műszaki-anyagi információknak van jelentősége. Ezek az információk a gazdasági reálfolya-

4 Singer, K.: Gazdaság, gazdálkodás. In *Közgazdasági enciklopédia*. Budapest, 1929.

matok mennyiségi és minőségi oldalához kapcsolódnak, és a gazdasági döntés a technikai interdependenciák rendszerében teremt velük kapcsolatot. Mennyiségi vonatkozásban a termékmérleg egyensúlya, minőségi vonatkozásban a technológiai szint megfelelősége az a módszer, amellyel a gazdasági döntés operál. Amikor gazdasági döntéseket hoznak, nem képesek minden elemében megragadni a gazdaságban végbemenő termékmozgást és technológiai folyamatot. Ez eleve a struktúrameghatározó folyamatokra, a stratégiai pontokra korlátozza a figyelmet. De a technikai interdependenciák, a továbbgyűrűző hatások útján ezekkel a gazdasági mozgás alapjaiban meghatározódik. Nyitva marad viszont a lényeges kérdés: az ily módon teremtett egyensúly a gazdasági hatékonyság milyen szintjén alakul ki.

Nézzük előbb a reálfolyamatok mennyiségi oldalát! Ha a gazdasági döntések révén egyensúly van, akkor minden rendben lévőnek látszik. De ilyenkor is felvetődik a kérdés, miért éppen az a struktúra határozza meg a gazdasági optimumot, amit a gazdasági döntések révén egyensúlyállapotban lévőnek tekinthetünk. Vegyük például közelebbről szemügyre az ipari struktúrát! A különböző iparágak között – különösen azonban az egyes iparágak különböző fokozatai között – technikai interdependenciák állnak fenn. Így végső soron a korlátozottan rendelkezésre álló erőforrások szerves kapcsolatban állnak egymással. A gazdasági erőforrások a nemzetgazdaság zárt rendszerében szemlélve is különböző arányban oszthatók fel az ágazatok között. Ha pedig a nemzetgazdaság nyitott, akkor a struktúraátalakítás az importhelyettesítés és az export-előmozdítás különböző kombinációival határozható meg. Ilyenkor már arra is választ kell adni, vajon a fejlesztéssel meghatározódó külkereskedelmi áruszerkezet egybeesik-e a gyakorlatilag még lehetséges és a külkereskedelmi hatékonyság szempontjából legjobb variánssal. Mindezekre a kérdésekre pusztán a mennyiségi interdependenciák rendszerében nem adható válasz.

Van olyan vélekedés, hogy ez a probléma a reálfolyamatok minőségi oldalának bekapcsolásával válik megoldhatóvá. A következőképpen lehet gondolkodni: valamely ország gazdaságának fogyatékoságai a tudományos-műszaki lemaradásból adódnak. A feladat tehát egyértelmű: gyártástechnológiában és termékszínvonalban fel kell zárkózni a világszinthez. Vagy másképp kifejezve: minden olyan lépés, amely csökkenti a technológiai űrt, a gazdasági hatékonyság javítására irányuló lépés. Ezért elégséges – az ilyen vélekedés szerint – a gazdasági döntésekben a műszaki információkra támaszkodni.

Az nyilvánvaló lehet, hogy egy ország nem építheti be a világszintet általános érvénnyel a nemzetgazdaságba. Úgy tűnhet azonban, hogy a szelekciót műszaki alapon is el lehet végezni. A világ műszaki fejlettsége és a várható fejlődés áttekintése alapján meghatározhatók azok a tudományos kutatások, műszaki irányzatok, amelyek meghaladják valamely ország szellemi-gazdasági lehetőségeit, és amelyekről így feltételezhető, hogy nem játszhatnak nagyobb szerepet az ország gazdasági fejlődésében. De az a szelekció, amelyet a tudo-

mányos-műszaki meggondolás ilyen módon hajt végre, még mindig olyan keretbe foglalja a világszinthez való alkalmazkodást, amelynek megvalósítása a nemzetgazdaságot irreális feladatok elé állíthatja. A működő és a fejlődő termelési ágak irányítói ismerik, és rendszeresen egybevetik a termelőerők állapotát a fejlettség magasabb fokát képviselő országokban uralkodó állapotokkal. Teljesen érthető vágyódásuk a világszint elérésére. Ez azonban nem egyszer irracionális gondolkodásmódra vezet. Hányszor hallani: „csak pénz kérdése”. A pénzproblémát mintegy elszakítják a nemzetgazdaság teherviselő képességétől, az ágazatot pedig, amit képviselnek, attól a társadalmi-gazdasági infrastruktúrától, amelyben létezik és fejlődnie kell.

Ilyen körülmények között a gazdaság akarva, nem akarva technokrata irányzatok hatása alá kerül. A gazdasági döntések menetében a viták, a kompromisszumok sok vonatkozásban a technokrata irányzatok harcát mutatják, mégpedig abból a szempontból, hogy mely termelői ágak emelkedjenek a progresszív ágazatok rangjára, és mi legyen a műszaki fejlesztés fő követelményrendszere. Ne becsljük le a különböző technokrata irányzatok hatását a társadalmi-gazdasági fejlődési folyamatokra, még akkor sem, ha a konkrét mikrogazdasági döntéseket a befektetők hozzák, az állam pedig a szabadpiac szem előtt tartásával hozza döntéseit. Ezek a döntések ugyanis olykor meghatározóak a beruházói döntések számára.

Ahhoz a ponthoz érkeztünk, amikor a gazdaság és a technika viszonyának értelmezése konkrétabban írható le. A nemzetgazdaságnak van 1. politikai-intézményi, 2. monetáris-árugazdasági és 3. technológiai-anyagi kerete. Az első a társadalmi-gazdasági rendszerben, a második a gazdaságirányítási mechanizmusban, a harmadik a termelőerők szerkezetében tükröződik. Így nézve a gazdaságpolitikában politikai, gazdasági és műszaki döntések összegződnek. Ami mindebből a gazdaság és technika viszonyára tartozik, az nem a „vagy-vagy” és nem is az „ugyanaz”, hanem az „is-is” problémája. Egyik sem helyettesítheti a másikat. Egyik sem préselhető a másikba. Az erre irányuló tendencia viszont lehetséges, mert a gazdasági folyamatszabályozást mind a gazdasági, mind a műszaki mérlegelés a maga komplexitásában ragadja meg. Mindig is fontos követelménynek tekintették, hogy a közgazdasági megítélés széles műszaki horizonton, ugyanígy a műszaki döntés reális gazdasági bázison alapuljon. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a gazdasági életben hozott döntéseknek más a közgazdasági és más a műszaki kritériumrendszere.

A műszaki mérlegelés homogén folyamatokat vet egybe. Az üzemméretet, a gyártási eljárást stb. a korszerűségi (gazdaságossági) fok szerint ítéli meg, s rendszerint a világszintből indul ki. De amikor ezt „egy” ország körülményeire alkalmazzák, legott szembetűnővé válik a különbség a lehetőség és a követelmény között. Az ellentmondást csak a közgazdasági mérlegelés oldhatja fel, mert itt a mérlegelés eleve a lehetőségekből indul ki és a gazdasági adottságok alapján szelektálja a műszaki fejlesztéseket.

Az árutermelésben a gazdasági mozzanat az értéktörvényhez tapad. Ennek pusztá leszögezésével azonban a kérdés még nem tekinthető tisztázottnak. Az értéktörvény működése ugyanis sokak számára csak a piaci mechanizmus kategóriáinak (a pénznek, az áraknak, a kereskedelemnek stb.) a technikai felhasználását jelenti. Gazdálkodni annyit jelent, mint az egész szem előtt tartani, hogy az egyes tekintetében úgy határozhassunk, hogy ez a döntés az egész javát szolgálja.⁵ Az gazdálkodik, aki

- át tudja tekinteni a jelen és a jövő szükségleteit;
- meg tudja ítélni az egyes szükségletek jelentőségét az általános szükségletkielégítés szempontjából;
- tisztában van azzal, milyen eszközök állnak rendelkezésre az össz-szükségletekkel szemben.

A közgazdaságtan alapítói „láthatatlan kéznek” tekintették azt a rendezői elvet, amely az ár piactisztító szerepére támaszkodva egyensúlyban tartja a keresletet a kínálattal. Ez gazdasági döntések révén valósul meg. A fogyasztó arról határoz, mire költi a pénzét. A termelő arról, milyen összetételben visz árut a piacra. Akinek tőkéje van, arról, mibe fekteti a pénzt. A közgazdaságtan vizsgálódásának középpontjában az egyensúly, a termelési tényezők és a fogyasztási cikkek hatékony elosztása áll. Mindabban, ami a technikai folyamat képében jelenik meg, az általános egyensúly és az ehhez kapcsolódó hatékony elosztás a gazdasági mozzanat.

A gazdaság és technika viszonya szempontjából létrejöhet a gazdasági és a műszaki racionalitás összhangja. A gazdaság törvényeit, az adottságokat, lehetőségeket figyelembe vevő döntésektől, azok végrehajtásától függ, jól gazdálkodnak-e a megtermelt nemzeti jövedelemmel, optimális-e az arány a felhalmozás és a fogyasztás között, a fejlesztésre rendelkezésre álló erőforrásokot helyesen osztják-e fel a gazdasági szektorok között, megfelelően illeszkedik-e a lakosság fogyasztása a társadalom rendelkezésére álló erőforrások nyújtotta lehetőségekhez.

A termelési szerkezet alakítása szempontjából – ha az árat tekintjük a fő tényezőnek – nem a jelen, hanem a jövő árai a meghatározók. A jelenben létező árviszonyok csak azért fontosak, mert a jövőben lehetséges árviszonyok bázisául szolgálnak. Ezért az árak a gazdasági döntésekben lehetséges szerepe szorosan kapcsolódik az árprognosztizáláshoz. De van olyan vélekedés, miszerint az árak nem jelezhetők előre. Ebből kiindulva tarthatják elkerülhetetlennek, hogy a gazdasági döntéseket műszaki feltételrendszer megalkotásával alapozzák meg. De ez képtelenség. Az árprognosztizálás bizonytalansága – a hosszú távú döntésekben rejlő kockázat. Nincs és nem is lehet teljes információ arról, hogy a világ gazdaságban hol és milyen új technológiákat vezetnek be, következőképpen arról sem, milyen új tendenciák jutnak érvényre

5 Gottl-Ottlilienfeld, Fr.: *Wirtschaft und Technik*. Tübingen, 1923.

a kereslet–kínálati viszonyokban. Az árprognózis bizonytalanságai egyebek mellett azoknak a műszaki ismérveknek fogyatékos tervezhetőségében gyökereznek, amelyeknek helyettesíteniük kellene az árkategóriát.

Használati érték és fogyasztói preferencia

A gazdaság és a technika viszonyának tárgyalásakor a gazdaság ókori fogalom-meghatározásából indultunk ki. Onnan jutottunk el a gazdasági mozzanat jellemzéséhez, amely már a korszerű nemzetgazdaság viszonyait veszi figyelembe. Most a szemléletmód némileg változik. Kiindulásul a 18. században megalkotott közgazdaságtan szolgál, de a vizsgálódást olyan keretek közé helyezzük, amikor még pénz nem létezett és így az érték pénzformája, az ár sem adhatott a fogyasztó számára eligazodást.

A klasszikus közgazdaságtanban a munkaérték a gazdálkodás központi kategóriája. Az árnak munkaértéken alapuló magyarázata a termelést a szükségletekhez igazodó állapotában szemléli. A fogyasztói preferencia a gazdasági folyamatok fő szabályozója. A klasszikus tanítás ezt arra az egyszerű tényre alapozza, miszerint a termelés célja az emberi szükségletek kielégítése. Ilyen helyzetben a ráfordítás (áldozat) egybeesik azzal a haszonnal (élvezettel), amelyet a termék elfogyasztása jelent. Ráfordítás és haszon: ezek jelzik a termelés és a fogyasztás kapcsolatát. Ez fejeződik ki az áruk kettős tulajdonságában is, mely szerint:

- egyfelől emberi munka termékei (értékek),
- másfelől emberi szükségletek kielégítésére alkalmas dolgok (használati értékek).

De ha az árkategória nem létezik, akkor valami más módon kell a fogyasztónak a különböző termékek hasznosságát megítélnie. Aki tanulmányozta *H. H. Gossen* szükségletkielégítési törvényeit, az jól tudja, hogy a létfenntartás magával hozza a szükségletek rangsorát. Minél sivárabbak az ember élet-körülményei, annál egyértelműbb a létfenntartási szükséglet szerkezete és annál inkább szűkül az a kör, ahol a fogyasztói preferencia választási lehetőségeket kínál, ahol valóságos döntési szabadság adódik. A fejletlen háztartási gazdaságban mindez természetesen nem fejeződik ki tudományosan is elfogadható magatartási sémákban. Igazából Gossen volt az első, aki a szinte általánosan elfogadott törvényszerűségeket megfogalmazta.⁶

De a használatiérték-kategória a modern gazdálkodás viszonyai között sem egyszerűsödik le annak pusztá kifejezésére, miszerint az adott termék emberi szükségletek kielégítését szolgálhatja. A használati érték révén a fo-

6 Gossen, H. H.: *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*. Braunschweig, 1854.

gyasztói preferencia a termékek hasznosságáról – meghatározott körülmények között – olyan mércét jelent, amelyet egyedül az árakból nem lehet levezetni. A hipotézis továbbra is érvényben marad: azt termelik, amire a kereslet irányul. Felvetődik a kérdés: ha a termelés igazodik a kereslethez, miképpen adódhatnak a fogyasztói preferencia révén olyan elemek, amelyeket a munkaérték alapján nem magyarázhatunk meg? Ez nyilván csak akkor képzelhető el, ha a termelő bizonyos esetekben kényszer hatása alatt cselekszik; termel akkor is, ha nem értékesít értékáron. De hát mi kényszerítheti erre a termelőt, ha egyébként szabadon döntheti el, mit, miből, mennyit termeljen és rendelkezik a szükségletek felismerésének képességével is? Ilyen körülmények között ezt a kényszert csak termékszerkezeti sajátosságok magyarázhatják. A termelésben összekapcsolt, valamint a felhasználásban egymást kiegészítő és helyettesítő termékek ezek a fő területei. A termékszerkezeti törvényszerűségek a használati értékek minősítettségén és így egybevetettségén alapulnak. Ezért kell a használati értéket mint ártényezőzt elismerni.

A gazdasági kalkulációban járatos szakember nem tekintheti a használati értéket „üres” kategóriának, hiszen jó néhány esetben csak ennek figyelembevételével képes ár- és költségszámítást végezni. Ez szembetűnően a termelési folyamatban összekapcsolt termékeknel mutatkozik meg. A termelési folyamatnak egyik jellemzője, hogy párhuzamosan több termék is keletkezhet. Az ezzel összefüggő kalkulációs problémák megoldása végett az üzemgazdagságtan a munkatermékeket főtermék, melléktermék és hulladék szerint osztályozza, a párhuzamosan keletkező főtermékeket pedig ikertermékeként kezeli.

A melléktermék és a hulladék kifejezés már önmagában is utalni kíván arra, hogy használati értéke elenyésző azon főtermékhez képest, amellyel együtt keletkezik. A szőlőtermelésben a szőlő a főtermék, a venyige és a törköly a melléktermék. Az állattenyésztésben a súlynövekedés a főtermék és a trágya a melléktermék. Hulladék (vas, textil, fa stb.) majdnem valamennyi termelési folyamatban keletkezik. A termelést a főtermék előállítására érdekében folytatják, de a mellékterméknek is van és a hulladéknak is lehet használati értéke. De éppen a használati értékben adódó eltérések miatt nem lehet a főtermék, a melléktermék és a hulladék közötti árárányt a ráfordítás oldaláról megközelíteni; nem lehet a ráfordítást közöttük arányosan elosztani. A melléktermék és a hulladék értéke nem ismerhető meg abban a termelési folyamatban, amelyben keletkezik. Csak a piaci ár ismert. De azért a piaci ár kifejezheti az értéket, mert ami az egyik termelési ág mellékterméke (hulladéka), az a másik termelési ág főterméke lehet. Nyilvánvaló a kapcsolat a faipari hulladék piaci ára és az erdőgazdaságban főtermékként előállított tűzifa értéke között. A szerves trágya az állattenyésztés mellékterméke, míg a műtrágya vegyipari főtermék; e két használati érték pedig helyettesítési kapcsolatban áll egymással. De ha nincs ilyen kapcsolat (például az ócskavasnál), akkor egyedül az lehet a megha-

tározó, miképpen értékeli azt a felhasználó. Áruvá az ilyen termék csak akkor válik, ha a felhasználói értékelést figyelembe véve a termelő számára előnyösebb az értékesítés, mint a megsemmisítés.

A használati érték figyelembevételén alapuló gazdasági számítás nem korlátozódik a melléktermékekre és a hulladékokra. A gyártási technológia által összekapcsolt ikertermékek arányát sem lehet minden esetben megmagyarázni az arányos ráfordítás útján. Vegyük például a juhtenyésztést, ahol négy ikertermék (bárány, hús, tej és gyapjú) keletkezik. Ezek az ikertermékek a használati érték szempontjából más-más termékcsaládhoz tartoznak. Következésképpen a választott bárány, a juhhús, a juhtej és a gyapjú ára csak azon termelési ágak értékviszonyainak összefüggésében értelmezhető, amikkel a használati érték alapján kapcsolatban állnak. Ikertermékek keletkezése jellemzi a vegyipar néhány ágazatát is. Szénből lepárlással – ugyanazzal a műszaki berendezéssel – egy időben többféle termék készül. A felhasznált anyag (szén) külön-külön nem értékelhető egyik gyártmányban sem, illetőleg nem is állapítható meg, hogy az alapanyagból optimálisan milyen mennyiség jut az egyes gyártmányokra. Ugyanakkor ezek a gyártmányok különböző termékcsaládokhoz tartoznak. Vagy vegyük a tömegcikkiparokat! Ezekben az iparokban, ha nem is a gyártási technológia, de a termelőegység (üzem) ésszerű működése révén kapcsolódnak össze különböző termékcsaládhoz tartozó termékek.

A használati értéken alapuló gazdasági számítás valamennyi lehetséges módszere – a ráfordítás oldaláról nézve – a párhuzamosan gyártott termékek eltérő költségviselő képességében fejeződik ki. A költségviselő képességben mutatkozó különbséget a gyártási technológia révén összekapcsolt termékek-nél (ikertermékek-nél) az arányos ráfordítással adódó árak és a tényleges árak egybevetésével határozhatják meg. A termelőegység révén összekapcsolt termékek-nél (vegyes profilú vállalatok-nál) a költségviselő képességben mutatkozó különbséget az általános (rezszi-) költségek termékek közötti felosztásának módja jelzi.

A használati érték azért lehet ártényező, mert a termékek között olyan kapcsolatok is léteznek, amelyek azok dologi tulajdonságain alapulnak. Mindig erről van szó, ha a termékek a fogyasztásban egymást kiegészítik vagy helyettesítik. Egymást kiegészítő (komplementáris) termékek például a személygépkocsi és a benzin, mert benzinüzemelésű gépkocsit benzin nélkül nem lehet használni. Egymást helyettesítő termékek például a sertésszár és az étolaj, mert ugyanannak a szükségletnek a kielégítésére egyaránt alkalmasak. Helyettesítési kapcsolatban levő termékek kiegészíthetik egymást, és a helyettesítés mértéke és feltétele is különböző lehet. Az egymást kiegészítő termékek iránti kereslet egy irányban, a helyettesítő termékek kereslete pedig – egyébként változatlan feltételek mellett – ellentétes irányban változik.

Különböző termékek egymást meghatározó kereslete a kiegészítő és a helyettesítő termékek körében eltérő módon teremt kapcsolatot a kereslet és az

ár között. A kiegészítő termékeket a kereslet szempontjából, a helyettesítő termékeket viszont az ár szempontjából „egy termék”-ként foghatjuk fel. Mit jelent az, hogy a kiegészítő termékek a kereslet szempontjából „egy termék”-nek minősülnek? Azt, hogy a kereslet egységes. A személyautó iránti keresletben burkoltan a benzin iránti kereslet is kifejeződik. Mit értünk azon, hogy a helyettesítő termékek az ár szempontjából „egy termék”-nek minősülnek? Azt, hogy a fogyasztó azokat az ár szempontjából közös nevezőre hozza. Ha a társadalom kereslete sertésszírban és étolajban egyaránt jelentős, akkor majdnem bizonyos, hogy amikor az étolaj árához képest drágul a sertésszír, akkor a fogyasztási szerkezet az étolaj javára, az árarány ellentétes irányú változása esetén pedig a sertésszír javára változik. Az árarányváltozásnak a fogyasztási szerkezetre gyakorolt hatását az árarány mértéke mellett lényegében a helyettesíthetőség foka és módja dönti el.

A kiegészítő termékek körében az érték az árszabályozó, viszont a helyettesítő termékek körében a használati érték is az. Lehet a lignit termelési költsége nagyobb, mint a barnaszéné, a barnaszéné megint nagyobb, mint a feketeszéné, a lignit mégis olcsóbb, mint a barnaszén, és a barnaszén olcsóbb, mint a feketeszén. Ez azért van így, mert a különböző szénfajták és azok minőségi változatai dologi tulajdonságaik, a fogyasztásban mért hasznosságuk szerint egybevetethetők, mérhetők. A szén energiahordozó gőz fejlesztésére alkalmas termék, és hogy egy adott szénminőségben ez a tulajdonság milyen mértékben van meg, azt meg lehet határozni; ki lehet fejezni a tüzeléstechnikai hatásfokot. Ha tehát a fogyasztásban választási lehetőség áll fenn, a kereslet mindig az olcsóbb energiahordozóra irányul, olcsóbb pedig az az energia, amelynek ára azonos tüzeléstechnikai hatásfok mellett alacsonyabb. Ez az az út, ahogyan a helyettesíthető termékek a fogyasztásban az ár szempontjából közös nevezőre jutnak. A tendenciát a fogyasztónak az a természetes törekvése tartja fenn, hogy szükségletét a legkisebb áldozattal elégítse ki. Ezért igazodik a helyettesítési kapcsolatban álló termékek áraránya a használati értékek arányaihoz.

A műszaki tudományok, az élelmézőstudomány stb. régóta vizsgálja az ipari anyagok minőségi tényezőit, így egyebek mellett azt, hogy a nyersanyag- és az anyagfajták különböző választékai milyen hatást gyakorolnak a feldolgozásukkal nyert termék önköltségére. Ily módon kívánják meghatározni az egyes választékok ipari értékét. Ezt mennyiségi egybevetésekkel közelítik meg, hiszen végső soron arról van szó, hogy valamely nyersanyag feldolgozásával nyert termék mennyiségi egységének előállításához a nyersanyag különböző választékaiból eltérő mennyiségek felhasználására van szükség. Minél nagyobb ez a mennyiség, annál kisebb az adott választék ipari értéke.

A helyettesítő termékek használati értékének aránya mint ártényező a végtermékből kiindulva lefelé határozható meg. A termelés végső célja a jelen és a jövő fogyasztása. Ilyen alapon szoktunk különbséget tenni a fogyasztási cik-

kek és a beruházási javak között. A társadalom termelőszervezetében az ipari értékelés ily módon azokhoz az ismérvekhez igazodik, amelyekkel a fogyasztási cikkeket és a beruházási javakat minősítik. Mindig megtalálható az az objektív mérce, amely révén a helyettesíthető termékek – azok használati értéke alapján – közös nevezőre hozhatók. Ezt a gazdasági számítás biztosítja. Ilyenkor azonban feltételezik, hogy a termék minősége a különböző lehetséges anyagszerkezeti változatokban azonos. Ez azonban csak a teljes helyettesíthetőség esetében igaz, ami leginkább az alsó termelési vertikumokban, de ott sem mindig jellemző. Minél közelebb áll valamely félgyártmány ahhoz, hogy abból fogyasztási cikk (beruházási jószág) váljék, annál jellemzőbbé válik az ilyen termékre a nem helyettesíthetőség.

Elvontan értelmezve az energiahordozókat mint teljes helyettesítési kapcsolatban álló termékeket foghatjuk fel. Gyakorlatilag azonban különbséget tesznek az energiahordozók variábilis és invariábilis mennyisége között. E megkülönböztetés azon alapul, hogy a fogyasztónak nincs mindig választási lehetősége a különböző energiahordozók között. Van, amikor a technológia meghatározza egy adott energiahordozó felhasználását. Ettől függetlenül is a különböző tüzelőberendezésekben ugyanaz az energiahordozó más-más hatásfokkal hasznosul. Ennek megfelelően az energiahordozóknak a használati értéken alapuló rangsora fogyasztói csoportonként eltérő. A teljes helyettesíthetőség így leginkább csak az új fogyasztó számára lehet jellemző.

Amiről itt szó van, az a helyettesítés technikai korlátja. Ezekről függetlenül adódnak a minőségi korlátok. Elvontan értelmezve a sertésszár étolajjal helyettesíthető, de tudjuk, hogy az egyik országban a sertésszár, a másikban az étolaj a zsiradékfogyasztás fő bázisa. Teljesen megtevesztő volna, ha a fogyasztási szerkezetnek ezt az alapvető különbségét az eltérő árárányokkal kívánnánk magyarázni. Ugyanígy nem adható egyedül az ár alapján válasz arra, miért fogyasztanak egyik országban inkább sört, a másikban pedig bort. Mindezekben klimatikai viszonyok, fogyasztási szokások, termelési adottságok stb. is szerepet játszanak. Ezzel azonban már érintettük is a fogyasztási cikkek minősítésénél szerepet játszó nem vagy alig minősíthető tényezőket.

A mezőgazdasági termékek minőségére jellemző tulajdonságok értékelésénél a tápérték (kalóriaérték), illetőleg a biológiai érték mellett megjelenik az élvezeti érték. A táp- és biológiai érték az élelmiszer mérhető tulajdonsága, mert a termékegységben levő hasznos anyagtartalom meghatározható. De a fogyasztó szempontjából számos élelmiszer esetében az élvezeti érték a legfőbb tulajdonság. Vannak esetek, amikor ez a feltétele annak, hogy az élelmiszert szívesen fogyasszák, sőt bizonyos mértékig ez a feltétele annak is, hogy a szervezet az élelmiszer táp- és biológiai értékét hasznosan értékesítse.

Az iparcikkek minőségi tényezői kereskedelmi szokványokhoz (szabványokhoz) igazodnak. De rendeltetészerűen használható a hibás (osztályos) termék is, amit árengedménnyel hoznak forgalomba. A fogyasztásban mért

használati érték nem korlátozódik a szabványcikk és az osztályos áru megkülönböztetésére. Az árviszonyok a termékeknek ennél bonyolultabb rendszerezésén alapulnak. A fogyasztói preferencia megteremtette a márkacikk, a divatcikk, a korszerű termék kategóriáit. A márkacikk olyan termék, amely a többi (hasonló célt szolgáló) termék közül állandósult jó tulajdonságai folytán kiemelésre érdemes. A divatcikk az uralkodó ízlésnek megfelelően gyártott termék. Korszerű az a termék, amelynek műszaki mutatói megfelelnek a világ-szintnek. Ezzel távolról sem merítettük ki a fogyasztói megítélésben jellemző mozzanatokat. De talán ennyi is elegendő annak érzékeltetésére, hogy ezek nem vagy alig minősíthető terméktulajdonságok.

Az élvezeti érték, a divat és a korszerűségi tényezők mint ártényezők elvont módon nem határozhatók meg. Ezek az árárányok révén jellemezhetők, de tudjuk, hogy ezek az árárányok a fogyasztói preferencia figyelembevételével formálódnak. Leginkább még a korszerűségi tényezőről mondhatjuk, hogy a használati értékek aránya a ráfordítási arány révén írható le. A fogyasztói preferencia azonban ezt is ellenőrzi. Pontosabban kifejezve: a gyártmánykorszerűsítésnek a termék olyan jellemzőiben kell megmutatkoznia, amelyeket a fogyasztó is előnyben részesít. A beruházási javaknál ezt gazdasági mérlegelés (például a korszerűbb gépnek a munkatermelékenységre gyakorolt hatása), a fogyasztási cikkeknel pedig a szükségletek bővülésének és finomulásának általános iránya határozza meg.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy a fogyasztási cikkek (beruházási javak) árárányait a helyettesítési kapcsolatban levő termékek körében a fogyasztói preferencia szabályozza, és a fogyasztó ezen keresztül befolyásolja a nyersanyagok (félgyártmányok) ipari értékét; vagyis az ugyancsak helyettesítési kapcsolatban levő nyersanyagok (félgyártmányok) árárányait. A fogyasztói preferenciának nincs közvetett hatása, ha az anyaghelyettesítés nem befolyásolja a felhasználásával előállított termék minőségét. De ha a minőség változik, akkor az ipari értéket a végtermék minősítéséből kell levezetni. Az áruvilág elemzése során viszonylag könnyen megismerhetők a különböző termékeknek a használati értéken alapuló kapcsolatai, így az a határvonal is, amelyen túl már nincsenek ilyen kapcsolatok.

2. Árugazdaság

Tulajdonelkülönülés és csereérték

Különböző kutatások arra utalnak, hogy a gazdaság a magántulajdon alapján bontakozott ki. És itt nem csak a tízezer évvel ezelőtti állapotra kell gondolnunk, amikor a *homo sapiens sapiens* (modern ember) szervezett módon építette ki a mezőgazdaságot. A vadászatot és gyűjtögető tevékenységet folytató

homo sapiens (a bölcs ember) által teremtetett viszonyokat is szem előtt tartjuk. Bár abban a történelmi szakaszban a tulajdon még rendkívül képlékeny, jogi formájában nehezen megragadható intézményi rendszert jelenthetett, a tulajdonosi elkülönülés nyomai az idő tájt is fennállottak. Ezekre utalnak azok a tudományos vizsgálódások is, amelyek annak a néhány százezer embernek az életkörülményeit elemezték, akik napjainkban sem lépték át a *homo sapiens* fejlettségi fokának küszöbét. Ezért lehet az ősember háztartását a maga zárt rendszerében is szemügyre venni. Még akkor is, ha a családok minden bizonynyal érintkeztek egymással, tapasztalatcserét folytattak, sőt kialakult köztük a közvetlen termékcsere, a kölcsönös szolgáltatásnyújtás.

Az ősember háztartása csak azért lehetett működőképes, mert felismerte, melyek azok az eszközök, amelyek az életfenntartást biztosíthatják, és milyen úton és módon lehet azokat megszerezni és felhasználni. A *homo sapiens* családi háztartása nem értelmezhető annak feltételezése nélkül, miszerint a természet világának egy része adott személy (család) kizárólagos tulajdona. Ez nemcsak az élelemre, ruházatra és használati eszközökre korlátozódott, de kiterjedt az ingatlanra is. A család istenének oltár kellett. Az oltárhoz más nem közeledhetett. Ezért körülkerítették. Az ősokeet sírba helyezték stb. Kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy a magántulajdon, mint az ősember gazdasági életének egyik legfontosabb és legrégibb intézménye, a vallás és a vallási intézmények talaján épült ki.

Hogy a fogyasztói preferenciákról megfelelő ismeretekre tegyünk szert, a háztartást a maga zárt rendszerében vizsgáltuk. Ilyen megközelítésben nyilvánvaló, hogy

- a gazdálkodás naturális jellegű,
- a termékek számbavétele azok használati értékén (hasznosságán) alapul,
- a megtermelt javakat a szükségletek szerint osztják el.

Természetesnek tűnhet, hogy a magánháztartás zárt keretei között nincs árucseré, az elosztás pedig szükségleteken alapul. Ez az elosztási forma itt nem azt jelzi, hogy bőség uralkodik. Így van ez akkor is, ha a család szűkös viszonyok között tengődik. A szükséglet szerinti elosztást a családi közösség természete hozza magával. Ezért a helyzet legott megváltozik, ha kilépünk a magánháztartás zárt köréből, és a termékek mozgásához tulajdonváltozás kapcsolódik. Ez esetben megjelenik a csereérték mint a mozgás szabályozója. Ez még mindig nem jelenti feltétlenül azt, hogy a munkamegosztás pénzgazdaságban szerveződik, de azt mindenképpen, hogy a naturális kapcsolatok rendszerében valamilyen úton-módon megegyezésre jutnak a különböző termékfeleségek relatív értékéről.

A társadalmi gazdaság kezdetén az emberek közötti munkamegosztás alapformája a termékek naturális cseréje volt. Csak a pénzgazdálkodás bevezetésével öltötte magára az árucserereformát. Erről a későbbiekben esik szó. A gazdasági kategóriák történelmi gyökereit feltárva voltaképpen le is zárhat-

nánk a tulajdonnal kapcsolatos fejtegetéseket. De ha így járunk el, fontosnak tűnő tulajdonjogi problémák homályban maradnak. Márpedig ezek megvilágítása lényeges a gazdasági mechanizmus mibenlétének megismeréséhez. Az idevágó irodalomról jó áttekintést ad *Földes Béla*.⁷

Földes Béla utal arra, hogy a tulajdonban, mint minden szellemiben és szervesben, kiapadhatatlan képződési elv lakik. A tulajdon folyékony, nem minden időre, nem minden helyre azonos, de még egyének és tárgyak szerint is gazdag változatosságot mutat. Hivatkozik az ingó- és ingatlantulajdon, a nyilvános és magántulajdon, a fő- és használati tulajdon, a korlátlan és hitbizományi tulajdon létezésére, különösen pedig arra, hogy a nyugati és a keleti világ egymástól eltérő, sajátos tulajdonjogokat alakított ki.

A később mondandók szempontjából a nyugati és a keleti világ ezen alapuló megkülönböztetése tűnik a legfontosabbnak. A keleti világban a nyilvános, közjogi elem az uralkodó, szemben a magánjogi, a főtulajdonnal szemben. De a görög világban is a tulajdonjog sok közjogi elemet tartalmazott, és az államjog a tulajdonjog szféráját sem hagyta érintetlenül. Mert bár folyamatosan szűkültek a tulajdonjog korlátozásai, állami elemei, de azok más módokon törekedtek megnyilvánulni; az állam sok tekintetben és nem is mindig a legkíméletesebben nyúlt bele a látszólag korlátlan magántulajdon körébe.

Leginkább a római jog fejtette ki a magántulajdon intézményét, noha az állam itt is erős kézzel szabályozta azt, mintegy az államjognak rendelte alá. Így vált a kezdetben tisztán a természeti viszonyokon alapuló tulajdonból társadalmi intézmény, a társadalom erkölcsi életének fontos tényezője. Így alakultak ki az ember (háztartás) és a gazdaság, a gazdaság és a tulajdon, a tulajdon és az állam kapcsolatának legváltozatosabb formái.

A fejlődési folyamat hozta aztán magával, hogy a háztartáson belül a termelési feladatok keresztülvitelére szükséges háztartási alapok elkülönültek a fennmaradó háztartási alapoktól. Ez az elkülönülés már azon a felismerésen alapult, hogy a háztartás a fogyasztás szolgálatában áll, és a termelőtevékenységet az árucsereszonyok szem előtt tartásával folytatják. A házigazdaság kezdetben egységbe foglalta a háztartást és a gazdaságot. A későbbiek során a kettő mind élesebben elkülönült egymástól. A fejlődési folyamatban a házigazdaság mellett – és részben annak átalakításával – alakult ki a kereső gazdaság, végső kifejlődésében a vállalat mint a gazdaságnak a háztartással mind lazábban összefüggő alakja.

A tulajdonosi elkülönülés így végül is a társadalmi alapon szervezett munkamegosztáshoz vezetett, ahol a javak körforgása megy végbe. A termelés, a forgalom, a jövedelemelosztás és a fogyasztás egyre inkább úgy jelennek meg, mint a társadalmi gazdaság egymástól időben és térben elkülönült megjelenési formái. Mindez történelmileg nem esik egybe a pénzgazdaság megjelenésével. A munka-

7 Földes B.: Tulajdon. Vallás és gazdaság címszavak. In *Közgazdasági enciklopédia*. Budapest, 1929.

megosztás naturális alapon is szervezhető, mint ahogy a kezdeti időkben – néhány ezer éven át – a pénz nélküli gazdaság volt a jellemző. De az általános evolúciós folyamat megérlelte a társadalmi alapon szervezett munkamegosztás nyújtotta fejlődési lehetőség felismerését. Így azt is, hogy intenzív munkamegosztás csak az általános csereérték megteremtésének bázisán lehetséges.

Ha ez nem áll a társadalom rendelkezésére, ha a gazdasági körforgás elakad a közvetlen termékcseré olyan formái között, amelyeket az egymással gazdasági kapcsolatokat teremtő háztartások által előállított termékek tesznek lehetővé, akkor a társadalmi gazdaság csak rendkívül szűk, kezdetleges formák között létezhet. A társadalom akkor lépett a fejlettség magasabb fokára, amikor rátért a pénzgazdálkodásra, amikor megjelent az általános csereérték. Ilyen szerepre voltaképpen bármely kelendő jószág szert tehet, a történelmi tapasztalatok szerint azonban leginkább a nemesfém alkalmas erre.

A nemes ércek előtt a barom képezte a legáltalánosabb pénzt. Így volt ez az ókori népeknél, de a zsidók, perzsák, arabok, görögök, rómaiak és a középkorban a germánok, szlávok is a barmot tekintették pénznek. Nem véletlen, hogy a pénz (latinul *pecunia*), ami a *pecus* szóból származik, és ez barmot jelent.

Az ércek körében az arany, az ezüst és a réz töltött be csereértékszerepet. A réz csak alkalmilag és kevés helyen. Az arany vált leginkább alkalmassá e szerep betöltésére. Finom szemcséjű, csiszolással kiválóan fényessé tehető. Ezt a fényét a vízzel, tűzzel és savakkal szemben való ellenállása folytán megtartja. Kalapálással nyújtható. És a legkevésbé gyakori anyagok közé tartozik. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy értékállandóságát könnyű, olcsó szállíthatósága is biztosítja; a helyi értékkülönbségeket könnyen ki lehet egyenlíteni; előállításánál viszonylag egyszerű technikai eljárásokat alkalmazhatnak. Hangsúlyozni szokták az ezüstrrel szembeni előnyeit is. Nagyobb értéket képvisel, csekélyebb a veretési költsége, könnyebben beolvasztható. Hamisítások nem fordulnak elő, míg az ezüstvalutánál ezek gyakoriak voltak. Ilyen és más előnyök következtében, de talán az elő-ázsiai vallási szimboliztikus fogalmak miatt is az arany már az ókortól fémpénzül szolgált.

Pénz és ár

Az általános csereértékre vonatkozó fejtegetéseink alapján lehetségesnek kell tartanunk a pénzgazdaságnak azt a kezdetleges állapotát, amely még a naturális gazdálkodás keretei közé illesztve működik. Mi több: az általános csereérték (a pénz) bevezetésére kifejezetten azért került sor, mert

– a zárt házigazdaság – ahogyan ezt elvileg elképzelték a maga szigorú önellátó (autarkias) koncepciójában – gyakorlatilag nem volt működőképes, illetőleg nem volt képes olyan szinten biztosítani a termelőerők működését, amit egyébként a fejlettség állapota lehetővé tett volna,

– viszonylag korán jelentkeztek a közösségi szükségletek, amelyek egyenesen igényelték a házigazdaságoknak a köztehveriselésbe való bevonását.

Mindez a közvetlen termékcserre, illetőleg a természetbeni juttatásokon alapuló köztehveriselés révén is rendezhető volt. Ugyanakkor rendkívül megnehezítette a szélesebb alapokon nyugvó munkamegosztást. Ezért az ipar és a kereskedelem kibontakozása szinte törvényszerűen hozta magával a klasszikus pénzgazdaságra való berendezkedést is. A cseregazdaság akarva-akaratlanul megrekedt volna a primitív formák talaján, akadályozva a termelőerők fejlődését, ha nem következik be a fordulat, és a fémpénz nem nyitja meg az utat az akadálymentes munkamegosztás számára. Ennek a fejlődési folyamatnak volt betetőzése az aranyvaluta-rendszerre való áttérés. De ilyen messze most nem megyünk.

Amikor elemeztük a használati érték és a fogyasztói preferencia összefüggéseit, arra mutattunk rá, hogy a fogyasztó oldaláról nézve a természetes gazdasági megközelítés még a leginkább monetarizált (pénzre épülő) gazdaságban sem veszti el az érvényét. Ugyanezt kell mondani most is, amikor a gazdasági folyamatokat a pénz oldaláról közelítjük. Elegendő alkalom fog kínálkozni, hogy ezt bemutathassuk. Most viszont, amikor a minőségi változásokat kívánjuk hangsúlyozni, amelyek abban a történelmi időszakban mentek végbe, amikor a fémpénz használata megerősödött, azt a három funkciót kívánjuk előtérbe állítani, amelyek a gazdasági folyamatszabályozásban mentek végbe. Az értékmérő, a fizetésieszköz- és a forgalombonyolító funkciókról van szó. De vegyük ezeket egyenként sorra.

1. A barompénzről a fémpénzre való áttérés állította a szabályozás középpontjába az árat mint az érték pénzformáját. A pénzgazdaságban árutermelés folyik. Itt

- a termelés a kínálat, a fogyasztás pedig a kereslet formáját veszi fel,
- a termelés oldaláról nézve az értéket a kínálati ár, a fogyasztás oldaláról nézve pedig a keresleti ár fejezi ki,
- a piaci (egyensúlyi) ár pedig áralkuban formálódik.

Itt valamennyi termék (szolgáltatás) értékét az ár méri. A különböző termékek (szolgáltatások) közti értékviszonyt pedig a relatív árral jellemezzük. Ilyen megközelítésben a pénz (az arany) csak akkor töltheti be az értékmérő szerepét, ha értéke viszonylag állandó, és így valamennyi termék (szolgáltatás) értékviszonya a pénzhez egyértelműen szabályozottnak tekinthető.

2. A pénz eme nagy fontosságú tulajdonságánál fogva sokáig nem volt tisztán gazdasági intézménynek tekinthető. Jogi intézménnyé kellett fejlődnie. Ez jut kifejezésre abban, hogy a törvényes fizetési eszköz szerepét tölti be. Ilyen tulajdonságokkal azonban a pénzt csak az állam ruházhatja fel. Megfelelő jogszabályokkal kapja meg a pénz azt a lehetőséget és azt a biztosítékot, amely most már nem a gazdálkodás szereplőinek megítélésétől függően, hanem az állami akaratmegnyilvánulással tölti be ezt a funkciót. A hangsúly itt

nem az államon van, hiszen ez a pénzfunkció történelmileg már akkor is létezett, amikor még nem állami keretek között szerveződött a társadalmi munkamegosztás. Mindig léteztek azonban olyan hatalmi képződmények, amelyek felruházták magukat azokkal a pénzügyi jogosítványokkal, amelyek alapján a fém pénz verése, minőségének és névértékének megállapítása és a forgalmazás rendjének szabályozása alapul.

3. Az államnak a pénzforgalomról való gondoskodása, a pénz törvényes fizetési eszköz-funkcióval történő felruházása hozta azt a lehetőséget, hogy a pénzt mint fizetési eszközt a mindennapi használatban elvonatkoztassák attól a belső értékétől, amit az aranyérme önmagában is garantál. Erről van szó akkor, amikor az állam papírpénzt hoz forgalomba. Ez a bankjegy abban különbözik minden más papiros pénz helyettesítőktől, hogy mint törvényes fizetési eszköz az általa képviselt aranyértéket helyettesíti. Ez kényszerárfolyam felruházásával történik.

A papírpénz megjelenése ugyanakkor tágra nyithatja a kaput olyan pénzkibocsátás számára, amely mögött már nincs aranyfedezet, és ami inflációs folyamatok megindítója lehet. A gazdaságtörténelemben jelentkező nagy inflációs hullámokról még lesz szó. Itt most annak a hangsúlyozása tűnik fontosnak, hogy a pénz értékromlása olyan méreteket is ölthet, amikor az infláció már nem kezelhető. Ennek látható jele pedig éppen abban mutatkozik meg, hogy forgalombonyolító funkcióját nem tudja ellátni. Ennek látványos megnyilvánulása volt a Magyarországon a második világháború után lezajlott hiperinfláció. Érdemes erre itt röviden kitérni (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat

**Az infláció alakulása 1945. július–1946. július között,
az időszak utolsó napján**

Időpont	Átlagos áremelkedés (%)	Az árindex (1939. VIII. 26 = 1)	A fekete piaci dollárárfolyam (pengő)
1945. július	1	105	1 320
1945. december	6*	41 478	290 000
1946. január	2	72 330	795 000
1946. június második fele	8 504	954 billió**	42 000 billió
1946. július második fele	53 214	11 426 trillió	481 500 trillió
1946. július negyedik hete	158 486	399 623 quadrillió	4 600 000 quadrillió

* A lassúbbodást az 1945. december 19-ei bankjegybélyegzés idézte elő.

** Egybillióban 12, egytrillióban 18, egyquadrillióban 24 nulla van.

Forrás: Varga István: A magyar valutacsoda. Magyar Gazdaságtudató Intézet Közleményei, I. füzet, 1946. október 10. (Kézirat gyanánt.)

A magyar valuta, a pengő 1946 júliusában egyszerűen felmondta a szolgálatot; alkalmatlanná vált a pénzfunkció ellátására. A munkások a bér pénzben való felvételét egyre több helyen tagadták meg. Elterjedt a természetes csere, annak a munkafegyelmet is egyre inkább romboló hatásával.

Természetesen felmerül az a kérdés, miképpen jöhetnek létre ilyen állapotok. A második világháborúhoz kapcsolódó legsúlyosabb görög infláció is 50 milliárd drachma = 1938. évi 1 drachma aránnyal zárult. Aligha kerülünk messze az igazságtól, ha a probléma gyökerét a tévútra került stabilizációs törekvésekben jelöljük meg. Ez az adópengőnek valutásításával függ össze. Az adópengő bevezetésére 1946. január 1-jén került sor. Célja az volt, hogy a fizetendő adó reális teherként jelenjen meg az adófizető felé. Korábban ugyanis a sima pengőben megállapított adó a befizetés időpontjában töredékértéken volt teljesíthető. Az adópengő értékstabilitását az indexálás biztosította. Ezt szakértői bizottság a pengő értékromlásának napi publikálásával hozta nyilvánosságra.

1946. április második felében a napi áremelkedés mértéke jelentősen meghaladta a korábbiakat. Ezért kormányzati tényezők cenzúrázták a bizottságilag elfogadott indexeket. Ez az indexek lefelé történő korrigálásában nyilvánult meg. A cél az volt, hogy az üzleti élet a valóságosnál kedvezőbb képet alkosson az infláció alakulásáról. Igaz ugyan, hogy az adópengő hivatalos alkalmazási területe az adófizetés volt, de a publikált inflációs index volt a vállalatok

2. táblázat

Az adópengő inflálódása

Időszak	Átlagos napi áremelkedés adópengőben (%)	Adópengőárak	Adópengőben számított feketepiaci dollárárfolyam
		indexszám az időszak utolsó napján 1946. I. 1. = 1	
1946. január 2.	–	1,0	1,0
1946. április 18.	–	1,0	1,5
1946. április 19–május 31.	2,8	2,4	1,9
1946. június 1–19.	6,9	4,8	5,9
1946. június 20–július 8.	19,9	22,8	21,9
1946. július 9–15.	43,5	101,0	116,0
1946. július 16–23.	95,8	875,0	981,5
1946. július 24–27.	358,9	13 434,9	37 037,1
1946. július 28–31.	–5,4	10 551,0	8 518,5

Forrás: Varga István: A magyar valutacsoda. Magyar Gazdaságkutató Intézet Közleményei, I. füzet, 1946. október 10. (Kézirat gyanánt.)

információs bázisa az árkalkulációban. Hiszen általános volt az utánpótlási áron alapuló kalkuláció. Mindezek lefelé történő korrigálása hamar kiderült. Ezért áttértek az inflációs index felfelé történő korrigálására. De ez csak olaj volt a tűzre.

Ilyen előzmények után nyilvánította a kormány az adópengőt hivatalos valutává. Egyesekben élt az a naiv feltételezés, miszerint ha a stabil értéket képviselő adópengő a valuta rangjára emelkedik, ezzel az infláció is véget ér. A feltételezés nyilván irreális volt, hiszen az adópengő értékállandósága éppen az árindexálásban fejeződött ki. Az 1946. június 14-ei intézkedés nyomán kialakult helyzetet a 2. táblázat mutatja be.

A kényszerhelyzetben, 1946. augusztus 1-jével végrehajtott valutareform bevezette a forintot. Az új valutára való áttérés négyszázezer quadrillió pengő = 1 forint arányában történt.

Infláció

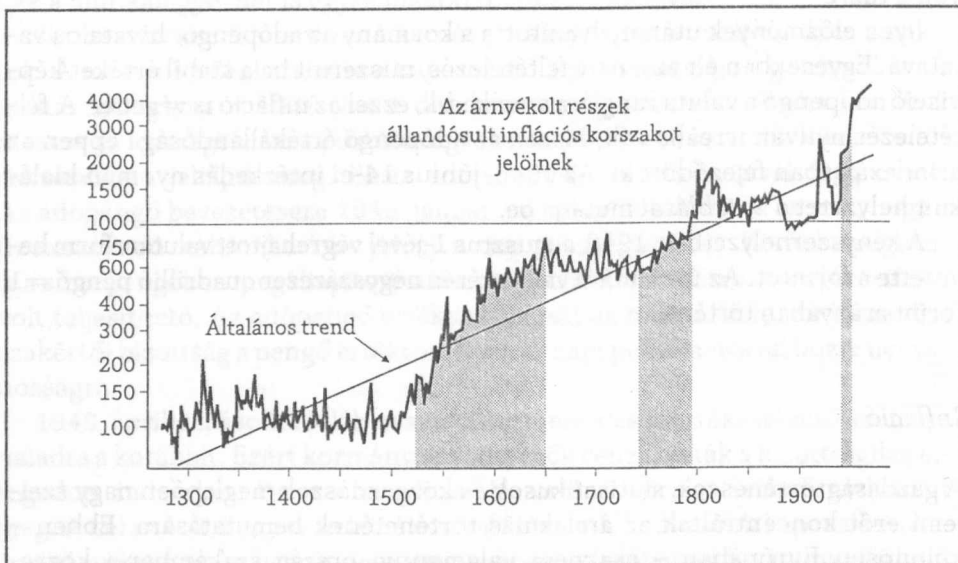
A gazdaságtörténészek, statisztikusok és közgazdászok meglepően nagy szellemi erőt koncentráltak az áralakulás történetének bemutatására. Ebben – különösen Európában – csaknem valamennyi ország szakemberei közreműködtek.⁸ Ebből a szempontból nemcsak a specifikus ártörténeti, de az általános gazdaságtörténeti monográfiák is nagy jelentőségűek. Ennek a munkának azonban nem az a célja, hogy az áralakulás teljes történeti hátterét felderítse. Ebben az esetben például behatóan kellene foglalkoznunk a francia nyelvű szakirodalommal, hiszen ártörténeti problémakörökben talán a francia szakemberek produkálták a legtöbbet.⁹ Mi azonban csak jellemezni kívánjuk a korszakos árirányzatokat. Példánkban Angliára koncentrálunk, a font sterling történeti szerepéből kiindulva. 1930-ban létrehozták a Nemzetközi Ártörténeti Tudományos Bizottságot (International Scientific Committee on

8 A következő művek adnak áttekintést az ártörténeti irodalomról: Mass, W.: *Zur Geschichte der Preise in Polen, Österreich und Oberdeutschland*. VSWG, 1938. 357–371. oldal; Lerner, A. P.: *Neue Beiträge zur Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland, Holland und Italien*. VSWG, 1952. 3. sz.; Hoszowski, St.: *L'Europe Centrale devant la révolution des prix*. XVIe Et. XVIIe siècles. *Annales*, 1961. 441–456. oldal; Zimányi V.: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. *Világtörténet. Tájékoztató a külföldi történeti irodalomról*, 1964. 4. sz.

9 Lásd különösen J. Fourastié: *L'évolution des prix à long terme*. Párizs, 1969.; Baulant, M.: *Prix et salaires à Paris en XVIe siècles*. *Annales*, 1976. 5. sz.; Labrousse, E.: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. Párizs, 1944.; d'Avenel, G.: *Histoire économique de la propriété, des salaires et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'à l'an 1800*. 1–6. kötet, Párizs 1894–1924.; Vilar, P.: *Remarques sur l'histoire des prix*. *Annales*, 1961. 1. sz.; Simiand, F.: *Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie*. Párizs, 1932.

1. ábra

A fogyasztási cikkek árindexe Dél-Angliában 1275–1959 között (1451–1475 = 100)

A diagram az árakat logaritmus léptékben mutatja.

Price History). Ez azokat a szabályokat dolgozta ki, amiket az árindex szerkesztésekor célszerű betartani, és amiket korábban sokszor figyelmen kívül hagytak. De a minden igényt kielégítő történeti árstatisztika aligha teremthető meg. Mindezek ellenére a korszakos árirányzatok fő tendenciái elég nagy valószínűséggel összegeezhetők.

Ph. Brown és Sh. Hopkins 1264-ig visszamenően ad áttekintést az áralakulásról Dél-Angliában.¹⁰ Erre alapozva R. G. Lipsey 1960-ban elkészítette a korszakos árirányzatok grafikonját.¹¹ (Lásd az 1. ábrát!)

A fogyasztói kosár fő alkotórészei: lisztes áruk, hús és hal, vaj és sajt, ital-áru, tüzelőanyag és világítás, ruházat. Az 1264–1954. évek ársorát Lipsey vitte tovább 1959-ig.

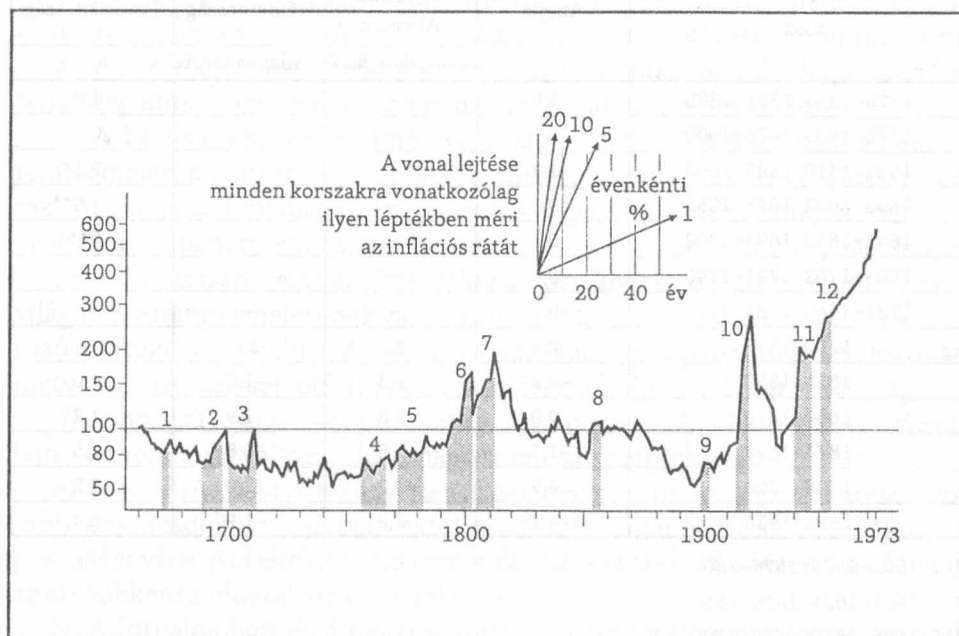
Szembeesítsük az így megismert korszakos árirányzatokat ezzel a diagrammal. A *The Economist* figyelemre méltó adatokat tett közzé az angliai piacáralakulásáról. (Lásd az 2. ábrát!)

A *The Economist*-ban közzétett adatok szerint az 1933 előtti időszakban inflációs ciklusok általában csak a háborús gazdálkodás nyomán bontakoztak

10 Brown, Ph.–Hopkins, Sh.: Seven Centuries of the Prices of Consumables, Compared With Builders' Wage-rates. *Economics*, 1956. 92. sz.

11 Lipsey, R. G.: Does Money Always Depreciate? *Lloyds Bank Review*, 1960. október.

Az infláció alakulása Angliában Cromwell óta (1661 = 100)

A diagram az árakat logaritmus léptékben mutatja.

1. háború Hollandiával	5. amerikai forradalom	9. búr háború
2. háború Franciaországgal	6. háború Franciaországgal	10. első világháború
3. spanyol örökösödési háború	7. napóleoni háborúk	11. második világháború
4. hétéves háború	8. krími háború	12. koreai háború

ki. Időtartamuk a legtöbb esetben három évet tett ki. Csak az első világháborús infláció tartott hat évig. Az inflációkat követően az árak számottevően csökkentek. A font sterlingért – olvashatjuk a *The Economist*-ben – 1911-ben többet lehetett vásárolni, mint 1665-ben.¹²

A két grafikon közötti eltérés szembevetendő. Ezt részben megmagyarázza, hogy a *The Economist* O. Cromwell halálát (1658) követően indítja az ársort, azzal az indokolással, hogy éves adatok csak 1661-től állnak rendelkezésre. Ezzel viszont éppen annak a 125 éves kritikus időszaknak a figyelembevételét mellőzte, amikor az árszínvonal a Lipsey-grafikon szerint 550%-kal emelkedett. A vizsgálódónak az 1661. évet követő árirányzatok tekintetében mutatózó eltérés is feltűnhet. A Lipsey által felrajzolt görbén a ciklikus ármozgás felfelé ível; a font értéke 1911-ben kisebb, mint 1665-ben.

¹² Back to an age of falling prices? *The Economist*, 1974. július 13.

Árszintváltozások a 14–20. században (%)

Időszak	Anglia	Egyesült Államok	Németország	Franciaország
	árszintváltozás évi átlagos mértéke			
1320–1350; 1351–1375	1,2	–	–	1,9
1376–1400; 1476–1500	0	–	–	0
1501–1510; 1593–1602	1,7	–	–	2,1*
1593–1602; 1643–1652	0,6	–	–	1,6**
1643–1652; 1693–1702	0	–	–	0***
1693–1702; 1731–1740	–0,5	–	–	–
1731–1740; 1781–1790	0,8	–	–	–
1790–1815	2,8	3,3	3,2	–
1815–1850	–2,2	–2,3	–1,9	–1,0
1850–1873	0,9	5,3	1,9	1,2
1873–1896	–1,7	–1,8	–0,8	–2,5
1896–1920	4,7	4,2	11,0	8,2
1920–1934	–4,1	–3,9	–1,2	–8,4

* 1501–1525; 1576–1600.

** 1601–1625; 1626–1650.

*** 1626–1650; 1676–1700.

A korszakos árirányzatok vizsgálatánál érdemes még elidőzni, mert a közgazdaságtan jobb megértéséhez fontos ismereteket tár fel. A. J. Schwartz kísérletet tett arra, hogy összegezve 2500 év ártörténetét megmagyarázza a lényeges ármozgások hátterét.¹³ A vizsgált időszakból csaknem 200 év inkább csak a pénzinfláció különböző megjelenési formáival és okaival ismertet meg. A 14–20. századokat áttekintve viszont az árszintváltozásokról kapunk képet. A Schwartz által publikált táblázatokból nyerhető képet a 3. táblázat mutatja be.

Az elmúlt hét évszázad áaira tehát inflációs hullámok nyomták rá bélyegüket:

- a 16. század második évtizedétől több mint hat évtizeden át tartó ezüst-pénz-inflálódás;
- a 16. századi, illetve a 17. század eleji úgynevezett árforradalom;
- a napóleoni háborúkat fél évszázaddal megelőző infláció;

13 Schwartz, A. J.: Secular Price Change in Historical Perspective. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1973. február.

Lásd még: *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*. London, 1971.; Hammarström, I.: The Price Revolution of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence. *Scandinavian Economic History Review*, 1957. 5. sz.

- a napóleoni háborúk inflációja;
- az első világháborús infláció;
- a második világháborús infláció (a táblázat ezt a szakaszt már nem öleli fel).

Schwartz történeti vizsgálódásait a bérekre, a tőkekamatra, valamint a pénz-ellátásra is kiterjesztette. A történeti adatokból levont következtetései szerint:

a) Az áremelkedési epizódokat árcsökkenési epizódok váltják fel, és ez feltehetőleg mindig így lesz, amíg a pénzt használják fizetési eszközként.

b) A 18. századig a monetáris expanzió és megszorítás forrásai a nemesfémtermelés, a pénzérme leértékelése, illetőleg értékének helyreállítása voltak. Azóta ezek a források bankjegykibocsátással, illetve a bankpénzzel egészültek ki. A pénzteremtés valamennyi formája kormányzati irányítás tárgya.

c) A 20. századi jegybankkorszakig a kormányok passzívan viselkedtek a világ nemesfémtermelésének változásaival és a nemzeti készletszaporulat változó mértékével szemben. A korábbi évszázadokban a pénzérme devalválását, illetve újraértékelését jobbra költségvetési szükségletek határozták meg.

d) A hosszú lejáratú árváltozások – egy kivétellel: Angliában a 16. században – a monetáris változásokkal párhuzamosan mentek végbe.

e) A háborús, illetve a közvetlenül ezt követő időszakoktól, továbbá a korábbi évszázadokban a járványoktól, a 20. században pedig az 1929–1933-as gazdasági válságtól eltekintve, a termelés mind az áremelkedések, mind pedig az árcsökkenés időszakaiban növekedett.

f) A forgalomban levő pénzmennyiség, a termelés volumene és az árak mozgása közötti egyenletlenségek hosszú távon a közületi kereslet változásait tükrözik.

g) Az utóbbi évszázadokban az árepizódok számos országban megközelítőleg azonos időpontban fordultak elő. Valamely epizód elterjedésének mechanizmusa az árszínvonalnak országok közötti kölcsönös alkalmazkodása volt a külkereskedelem, valamint a monetáris források világtartalékának újraelosztása révén. Ez volt a helyzet 1914-ig az aranystandard idején, amikor is a pénzmennyiség minden országban függő változó, amelynek a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyával állandó belföldi árszínvonalat kellett teremtenie a külföldi árak viszonyában, illetve a háború után, amikor a monetáris hatóságoknak több szabadságuk volt a pénzforgalom szabályozásában.

h) Vannak, akik feltételezik, hogy a korszakos ármozgásokban nem a pénzmennyiségnek a termeléshez való aránya játszott a döntő szerepet, hanem például a népességnövekedés és a termelési költségek változása, a spekuláció megléte, illetve hiánya stb. Ha bármely árepizód más tényező hatásaként adódott volna, mint a pénz, meg kellene mutatni, miképpen hozhatott létre ez helyzetváltozást a pénzkészletben vagy a pénzforgási sebességben. Ilyen elemzést eddig senki sem végzett.

i) A termelés költségei árak, amelyek ugyanazon monetáris befolyás alatt változnak, mint a végtermékek. Ha a termelési tényezők ára nem változna a

termékárakkal összhangban, ez arra mutatna, hogy a munkaerőpiac vagy a tőkepiac tökéletlen.

Vessünk újlag egy pillantást az 1. ábrára, amely az 1275–1959 közötti időszak fogyasztási árindexét a Dél-Angliában érvényesülő árviszonyokon mutatja be! Két területet látunk beárnyékolva. Ezek két árepizódot különböztetnek meg az összes többitől. Közös vonásuk, hogy az inflációt nem követte defláció; az inflációs árszínvonal vált a későbbi korszakos árirányzatok kiindulópontjává. Közülük az első mint árforradalom vonult be az ártörténetbe.¹⁴ Ez az 1525–1650 közötti időszakot öleli át. Ebben a 125 évben az árszínvonal 550%-kal emelkedett.

Az időszakok egybeesése engedi meg azt a következtetést, hogy mind a világgazdaság, mind a kapitalizmus árforradalomban bontakozott ki. Ez még az a világgazdaság volt, amely a gyarmati rendszeren alapult, és amelynek néhány nyugat-európai ország volt a fő haszonélvezője. Ismert A. Smith sokak által idézett túlzása: A legnagyobb és legfontosabb események az emberiség történetében Amerikának és az Indiához a Jóreménység fokán át vezető útnak a felfedezése. Továbbá ez még az a kapitalizmus volt, amelyre az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai voltak jellemzőek. K. Marx írja: „Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba elevenen eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol fekete bőrrűekre vadásznak, ez jelzi a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek a folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai. Nyomukban jár az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség. Kezdődik Németalföldnek Spanyolországtól való elszakadásával, óriási méreteket ölt Anglia antijakobinus háborújában, még tovább folyik a Kína elleni ópiumháborúknak stb.”¹⁵ Már Smith is feltételezte, hogy a tőkés felhalmozást megelőzte egy „eredeti” felhalmozás (previous accumulation), amely ily módon kiindulópontja és nem eredménye a tőkés termelési módnak.¹⁶ Erre a későbbiekben még visszatérünk.

14 Ezzel indítja E. J. Hamilton az árforradalomról írt jelentős értekezését. Hamilton, E. J.: *American Treasure and the Rise of Capitalism. Economica*, XXVII. kötet, 1929.

Az „árforradalom” megjelölést a 16. és 18. századi ármozgások jellemzéséül első ízben talán I. Helferich használta. Helferich, I.: *Von den periodischen Schwankungen im Wert der edelen Metalle von der Entdeckung Amerikas bis zum Jahre 1830*. Nürnberg, 1843. – Maga a koncepció azonban G. Wiebe munkája nyomán vált általánosan elfogadottá. Wiebe, G.: *Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Staats- und sozialwissenschaftliche Beiträge*, A. von Miaskowski, Lipcse, 1895. – Az árforradalmon Wiebe a termékek árának általános emelkedését értette, ami Nyugat-Európában a 16. században ment végbe, és amit szerinte elsősorban a spanyolok meghódította amerikai területekről beáramlott ezüst okozott.

15 Lásd Marx, K.: *A tőke*. I. kötet, Marx–Engels Művei, 23. kötet, 702. oldal.

16 Lásd Smith, A.: *A nemzetek gazdagsága*. 1776.

3. Vállalkozás

Számvitel

Általános vélekedés szerint a tőkés vállalat kibontakozása a számviteli fejlődés eredménye: a *homo sapiens sapiens* elkülönítette egymástól a magánháztartás és a gazdasági tevékenység számbavételét. *Johann Wolfgang Goethe* „Wilhelm Meister tanulóévei” című művében olvashatjuk Wilhelm Meister szavait, amit sógorának, a kereskedő Wernernek a szájába ad: „Ez az emberi szellem egyik legszebb találmánya. Minden gazdának alkalmazni kellene.” Amiről itt szó van, az a kettős könyvvitel bevezetése.

A kettős könyvvitel alkalmazott formájában számlaszerű elszámolás. Számlája van minden vagyonrésznek. De számlája van a vagyon egy összegben kifejezett értékének is. Mindezek a számlák a főkönyvben foglalnak helyet. Az üzleti események idősoros felvételére az ún. alapkönyv/ek szolgál/nak. A kettős könyvvitel ugyanazt a vagyont kétféleképpen (alkotórészei szerint és egy összegben) számolva el végösszegében megegyező elszámolást jelent. Ezért szükségszerűen értékelszámolás.

A kettős könyvvitel primitívebb, hatásos önellenőrzését abban találta meg, hogy az összes számla (vagyonrész és tiszta vagyonszámla) tartozik-forgalmi együttes összegének mindenkor meg kell egyeznie az összes számla követel-forgalmi együttes összegével. Ezt úgy érik el, hogy a vagyont szaporító változásokat a vagyonrészszámlákon a tartozik, a tiszta vagyonszámlákon a követel, a vagyonszökkentő változásokat a vagyonrészszámlákon a követel, a tiszta vagyonszámlákon a tartozik oldalra írják. Ne bonyolódjunk bele a további részletekbe. Számunkra annak hangsúlyozása tűnik fontosnak, hogy az emberiség viszonylag korán megtalálta annak a módját, amely még a rendkívül bonyolult és szerteágazó termelési-forgalmi kapcsolatok rendszerében is megfelelő eligazítást képes adni a vállalkozó számára olyan üzletpolitika folytatására, amelytől kielégítő eredmény remélhető. Ebben találhatjuk meg a tőkés vállalkozás számviteli bázisát.

Lucas Pasciolio szerzetes még a 15. században nemcsak kifejtette, de meg is magyarázta a kettős könyvvitel alkalmazásának szükségszerűségét.¹⁷ Egyébként, ha *L. Walrast* tekintjük a közgazdaságtanban a matematikai módszer megalapozójának, akkor ugyanezt a szerepet *Lucas Pasciolio* már a tudományalapítást megelőző századokban betöltötte.

Wolfgang Hoffmann Pasciolióról írt méltatásában olvashatjuk: Pasciolio kora a viharos változások ideje volt. Beköszöntött az ész korszaka. A középkor sötétsége és misztikája után a természettudományok kezdtek megszabadulni

17 Pasciolio, L.: *Summa de Arithmetica Geometria, Proportioni e Proportionalita*. Velence, 1494. –

A számvitelről először *Benedetto Gotrugli* írt (1458), de ez a könyv csak 1573-ban jelent meg.

a teológiai előírásoktól. Ez vonatkozik a matematikára is, amely Pasciolio fő művében központi szerepet játszik. A *Summa* aritmetikával és algebrával kezdődik, csak utána következik ezek alkalmazása a kereskedői gyakorlatra és könyvvitelre. A folytatás a pénzérmék, a mérték és a súly témája. A végén a szerző visszatér a kezdethez: ez tiszta és alkalmazott matematika. A könyvvittel foglalkozó részben pedig megvan minden, aminek ismerete ma is elengedhetetlen a kereskedő számára: napló, főkönyv, számlakivonat, stornó és mérleg, levelezés, irattár.¹⁸

De tegyük teljessé a képet! Az emlékezet támogatásának szükségét már jóval az olvasás és írás tudásának elterjedése előtt ismerte az emberiség. A feladatot fapálcikák, kavicsok elkülönített helyre való helyezésével oldották meg, vagy a pálcikákra rovásokat véstek. Menesz fáraó már kb. Kr. e. 3400-ban számos írnokot foglalkoztatott bevételei és kiadásai, valamint vagyona feljegyzésére. A görögöknél a számvitel nyomait *Periklészig* (Kr. e. 493–429) tudjuk követni. *Arisztoteléstől* (Kr. e. 384–322) tudjuk, hogy az elszámolások elmulasztását szigorúan, sokszor halállal is büntették. Egyet kell érteni Wolfgang Hoffmannal: a 15. század végén már tudták: annak, aki kellő szorgalommal és eredménnyel kereskedni akar, főleg három dologra van szüksége: 1. készpénzre és minden más vagyonra, 2. jó számolóra és ügyes könyvelőre, 3. minden üzletkötésről készített kellő áttekintést nyújtó feljegyzésre.¹⁹

Tőke, profit és kamat

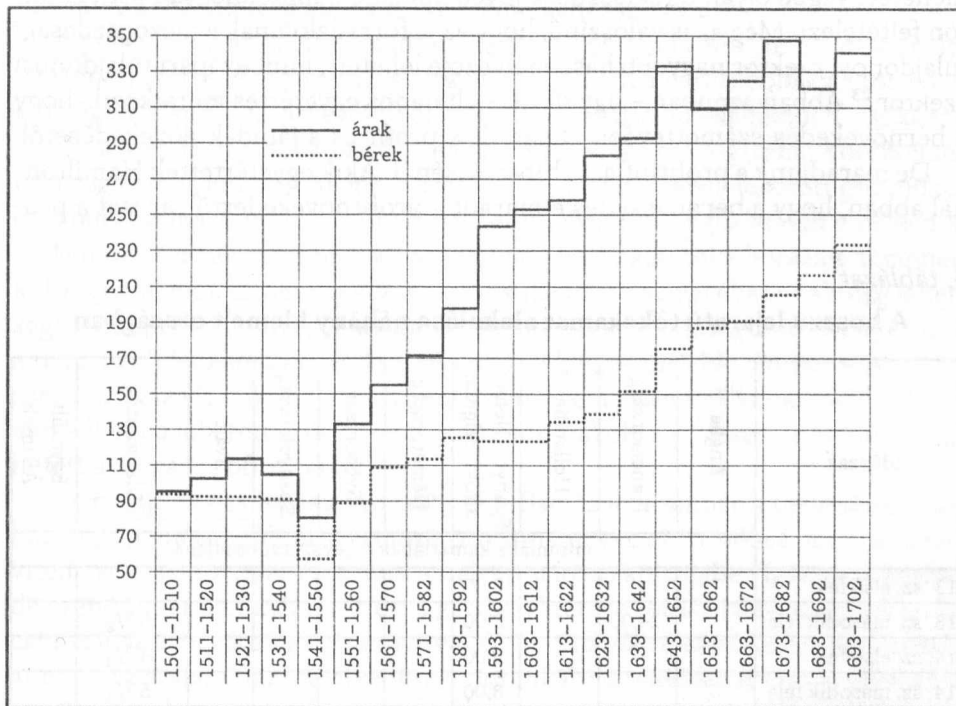
Idézzük fel az árforradalomról írottakat! Az árforradalmat elemezve E. J. Hamilton úgy találta, hogy az áru ára gyorsabban emelkedik, mint a földjára-dék és a bér. A folyamat jellemzéséül a következő példát említi. Tegyük fel, hogy Angliában a 16. század elején a tőke által termelt minden 100 ezer font áruértékből 60 ezer a bérre, 20 ezer a járadékra és 20 ezer a profitra jutott. Ebben az esetben a profit a termelési érték 25%-a. Ezt a terméket a század végén már 250 ezer fontért lehetett eladni. De ennek bére nem haladta meg a 75 ezret. Azzal az irreális feltételezéssel, hogy a járadék a profittal arányosan emelkedett, ez 50 ezret tett ki. Ily módon a profit elérte a 125 ezer fontot, vagyis a költség 100%-át. A profit megnégyszereződött.²⁰ Ezért Hamilton az árforradalmat profitinflációként értelmezte. Az ár és a bér viszonyában végbement változást a következőképpen ábrázolta (lásd a 3. ábrát).

18 Hoffmann, W.: A tőke algebrája. Lucas Pasciolioról írt értékelés. In *Nagy közgazdászok az ókortól napjainkig*. Budapest, 1997.

19 Nagy közgazdászok az ókortól napjainkig. I. m.

20 Hamilton, E. J.: *American Treasure and the Rise of Capitalism (1500–1700)*. I. m. 335–356. oldal.

Ár- és bérindex Angliában 1500–1702 között
(1451–1500 = 100)

Az árforradalom profitinflációként való értelmezésével szemben többen is szót emeltek. Voltaképpen ez ösztönözte J. D. Gouldot arra, hogy tanulmányt írjon az árforradalom újraértékeléséről.²¹

Ha az infláció valóban a profitinfláció formáját öltötte, akkor ennek lefolyása csak a következő lehetett: a tőkés nagyobb mértékben emelte az output árakat, mint azt az input árak (termelési eszközök, bérek, járadékok) emelkedése indokolta. Vagyis a profitinfláció a tőkésosztályon belüli (a termelési ágak, vállalatok közötti) profit-újraelosztás útján, a növekvő profitrátáknak ezzel összefüggő differenciálódásával mehetett csak végbe. Hamilton nyugodtan eltekinthetett a termelési eszközök árának emelkedésétől, mivel az inflációs folyamatot egy termékben kívánta jellemezni. Ebben az esetben viszont az áruértékből a c eltűnik. Minden a $v + m$ -ben összegeződik. Az ilyen megközelítési módnak éppen az az előnye, hogy a tőkés termelési folyamatban részt vevő osztályok kapcsolatában teszi lehetővé a jövedelemelosztásnak, illetve az ebben végbemenő változásoknak az elemzését.

²¹ Gould, J. D.: The Price Revolution Reconsidered. *Economic History Review*, 1964. VII. sz.

E. Kerridge a földjáradékra vonatkozó megállapításokat tartotta vitathatónak.²² Jó néhány tanulmány utalt a földjáradék gyors növekedésére. Gouldnak igaza lehet abban, hogy a tőkésosztály és a földtulajdonos-osztály között nem mehetett végbe olyan újraelosztás a jövedelmekben, mint ahogyan azt Hamilton feltételezi. Még az is valószínű, hogy az árforradalomnak a mezőgazdasági tulajdonosi szektor nagyobb haszonélvezője lehetett, mint az ipari tulajdonosi szektor.²³ Abban azonban – úgy tűnik – általános egyetértés mutatkozik, hogy a bérnövekedés számottevően elmaradt a profit és a járadék növekedésétől.

De maradjunk a profitinfláció hipotézisénel. Akik egyetértettek Hamiltonnal abban, hogy a bérnövekedés elmaradt a profitnövekedéstől, a vitát a pro-

4. táblázat

A hosszú lejáratú tőkekamat alakulása néhány kiemelt országban

Időszak	Anglia	Franciaország	Hollandia	Spanyol- Németalföld, Belgium	Németország	Svédország	Spanyolország	Svájc	Olaszország	Egyesült Államok
	minimális kamatlábak fél évszázados átlaga									
13. sz. első fele				8,00						
13. sz. második fele		14,00		8,00					6 ⁵ / ₈	
14. sz. első fele				8,00					4 ⁷ / ₈	
14. sz. második fele				8,00					5 ¹ / ₄	
15. sz. első fele		10,00		8,00			4,00		6,00	
15. sz. második fele		10,00		8,00	5,00		4,00		5,00	
16. sz. első fele	10,00	8 ¹ / ₃	8 ¹ / ₃	4,00	4,00				4,00	
16. sz. második fele	10,00	8 ¹ / ₃	6 ¹ / ₆	4,00	4,00				4,00	
17. sz. első fele	8,00	8 ¹ / ₃	5							
17. sz. második fele	4,00	5,00	3,00							
18. sz. első fele	3,05	5,00	3,00?		4,00			5,00	4,00	
18. sz. második fele	3,13	5,00	2,50		4,00			4,00	4,00	
19. sz. első fele	3,26	4,06	4,53	4,43	3,84					4,55
19. sz. második fele	2,47	3,03	2,93	2,71	3,53	3,68				3,23
20. sz. első fele	2,79	3,06	3,20	2,94	3,64	3,04		3,31	2,93	2,31

Forrás: Schwartz, A. J.: *Secular Price Change in Historical Perspective*. *Journal of Money Credit and Banking*. 1973. február. (A táblázathoz fűzött megjegyzések feltüntetésétől eltekintettünk.)

22 Kerridge, E.: The Movement of Rent, 1540–1640. *Economic History Review*, 1953–1954. VI. 16–34. oldal.

23 Simpson, E. A.: *The Wealth of the Gentry*. Cambridge, 1961.; Tawney, R. H.–Power, E.: *Tudor Economic Documents*. III. kötet, 1953.

fitráta növekedésének háttérében meghúzódó tényezőkről folytatták. G. L. Bach szerint az áremelkedésnek az ipari profitra gyakorolt hatása kevésbé származott abból, hogy a bérek az árak mögött kullogtak, és sokkal inkább abból, hogy a tőke költség kullogott az áremelkedés mögött.²⁴

A permanens áremelkedés időszakában a gép ára is emelkedik, de mihelyt „történeti költség”-t rögzítik, és lekötött tőkeként a leírási költség a történeti költségen alapul, az árbevételből származó bruttó jövedelemben csökkenő arányt jelent. Pontosabban szólva: ha az összes többi költség (tehát a bérköltség is) a végtermék árával arányosan emelkedik, a termelésben lekötött gép működéséből származó nettó profit az árszintemelkedést meghaladóan emelkedik.

Mindez természetesen csak akkor igaz, ha az álló tőke leírása a történeti költségen alapul, és nem akkor, ha a kalkulációban az egyébként elvileg lehetséges utánpótlási költséget alkalmazzák. Így nézve a valóságos profit egy része a nem megfelelő leírás következménye, ami kiegyenlítődik, amikor a gépet kicserélik. Igaz viszont, hogy ha a gépet akkor sem selejtezik ki, ha már leírták – ami jellemző lehetett a Tudor- és Stuart-időszakokra –, akkor ez is forrása lehetett a magas profitrátának.

De menjünk egy lépéssel tovább: az inflációs időszakban a termelésben lekötött gép működéséből származó profit nemcsak azért nőhet, mert a számviteli szokás a történeti (és nem a helyettesítési) költséghez igazítja a leírást, de ezen túlmenően azért is, mert a gép befektetése céljából felvett kamat terhe csökken az árbevételhez viszonyítva. C. N. Cipolla vélekedése szerint nem is annyira az árszínvonal emelkedése, mint inkább a tőkekamat csökkenése a 16. és 17. század gazdasági forradalma.²⁵

S. Homer művére irányítjuk most a figyelmet, aki a hosszú lejáratú kölcsön kamatrátáit ötvenéves periódusok rendszerében vizsgálta.²⁶ Homer egy grafikon is szerkesztett, amelynek az az alapgondolata, hogy fél évszázadonként mindig azt a kamatlábat veszi figyelembe, amely a legalacsonyabb volt a kiválasztott nyolc ország valamelyikében. A következőkből indult ki: nagyon széles sávon adódnak az egyidejűleg érvényesülő tőkekamatok. Tulajdonképpen csak egy specifikus határ van, a minimális kamat. A minimális kamat meghatározott tényezők hatására növekszik vagy csökken. Homer úgy ítélte meg, hogy ez az egyedüli racionális alap a tőkekamat trendjének meghatározására. A 4. ábra a legalacsonyabb évtizedes átlagokat tünteti fel, és azt mutatja, hogy a hosszú lejáratú tőkekamat csökkenési tendenciája végigvonul az évszázadokon. A csökkenés lelassult, de hosszabb időszakot tekintve sem fordult meg. (Időleges megfordulások figyelhetők meg a 16. és a 18. század második felében.) Egyébként a fél évszázados trendek lefelé mennek, illetve egyenes

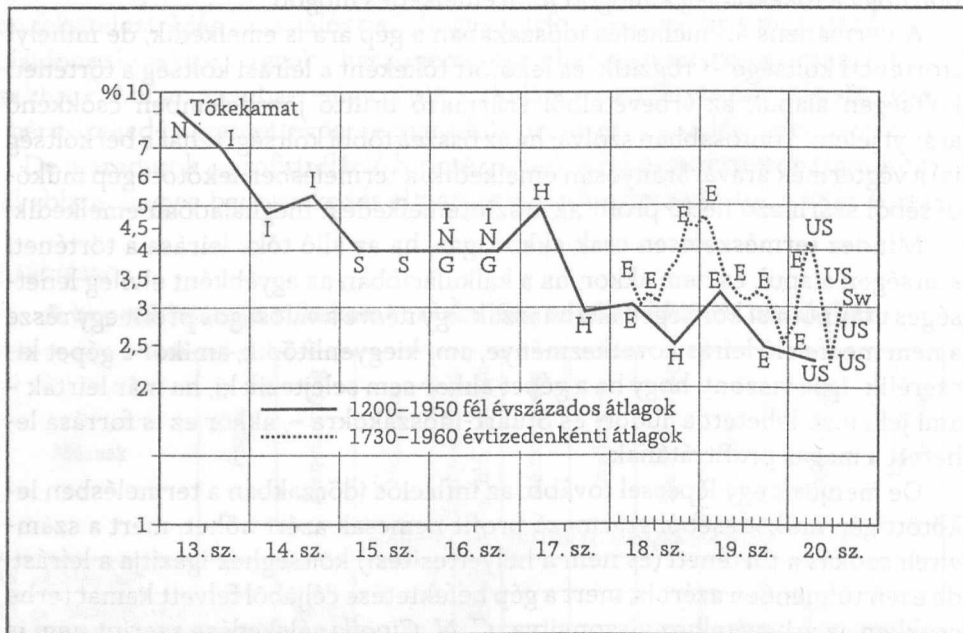
24 Lásd Bach, G. L.: *Inflation, Providence, R. I.* 1958. 33., 79. oldal.

25 Cipolla, C. N.: *Note sulla storia del saggio d'interesse. Economia Internazionale*, 1952.

26 Homer, S.: *A History of Interest Rates*. New Brunswick–New Jersey, 1963.

4. ábra

A hosszú lejáratú tőkekamat Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban

N = Spanyol-Németalföld

I = Olaszország

G = Németország

Sw = Svájc

E = Anglia

H = Hollandia

US = USA

S = Spanyolország

vonatkozás. A minimális kamatok legnagyobb csökkenése a korai 13., illetőleg a 17. században figyelhető meg. Színvonaluk a 20. század közepén volt a legacsonyabb.

A termékárszint általános emelkedésének és a tőkekamatszint általános csökkenésének korszakos iránya úgy minősíthető, hogy ez a tőke utáni profit két formája közötti újraelosztás az ipari tőke javára. Ez egyben meg is magyarázza az önfinanszírozás térhódítását az iparosodási folyamatban, illetve azt, hogy az a kamat, amit a hitelező élvez, az inflációs folyamatokban negatív lehet. Mindig is erről van szó, ha a kamatláb az inflációs rátánál kisebb. Ettől még a bankszervezet profitrátája elérheti, esetleg meg is haladhatja az ipari profitrátát. A bankszervezet szolgáltatást nyújt. A hitelszolgáltatás ára a kamatrés. A pénzintézet újra elosztja a nála lecsapódó megtakarítást, illetve elosztja a járulékos pénziáramlást.

A negatív kamat igazi kárvallottja ily módon a betevő. Ezen az úton az ipari tőke profitjának a tőkekamat javára történő újraelosztása is végbemegy, mivel

a pénzintézetekben lecsapódó megtakarítás egyik forrása az ipari profit, illetve a termelésben lekötött tőkeszükséglet ingadozásából adódik. Az ipari tőke és a kölcsöntőke közötti éles különbségtétel az összefonódó tőkeérdekeltségek miatt sem látszik indokoltnak.

Adó

Képzeljük el a családot, mint zárt egységet, amely életfenntartását az önellátás alapján szervezi. Ez lehetett a jellemzője az emberi élet induló szakaszának még akkor is, ha a szaporodás révén egymástól elkülönült családi közösségek érintkeztek egymással. Ez az érintkezés önmagában nem vetett fel olyan közösségi szükségleteket, amelyeknek kielégítése érdekében a családoknak a közösség javára le kellett volna mondaniuk javaik egy részéről. De már a társadalmi szervezettség viszonylag alacsony fokán megjelent a közösség céljait szolgáló fogyasztás, amelynek kielégítéséről akár közmegegyezéssel, akár hatalmi úton a családoknak kellett gondoskodniuk. Ezért aligha vitatható, hogy amit ma adónak nevezünk, az történelmileg már akkor létezett, amikor az emberiség naturálgazdálkodást folytatott és a pénzt nem ismerték.

Egyébként is a naturáliákban fizetendő adó még akkor is fennmaradt, amikor az emberiség pénzgazdálkodásra rendezkedett be, és e forma ma is létezik a fejlődő világban. Ezzel el is jutottunk az adó történelmi gyökeréhez. Adam Smith téziseiben négy elvet állított fel az adóztatásról. Eszerint: 1. Minden állampolgár lehetőleg képességének arányában járuljon hozzá az állam szükségleteinek fedezéséhez. 2. Az egyes személyek által fizetendő adóösszeg legyen meghatározott és nem önkényes; a fizetés ideje, módja és a fizetendő mennyiség is meg legyen határozva. 3. Minden adót abban az időben szedjenek be, amikor az az adózónak a legkényelmesebb. 4. Minden adó úgy legyen rendezve, hogy az államkincstárba tényleg befolyó összegben felül lehetőleg keveset vegyenek ki az adófizető zsebéből, vagyis az adóbeszedés költségei csekélyek legyenek.

Ezeket az alapvető tételeket a közgazdászok elfogadták, és az adóztatás klasszikus alapelveinek tekintették. Úgy vonultak be a közgazdaságtani irodalomba, mint az „igazságosság”, a „biztonság”, a „kényelmesség” és a „csekély beszedési költségek” attribútumai. Az adó történelmi gyökereit szemügyre véve a klasszikus tantételekkel szemben négy pontban mutatkoznak eltérések. *Teleszky Jánosra* támaszkodva most ezeket vesszük szemügyre.²⁷

1. Az adó már akkor is létezett, amikor a társadalmi közösség nem államformában szerveződött. Ehhez vissza kell mennünk addig az időkig, amikor az állam előtt, részben nála erősebben érvényesültek és léteztek egyéb közhatal-

²⁷ Teleszky J.: Adók. In *Közgazdasági lexikon*. Budapest, 1898.

mak: a megye, az egyház, a község vagy a földesúr. A jogtörténelem ezeket közhatalmaknak nevezi, mert társadalmi működést folytattak; védték alattvalóikat vagy ítélkeztek felettük, és ezért természetesen valamilyen formában megfizettették, megdolgoztatták a hatalmi körük alá tartozókat.

2. Az adó csak a közteher egyik lehetséges kifejezési formája. A társadalmi szerkezet, a termelés módja és szerkezete – nem utolsósorban a hatalmi viszonyok a mindenkori lehetőségek és követelmények figyelembevételével – alakították ki azokat a természetbeni és pénzbeli formákat, amelyek a közteherviselés különböző rendszereiben összegeezhetők. A jobbágyság tizede és az értékpapírok bélyege, a Nagy Lajos korabeli nemesek aranya, a középkori városok accisái, vagy George Henry földjáradékadója annyira különböző társadalmi tünetények, hogy alig lehet összemérni őket, és mégis mind adók.

A történelem folyamán a *tributumok*at kellett rendszerint természetben leróni. A természetben nyújtott közszolgáltatások legváltozatosabb formái alakultak ki. Inkább csak példaként utalunk a kézi és írás közmunkára, a katonabeszállásolás és az előfogatnyújtás kötelezettségére.

3. Az egyenlőség tisztán újkori törekvés, ami nem mindig létezett. A régi századokban nem az adóegyenlőséget, hanem az egyenlőtlenséget tartották igazságnak. Jó példája ennek Franciaország, ahol az igazságos adózást proklamáló 1484. évi *états généraux*-k a *Clamageran* külön hangsúlyozta az „adó-immunitás” elvét. Az 1560. évi *états généraux*-ban a harmadik rend sem tartja jogtalannak a nemesi stb. szabadalmakat. Legjellemzőbb azonban az 1634. évi *ordonance*, ahol még a „szolgáltatási képesség” elve is előfordult, mondván: úgy kell elosztani az adót, hogy „mindenki a maga igazságos adóterhét viselje, szolgáltatási képessége szerint: ne legyen többé egyenlőtlenség az adók kivetésében, amelyről tudjuk, hogy nem nagy az ország nagyságához és hatalmához képest, ha egyenlően van kivetve”. De ekkor sem esett szó az adómentességek megszüntetéséről.

Az egyes osztályok adó alóli mentességét, az adó immunitását – az általános adófizetési kötelezettség legotrombább megsértését – Keleten egyes országokban még a 19–20. században is sarkalatos elvnek tartották.

A történelemben valójában csak egyetlen olyan adóforma volt, amely nem ismerte a kiváltságot. Ez arra a történelmi időszakra volt jellemző, amikor a nemesfém valóságos fizetőeszközként létezett, és a központi hatalom – főleg a háborúban a felduzzadt hadi kiadások fedezhetősége érdekében – a pénzérme névértékének fenntartásával, súlycsökkentéssel, illetőleg minőségromlással teremtett a maga számára bevételeket. Angliában az 1542–1551 között lejátszódo pénzbotrány az ismétlődő esetek között talán csak a legnagyobb volt. Az idő tájt az ezüstpénz tiszta fémtartalmát háromnegyedével, az aranypénzt pedig egynegyedével csökkentették.

4. Az ókorban és a középkorban jelentős szerepet játszott a viszontszolgáltatás elvén alapuló adóztatás. A korszerű állam viszonyai között a *do ut des*-elv

már csak gyakorlati okokból sem alkalmazható. Megtalálható azonban imitt-amott a kisebb önkormányzatoknál, mint a társadalom régebbi uralkodó formájának a maradványa.

Kulcskategóriák: fémpénz, pénztőke és bankhitel

A gazdasági kategóriákra irányuló fejtegetések végéhez érkeztünk. Nem vetük szemügyre az összes fogalmat. Ezt ne is kérje tőlünk számon az olvasó. A törekvés arra irányult, hogy „teljes körű” ismereteket nyújtsunk azokról a jelenségekről, amelyek messze azt megelőzően léteztek, hogy a tudományos rendszerezésű feltárás a filozófiától elkülönült, önálló ismeretanyagként fogalmazta meg mindazt, ami végül is a 18. században a közgazdaságtan megteremtésére vezetett. Ilyen nézőpontból elégségesnek tűnt a legfontosabbnak tekinthető gazdasági kategóriákra való összpontosítás.

Úgy tűnik azonban e kategóriák közül – megkülönböztetett jelentőségük folytán – célszerű külön is kiemelni hármat. Ezek: a fémpénz mint a különböző nemzetközi pénzrendszerek alapja; a pénztőkének mint termelési tényezőnek fokozódó szerepe; végül a bankhitel növekvő jelentősége a termelés fejlesztésében.

A fémpénz a hozzákapcsolódó bankműveletekkel a nemzetközi kereskedelem kibontakoztatásában olyan viszonyokat hozott létre, amelyek a gazdasági körforgást területileg egymástól távol eső régiók között bontakoztatta ki. A pénztőkének a termelésben növekvő szerepe alapozta meg a tőkés termelési módot. Az egyre inkább „korlátatlannak” vélt bankhitel pedig a kutatás-fejlesztési tevékenységnek vált fontos ösztönzőjévé, és az ipari forradalmak révén növekedési pályára állította a gazdaságot.

Ezek a kategóriák történelmileg egymástól gyökeresen eltérő időpontokban léptek működésbe. Legnagyobb múlttal a fémpénz rendelkezik. Már öt-ezer évvel ezelőtt is voltak forgalomban aranyérmék. Inkább kivételnek számít Amerikában az inkák birodalma, amelyet pénztelen, letűnt civilizációként tartanak számon. Volt aranyuk és ezüstjük, de ezeket templomok díszítésére használták. Kivetettek adót, de azt termékben kellett fizetni.

Minket azonban most az egységes nemzetközi pénzrendszer érdekel, hiszen a pénznek a nemzetközi kereskedelem technikai előmozdításában játszott szerepét vizsgáljuk. Kétségtelen, hogy már az ókornak is megvoltak a nemzetközi pénzrendszerei, mint a babiloni, mely több államban a pénzrendszer alapját képezte, és a nagy forgalmi területeken használt pénzdarabok, mint a perzsa dareikosz, a görög stater, a római aureusz. Még a pénzzavarokkal küszködő középkorban is találkozunk olyan pénzrendszerekkel, amelyek általánosabb érvényesülésre törekedtek, és a nemzetközi forgalomban szerepeltek, mint a római és a bizánci pénzek.

A pénztőke történelmileg hosszú időn át mint uzoratóke vonta magára a figyelmet. A termelésben a mezőgazdaság volt az uralkodó szektor. Ha viszont a föld az alapvető termelési tényező és nincs korszerű agrotechnika, amely az iparban megtermelt értéket hasznosítaná az állattenyésztés és növénytermesztés útján, akkor a pénztőke is háttérben marad. Csak amikor megindult a kapitalizmus dinamikája, akkor nyerte el a pénztőke azt a funkcióját, amelyet a mai napig is betölt. Ezért jogos az a vélekedés, miszerint a pénztőke és a termelés szerves kapcsolata ötszáz évvel ezelőtt alakult ki.

Még rövidebb időszakra, mintegy 250 évre, tekinthet vissza a bankhitel szerepe a gazdasági fejlődésben. A bankszervezet történelmi kialakulása azt mutatja, hogy eredetileg nem a hitelügylet volt a bankok kifejlődésének alapja. A történelmi fejlődés kezdetén a bankok vagy letéti, vagy giro-, vagy pénzváltó bankok voltak, amelyek hitelügyletekkel egyáltalán nem foglalkoztak. Keleten a Kr. e. III. évezredben bukkanhatunk kiterjedt letéti ügyletek nyomaira, amelyek elsősorban a megőrzendő terményfeleslegekre vonatkoztak, és amelyeknél a templomok szolgáltak letéti helyekként. De vannak arra vonatkozó adatok, hogy e letétekből később már gabonakölcsönöket is nyújtottak. A Kr. e. 8. században Babilóniában már találhatók világi személyek által alapított letéti bankok. Görögországban ugyancsak a templomok játszották kezdetben az értékmegőrző letéti helyek szerepét. Ezeknek is akadtak a Kr. e. 4. században világi versenytársai.

Mindezzel inkább csak érzékeltetni kívántuk: a bank mint intézmény hosszú múltra tekinthet vissza. De az a bankfunkció, amely a pénztőke összegyűjtésével és szétosztásával foglalkozik, és amelynek közgazdasági funkciója a hitelközvetítés, alig rendelkezik történelmi múlttal, ill. ez elhanyagolható. Itt tehát már olyan kategóriával van dolgunk, amely a közgazdaságtan megteremtését követően, nem utolsósorban a közgazdaságtani kutatások eredményeinek hasznosításával tett szert uralkodó szerepre, és vált a felgyorsult gazdasági növekedés fő lendítő erejévé.²⁸

A gazdasági kategóriákra irányuló fejtegetéseink végéhez értünk. Ezzel azonban még nem teremtettünk elégséges alapot a közgazdaságtan tárgyalásához. Hiszen a tudományos kutatás vizsgálódási körét – történelmileg hosszú időszakra visszatekintve – a gazdasági élet belső összefüggéseinek feltárására már akkor kiterjesztette, amikor a közgazdaságtan mint önálló tudomány még nem létezett. Ebből a szempontból mellékesnek tűnhet, hogy ezt a filozófia részeként tették. Ezek az elemzések olykor nem nélkülözték a tudományos rendszerezést sem. Mi több, a francia fiziokraták a közgazdasági jelenségek tárgyalásánál eljutottak a közgazdaságtan mint önálló tudomány megteremtésének a határáig. Ha figyelmen kívül hagynánk mindazt, amit a tudományos vizsgálódás a gazdasági folyamatokról a klasszikus tanítás előtti történelmi

28 Gondoljunk egyebek között gróf Széchenyi István *Hitel* c. művére. Pest, 1830.

időszakban felhalmozott, nehezen kezelhető problémák adódnának, amikor majd a globalizálódó világ viszonyai között fogjuk a közgazdaságtant elemzés alá venni.

Az a tematika, amelyre a következőkben fejtegetéseink irányulnak a gazdálkodás mozgatórugói. Arra keresünk választ, hogy az emberiség történelme során a különböző civilizációk, kultúrák keretei közé illesztve, mi motíválta az emberek gazdálkodását, miképpen írhatók le a gazdasági siker és kudarc ismérvei, miképpen különült el a gazdálkodás célja az általános célrendszertől stb. Majd még látni fogjuk, mennyire fontosak az így megszerezhető ismeretek a 18. században megalapított közgazdaságtan helyének kijelölése szempontjából. Következésképpen abból a szempontból is, mennyiben adhatta a tudomány örökérvényűnek tekinthető ismereteket; milyen viszonyban áll azokkal a kihívásokkal, amelyek már a 20. században jelentkeztek, és amelyekkel még inkább számolnunk kell a 21. században.

II. A gazdaság mozgatórugói

I. Valláserkölcsei életszemlélet

Erkölcsei (isteni) értékeken alapuló életvitel

Az ókor és a középkor gazdálkodásának jellegzetességei kettős gyökérből táplálkoznak: egy világi és egy vallási ideológiából. E kettősségben sajátos ellentmondás összegeződik. Hiszen a valláserkölcsei életszemlélet nemcsak lehetségesnek, de egyben alapkövetelménynek is tekintette a rabszolgatartáson alapuló társadalmi rendet.

Az ókorban és a középkorban, amikor a valláserkölcsei életfelfogás valóban meghatározó szerepet játszott, az egyház nemcsak lehetségesnek, hanem szinte természetesnek tekintette a rabszolgaság intézményét. A korai rabszolgatartó társadalmakban (Egyiptom) a rabszolgák hatalmas tömegeit foglalkoztatták a világi és az egyházi birtokokon egyaránt. Nemcsak a polgári, de a nagyszabású kultikus építkezések kivitelezése során is nélkülözhetetlennek tekintették őket. A későbbi rabszolgatartó társadalmakban (Görögország, Róma) már szinte valamennyi termelési ág kiépítését a rabszolgamunkára alapozták. A rabszolgaszerzés volt a háborúk fő indítéka, és a rabszolga-kereskedelem az egyik legvirágzóbb tevékenység.

Mindez megfelelt annak az életszemléletnek, amely az állami szolgálatot és a politikai tevékenységet minősítette a szabad ember számára még elfogadható foglalkozásnak. Tegyük mindehhez hozzá: még a 20. században is működtek olyan politikai-hatalmi erők, amelyek ragaszkodtak a rabszolgaság intézményének fenntartásához. Portugáliában a 13., Spanyolországban pedig a 15. században szűnt meg a rabszolgaság. De Angliában és Amerikában a rabszolgák felszabadítását először a quakerok követelték 1722-ben. A brit gyarmatokon 1807-ben rendelték el a rabszolga-kereskedelem tilalmát, de az angol korona alá tartozó birodalomban a rabszolgák felszabadítására csak 1838-ban került sor. Ugyanez a francia gyarmatokon 1848-ban történt meg.

A rabszolgák felszabadítása a legtöbb nehézséget az USA-ban okozta. Amerika felfedezésével és Afrika nyugati partjainak birtokbavételével új rabszolgaság születését figyelhetjük meg. Ez négy évig tartó polgárháborúban (1861–65), a déli rabszolgatartó államok leverésével szűnt meg. Kubában 1880-ban, Brazíliában 1885-ben szabadították fel a rabszolgákat. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnak még 1929-ben is foglalkoznia kellett a különösen

a mohamedán világban burkolt módon létező rabszolgasággal és ezzel szoros összefüggésben a kényszermunka ügyével.

Majd még látni fogjuk, hogy az életszemléletben mennyire gyökeres változások mentek végbe az újkorban. A folyamatosság egyedül a rabszolgatartásban mutatkozik. Erre már csak azért is érdemes felfigyelni, mert az emberi természet sajátos vonását jelzi. Különösen éles módon mutatkozik ez meg, ha a jobbágytartás intézményét közeli rokonságban állónak tekintjük a rabszolgatartással. Ez szinte egyértelműen utal a tulajdonosi helyzetből levezethető emberi habitusra, a más emberek leigázására irányuló hajlamra, ami nem szűnik meg pusztán azáltal, hogy jogi rendelkezések vetnek annak véget, vagy legalábbis állítanak elé korlátot.

De azok a mozgóerők, amelyekre a rabszolgaság intézménye támaszkodott, mások voltak az ókorban és a középkorban, mint az ezt követő évszázadokban. Az egyház elvetette a munka méltóságát, és általa megvetetté tette a gazdálkodást. Az egyház gazdálkodásellenes szempontjai azon a felfogáson alapultak, miszerint minden Istentől való, és így minden csakis Istenért képzelhető el. Az a munka tehát, amely nem az isteni érdekkeretben találja a maga célját, elvetendő. A földi javakról való lemondás ezzel a gondolkodással magyarázható. Ez adott alapot az aszketikus szemlélet merően gazdaságellenes szempontjaihoz is. A gazdálkodás céljában az eszközgyarapító tevékenység emelkedik jelentőségre, hogy ezáltal a szükségletek minél nagyobb köre legyen kielégíthető. A nemzet kulturális fejlődésének viszonylagos fokát is e szerint méri. Az aszkézis jelentősége viszont éppen az anyagi szükségletekről való lemondásban van. Ez olyan állapotra irányuló törekvés, amelyben nincs szükség gazdálkodásra, mert a rendelkezésünkre álló eszközök elegendők lesznek mindama földi igényeink kielégítésére, melyeket az étellel szemben támaszthatunk.

Tegyük még világosabbá: az erkölcsi (isteni) értékeken alapuló életvitel nem a bőség társadalmának fejlődési útján vélte lehetségesnek a gazdálkodás kényszere alóli felszabadulást. Ellenkezőleg. Azzal az életvitellel, amelyet általánossá kívánt tenni: az anyagi javak iránti igény minimalizálásával, annak az életfenntartás alapvető javaira való korlátozásával. Minél teljesebben valósul ez meg, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy amivel az emberiség rendelkezik, elégséges a földi igények kielégítésére, mindazokra a követelményekre, amelyeket az anyagi étellel szemben támaszthatunk.

Az erkölcsi (isteni) értékeken alapuló életvitel talaján mozogva hatványozottabb mértékben emelkedik ki a lelki szükségletekben való gazdagság. Az aszketizmusnak is van tehát eszközgyarapító tevékenysége. Csakis olyan eszközökről lehet azonban szó, amelyek alkalmasak az ember vallásos meggyőződését, hitét elmélyíteni. Ezek azonban többé-kevésbé mentesek az anyagi vonatkozásoktól.

És mert az isteni cél az emberi élet összes megnyilvánulási területére kihat, minden emberi cselekvésnek – így nem csak a gazdálkodásnak – bele kell

illeszkednie az isteni ideális cél keretébe. Termelékeny tehát az emberiségnek – mint univerzumnak – csakis olyan állapota lehet, amelyben valamennyi emberi cselekvés hatásösszefüggésének eredője összhangban van az isteni céllal. A nemzetgazdasági összefüggések ebben az értelemben való magyarázata az ún. augustinizmus formájában nyert határozottabb keretet. *Augustinus* a gazdálkodást a transzcendens – és egyedül transzcendens – vallási értékek szolgálatába állította. De tartsunk sorrendet.

Platón és követői

A bölcséleti gondolkozás az ógörög kultúrtörténet (kb. Kr. e. 1500–100) nagy vívmánya. A nagy gondolkodó pedig *Platón* (Kr. e. 428–348) volt. Platón számos korábbi neves filozófus szellemi hagyatékára támaszkodva képes volt egy átfogó rendszer keretei közé illeszteni a bölcséletet. Nagymértékben neki köszönhető, hogy a kereken 2000 évet átfogó szellemi áramlatok valláserkölcsi alapokon nyugodtak. De talán pontosabbak vagyunk, ha a következőképp fogalmazunk: Platón azzal a képességgel rendelkezett, hogy kifejtse azokat a mozgatóerőket, amelyek történelmileg hosszú időn át az emberiség társadalmi-gazdasági fejlődésének menetét motiválták.

E tekintetben az nem tűnik fontosnak, mennyiben tükrözték Platón tézisei a valóságot. Platón morálfilozófus volt. Tanítása nem vonatkoztatható el a társadalom nevelő szándékától. A lényeg az a társadalmi-gazdasági bázis jelentette, amely lehetővé tette Platón fellépését, kivívott tekintélyét, s az általa hirdetett tanok széles alapokon nyugvó elterjedését. Gondoljuk csak meg! Platón nélkül nem érthetjük meg:

- Arisztotelész (Kr. e. 384–322),
- Szent Ágoston (354–430), valamint
- Aquinói Szent Tamás (1224–1274) filozófiáját sem.²⁹

Közülk Arisztotelész, aki Platón tanítványa volt, az ógörög kultúrtörténet másik vezető személyisége. De *Szent Ágoston* és *Aquinói Szent Tamás* már a középkori keresztény bölcsélet legjelentősebb művelői. Az időhorizont pedig kereken 17 évszázad. Minden okunk megvan ezért arra, hogy Platón nyomán az általunk vizsgált 3500 évből közel 3000 évet felölelő időszakot úgy fogjuk fel, mint az emberiség életvitelének az erkölcsi (istenti) értékeken alapuló rendjét.

De milyen vélemény formálható Platón nézetei alapján a gazdálkodásról? A következőket olvashatjuk: a boldogság csak a morál és az erény útján érhető el. Ennek a szolgálatába kell állítani az államvezetést. Nála a gazdaság a háztartások naturálgazdálkodáson alapuló tevékenységeként jelenik meg. Ebben

²⁹ Jó áttekintést nyerhetünk mindenről Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése* c. művéből. Budapest, 1973.

látja az életfenntartás természetes rendjét. Mihelyst átlépi a gazdálkodás ezt a keretet, a közgazdaság – a maga pénzgazdaságával együtt – inkább ártalmára, semmint hasznára van a társadalomnak.³⁰

Mai szemmel vizsgálódva különösnek tűnhet Platón vélekedése. Hiszen az ő korában Athén világkereskedelmi hatalomnak számított. A város pezsgő élete a messze nyúló tőke- és hitelügyleteken alapult. Még a mezőgazdaság egyes szektorait is a nemzetközi kereskedelem szervezte. Platón mindezzel szembefordult. Az uralkodó folyamattal szemben az etikai-idealisztikus világnézet talaján állva tudatos támadást indított, azzal is számolva, hogy eszméinek megvalósulása még kulturális áldozatokat követel, mindenekelőtt azonban gazdasági veszteségeket okoz. Azt persze elismerte, hogy a külkereskedelmet nem lehet megszüntetni. Ez a tevékenység pedig a pénzgazdasági funkciót is megköveteli. Úgy vélte azonban, hogy a külkereskedelmet a közszükségleti termékek importjának szintjén kellene meghatározni.

Ez volt az a szellemi hagyaték, amire a valláserkölcsi értékeken alapuló gazdálkodás minősítése a Platónt követő évszázadokban támaszkodott. A közgazdasági rendszer és annak keretei között működő kategóriák minősítése a termelőerők fejlődésével változott, noha változatlan maradt az a valláserkölcsi bázis, amelyen a gazdálkodás minősítése történt. E tekintetben leginkább azok az eltérések érdemelnek figyelmet, amelyek Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás nézetei között mutathatók ki.

Arisztotelész a Kr. e. 4. század, Aquinói Szent Tamás pedig a Kr. u. 13. század viszonyait alapul véve fogalmazta meg téziseit. A pénz mindkét időszakban létezett. De amíg Arisztotelész idején az önellátó háztartások talaján mozogva a naturálgazdálkodás jellemezte leginkább a viszonyokat, addig Aquinói Szent Tamás idején kibontakozóban volt a városgazdaság, az ehhez kapcsolódó munkamegosztással. Az életvitelhez a pénzt Arisztotelész idejében sem lehetett teljesen nélkülözni. Ez magyarázza, hogy Arisztotelész élesen megkülönböztette a pénz kettős funkcióját. Az egyik, amely szervesen kapcsolódik az árutermeléshez, és a másik, amely a kereskedelmi spekulációt szolgálja, illetőleg a különböző pénzpiacokon a pénzt szaporítás célzatával használják fel. Miután pedig Arisztotelész idejében a pénz, döntően ebben a második minőségében volt jelen, az egész pénzgazdasággal szemben elutasító magatartásra helyezkedett.³¹

Aquinói Szent Tamás a városi gazdaság virágzásának idején lépett fel. A házi gazdaság korát a kiépülőben lévő ipari munkamegosztás váltotta fel. A keresztes háborúk fellendítették a kereskedelmet. A kor viszonyainak megfelelően ő már nem a háztartást, hanem a városgazdaságot tekintette a vizsgálódás tárgyá-

30. Platón összes művei. Budapest, 1943.

31. Arisztotelész: *Metafizika*. Budapest, 1936.; *Politika*. Budapest, 1969.; *Nikomakhoszi etika*. Budapest, 1971.

nak. Itt a kereskedelem a munkamegosztás nélkülözhetetlen tényezője. Viszont a kereskedelemnek a valóságos szükséglet kielégítésére kell irányulnia, és mint ilyet, élesen meg kell különböztetni a nyereszkesedésre irányuló tevékenységtől. A pénzfunkció vonatkozásában más tekintetben is árnyaltabban fogalmazott, mint Arisztotelész. Igazságosnak tartotta például a pénzváltók jövedelmét, mert ez a közre hasznos tevékenység eredménye. De elvetette a kamatos kölcsönt, mert ez – vélekedése szerint – mások munkája gyümölcsének elvétele.³²

De nem feledkezhetünk meg a keresztény középkornak Aquinói Szent Tamás fellépése előtti korszakáról sem. Az 5. századtól a 13. századig tartó időszakban ment végbe az európai népek áttérése a kereszténységre, az egyház és a pápaság egyházi és világi hatalmának megalapozása és megszilárdulása. Kiépült a hűbéri társadalom és a birtoklási rendszer. A gazdasági élet még megőrizte naturálgazdálkodási alapjait. A gazdasági élet jelenségeiről vallott felfogás pedig a 3–5. században tevékenykedő egyházi írók véleményét tükrözte, akik a testamentum valláserkölcsei elvei alapján a tulajdon, a kereskedelem és a kamat jelenségeiről is kifejtették nézeteiket. Köztük a legjelentősebb Szent Ágoston volt, aki korára a legnagyobb hatást gyakorolta. Közgazdasági gondolkodásában a pénz helyett az ár került a figyelem középpontjába. Ha a közvetlen termékcsere az árutermelés váltja fel, akkor a pénz funkciója általánossá válik, és a kérdés inkább az, milyen áron bonyolódik az árucsere. Ezzel a kérdéssel elsőként Szent Ágoston foglalkozott.³³

Ezt a gondolatot vette át Aquinói Szent Tamás. Tudatosan különböztette meg az igazságos árat az egyensúlyi ártól. Ezalatt olyan árat értett, amely fedezi a kereskedelmi szolgáltatással arányban álló árréssel növelt termelési költséget. Ha a kereskedelemben a kereslet-kínálat alakulásának függvényében ennél magasabb árat érvényesítenek, különösképpen pedig, ha ezt a magasabb árat a kínálati mennyiség spekulatív alakításával érik el, már tisztességes magatartással össze nem egyeztethető magatartásnak és így áruzsorának minősítette. Leginkább ebben mutatkozik meg az igazságosságról alkotott középkori felfogás eltérése az egyensúlyi árra vonatkozó tantételektől.

Hellenisztikus kohézió

Az ókor és a középkor valláserkölcsei világnézete regionális kultúróvezetekben öltött testet. Indiában a Kr. e. 6. században alakult ki a buddhizmus. Az élet szenvedéseitől való megváltást, a lélekvándorlások körforgásától való megszabadulást, a nirvanába (kialvás, megsemmisülés) való eljutást tekintette a fő

32 Aquinói Szent Tamás: *A létezőről és a lényegről*. Budapest, 1990.

33 Aurelius Augustinus: *Vallomások*. Budapest, 1982.; *A boldog életről. A szabad akaratról*. Budapest, 1980.

célnak. Emellett a fennálló társadalmi rendből folyó igazságtalanságokat (egyes kasztok kiváltságait) elfogadta, és az ebbe történő belenyugvást hirdette. Rohamosan elterjedt egész Felső- és Kelet-Ázsiában, a Kr. e. 11. században Kínában és Japánban. Ebből fakadt a lámaizmus is (Tibetben, Mongóliában).

Európában a kereszténység vált általánosan elfogadottá. Más kontinensekre történő terjeszkedése nem volt jellemző, hiszen Arábiában a Kr. u. 7. században a Mohamed által alapított iszlám vált uralkodóvá. Olyan kultúrévezetek alakultak ki, ahol Ábrahám, Mózes, Jézus, Mohamed úgy jelentek meg, mint próféták, akik által az Isten (Allah) kinyilatkoztatja örök határozatát. Erre a korszakra a vallás és az egyház uralma jellemző, ahol is a valláserkölcsei felfogás volt az uralkodó életszemlélet.

A különböző vallási irányzatok az általuk megteremtett és egymástól gyökeresen különböző rítusaikkal olykor háborúkban oldottak fel konfliktusokat, alapjában véve azonban ezek a vallások a békés egymás mellett élés jegyében működtek.

Arról a sajátos szerepről sem feledkezhetünk meg, amit a hellenisztikus kultúra (és vallás) játszott az emberiség fejlődéstörténetében. Arisztotelész volt Nagy Sándor tanítómestere. Nagy Sándor pedig a mai szemmel hihetetlennek tűnő birodalmat mondhatott magáénak. Ehhez tartozott Európa nagy része, a Földközi-tenger vidéke, a Közel-Kelet, Afrika, Perzsia és India nyugati partvidéke. A hellenisztikus kor Nagy Sándor halálától az Egyiptom római meghódításáig terjedő időszakot (Kr. e. 323–30) ölelte fel. Ekkor terebélyesedett ki a hellenisztikus vallás, a Földközi-tenger keleti partvidékein élt népek vallása, aminek az első keresztény római császár *Konstantin* vetett véget. Jellemzője a dualisztikus kozmológia volt. Eszerint az e világi irodalom gonosz börtön a lélek számára. Ez sajátos megfogalmazása annak, amit a buddhizmus is vallott, s amelynek egyes elemei a keresztény hittétellel is összeegyeztethetőnek tűntek. Mindez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a hellenisztikus vallás hanyatlásának fő oka a kereszténység gyors térhódítása a Római Birodalomban. Ez a folyamat azzal ért véget, hogy Konstantin császár Kr. u. 313-ban egyenjogúsította a kereszténységet.

De a hellenisztikus vallás minden üldözés ellenére tovább élt a kereszténységben és a kereszténység, a zsidó és az iszlám gondolkodás a 18. századig sok elemet kölcsönzött a hellenisztikus filozófiából. Talán nem túlzás az a vélekedés, miszerint a hellenisztikus életszemlélet úgy jelent meg, mint a keleti és a nyugati vallások kohéziója. A szónak legalábbis azon értelmében, hogy társadalmilag elfogadhatóvá tette az osztálytagozódást és azokat a különbségeket, amelyek a jövedelem, az életmód tekintetében olykor kirívóan nagyok voltak.

Mindezt nem úgy kell érteni, hogy nem voltak vallási háborúk. Közülük a 11–13. században folytatott kereszties háborúk voltak a legjelentősebbek. Ezeket pápai kezdeményezésre a Szentföldnek (Jeruzsálem vidékeinek, Palesztinának) a muzulmánok (mohamedánok) uralma alóli felszabadítása érdekében

folytatták. Ezek a háborúk céljukat nem érték el. A keresztes lovagok nem tudták tartósan megvetni lábukat a Közel-Keleten.

2. Az anyagiasság térhódítása Európában

A reneszánsz és a felvilágosodás közgazdasági nézetei

A filozófiai gondolkodás 3500 évet átfogó fejlődésében mindig is megvolt a hátvonal a keleti és a nyugati filozófia között. Az újkorig azonban kimutathatók a rokon vonások, elsősorban az életszemléletben. Ez még a skolasztikára – a kereszténység középkori bölcseleti háttérét szolgáltató ismeretanyagra – is vonatkozik, noha ebben mindinkább a sajátosan európai vonások jelentek meg. Különösen arra az időszakra kell gondolnunk, amikor a virágzó reneszánsz mindinkább érezte átalakító hatását a gondolkodásra. De azért a skolasztika végső soron isteni szándékokban gondolkozott.

Az újkor már új helyzetet teremtett. Ez a korszak Amerika felfedezésével, 1492-ben vette kezdetét. A gondolkodásra pedig mindinkább az anyagiasság térhódítása nyomta rá a bélyegét. A reneszánsz (15–16. század) erőiben, mechanikai mozgásokban és anyagi dolgokban gondolkozott. Az államérdek lépett az erkölcs helyébe. A gazdaságban a tisztesség helyett a siker lett a fő mozgatóerő. Az életszemléletben a társadalom, az ember és természet került a figyelem előterébe. Így alakult ki a reneszánsz három fő alkotó eleme: a) a politikaelmélet, b) a humanizmus és c) a természetbölcselet. A humanizmus – mint az egyéniség sokoldalú fejlesztésének és a keresztény aszkézis tagadásának elve – elméleti megalapozását, a polgári individualizmust előkészítő etikában és a klasszikus ókor realizmusát hirdető esztétikában nyerte. Mindinkább hangsúlyossá vált az állam világi jellege, a hatalom isteni eredetének tagadása.

A reneszánsz kiindulópontja volt az iparnak, a kereskedelemnek, a hajózásnak. A felfedezésekkel különösen felgyorsult a fejlődése és létrejött egy új osztály, a városi polgárság. Ez az osztály érdekelt volt a tudomány, elsősorban a természettudomány fejlesztésében, figyelme pedig a gyakorlat, az e világi élet valós problémái felé fordult. Ezt a fordulatot még a skolasztika időszakában, a 14. században az akkor a fejlődésben élenjáró itáliai városokban hajtották végre. Innen terjedt el Európa viszonylag fejlett árutermelést folytató városaiban, ahol a feudális rend keretein belül kialakultak a kapitalizmus csírái. A kézműipar, a manufaktúrák fejlődése új területeket nyitott a tudományos megfigyelések előtt és új eszközöket biztosított a kísérletezések számára.

A reneszánsz legnagyobb felfedezése M. Kopernikuszhoz kötődik, aki megalkotta a világ heliocentrikus rendszerének elméletét és ezzel súlyos csapást mért a vallási világnézetre. Magának a reneszánsz filozófiájának pedig az volt a legnagyobb érdeme, hogy a teológia, a skolasztika, a vallás elleni támadá-

sával, valamint a természettudományok eredményeire támaszkodó természetfilozófiájával utat nyitott a felvilágosodásnak (17–18. század). Ez az eszmeáramlat már kifejezetten a vallás (egyház) elleni lázadás formáját öltötte. I. Kant a következőképp fogalmaz: „A felvilágosodás az ember kilépése önhibájából fakadt kiskorúságából. A kiskorúság pedig nem más, mint annak a képességnek hiánya, hogy az ember saját értelmét idegen értelem vezetése nélkül használni tudja. Ez a kiskorúság saját hibánkból ered, ha oka nem az értelem, hanem az elhatározás és a bátorság hiánya... Sapere aude [merj tudni]!... Ez tehát a felvilágosodás jelszava.” Kant fogalommeghatározása elsősorban a vallási valóságot tartotta szem előtt. E területen volt a kiskorúság – szerinte – a legkárosabb és a legmegalázóbb az emberre, mint értelmes lényre.³⁴

Nyíri Tamás gondolatfűzéséhez kapcsolódunk. Az emberhez méltó élet ésszerű rendjét az ész világosságától remélték. A tudomány népszerűsítésével kívánták terjeszteni a világosságot, és megszüntetni a „sötét” középkor maradványait és vallási babonáit. A felvilágosodott gondolkodás elterjedésével tűnt el lassanként a kínvallatás, szűnt meg a kivégzendőknek órákig, sőt napokig tartó kínzása. Csak most hagyták abba a boszorkányok elégetését és a más-hitűek kivégzését vagy elnyomását.³⁵

A felvilágosodás filozófiájának fő ismertetőjegye a liberalizmus. Ahol a szabadgondolkodás válik uralkodóvá, ott az észet tekintik a legfőbb tekintélynek. A kanti gondolkodásmódban a lényeges vonás az emberi értelem teljes függetlensége volt. Bármilyen legyen az, amely megköti az észet, az gátat szab a haladásba vetett hitnek és magának az észnek a megtagadását jelenti. Kant szerint mindent el kell utasítani, ami túl van az ember számára megérthető, belátható, felfogható valóságon. Ezért nem lehet a liberalizmus talaján mozogva elfogadni a természetfölötti hitet, a kinyilatkoztatást és a hittitkokat. A keresztény hitből azt tartja szükségesnek, ami ésszerű és felfogható, és ami elégséges az erkölcsös élethez.

Felvethető, miért éppen Európa lépett a felvilágosodás útjára. Mi lehet annak a magyarázata, hogy a többi kontinensen megrekedtek a középkori gondolkodás szintjén, és még akkor is a valláserkölcs jegyében formálták a társadalmi életet, amikor Európa már világi alapra helyezte a társadalmi-gazdasági fejlődést? Egy bizonyosnak tűnhet: az európai társadalmak nem tettek szert a többi kontinens társadalmaival szemben kultúrfölényre. Amikor Európa végrehajtotta az egész világra kiterjedő gyarmatosítást, a felfedező és a területfoglalók gyakran tapasztalhatták, hogy rendkívül fejlett kultúrával rendelkező társadalmakat ígáltak le, olykor irtottak ki. Mindez nem a kultúrfölény jegyében, hanem a technikai tudásra támaszkodva valósulhatott meg. A tudomá-

34 Kant, I.: *Berliner Monatsschrift*. 1784. 12. füzet.

35 Nyíri T.: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, 1973.

nyos tudás fölénye volt az, ami Európát már a 14. századtól megkülönböztette a többi kontinenstől. Ne feledkezzünk meg arról, hogy Európában már a 14. század végétől használták a puskaport és a tűzfegyvereket.

A gyarmatosítási politika egyben azt is jelezte, hogy az ókori és a középkori világból egyedül a rabszolgaság volt az az intézmény, amit Európa még a felvilágosodással is összeegyeztethetőnek tartott. Hiszen a rabszolgagazdaság teljes felszámolása csak a 20. században következett be.

Háborús készenléten alapuló gazdálkodás

A szellemi értékekről az anyagi értékekre való áttérés fordulatát a 15–16. században *N. Machiavelli* (1469–1527) hajtotta végre, amikor kifejtette: a politikában és a gazdaságban nem a tisztesség, hanem a siker a fontos, az állami érdek pedig minden erkölcsi meggondolás felett áll. Machiavelli nem volt közgazdász, a politika és a háború érdekelte. A háború sikeréhez azonban pénz kell. A pénz pedig csak a gazdaságból adódhat. Itt áll előttünk tehát az állami érdek szolgálatában álló háború, ami mindig is kísérőjelensége volt a társadalmi-gazdasági fejlődésnek, és amely Machiavelli megfogalmazásában a nemzetgazdaság erősítésének fő motivációjává vált.

Machiavelli megítélésében az állami érdek a háborúra való állandó készenléttel azonosult. A gazdaságot éppen azért kell erősíteni, hogy az államot tegye gazdaggá.³⁶ Konceptiójának három pillére volt: 1. erős népességi szaporodás, 2. minél több nemesfém birtoklása és 3. erőteljes külkereskedelmi forgalom. Az első nemcsak gazdasági, de a hatalmi politika szempontjából is jelentőséggel bír. Ezt szolgálja többek között a gyermekgazdag családok jutalmazása.

A nemesfémekben való gazdagság leginkább aktív külkereskedelmi mérleg útján érhető el. Ezért a külkereskedelem nagy jelentőségre emelkedett, és minden egyes gazdasági cselekvés értékmérőjévé az a hatás vált, melyet a külkereskedelmi mérleg aktivitására gyakorol. Utak építése, a belkereskedelem előmozdítása, kiviteli prémiumok, nyersanyagok szabad behozatali lehetősége, készárúk behozatalának lehető megakadályozása alkotják nagyjában azokat az irányelveket, amelyeket az államnak a gazdasági élet irányításánál szem előtt kell tartania akkor, ha célját el kívánja érni.

Nem árt külön is aláhúzni: az ókori és a középkori életszemléletben negatív megítélésű pénz itt a gazdálkodás fő mozgatórugójává válik. Meggazdagodni azonban – Machiavelli koncepciója szerint – csak sikeres külkereskedelem révén lehet: ha a kivitel meghaladja a behozatalt. Ez pedig leginkább olyan áruszerkezetben érhető el, ahol az export oldalán feldolgozott termékek, az import oldalán pedig nyersanyagok és félgyártmányok vannak túlsúlyban.

³⁶ Machiavelli, N.: *A fejedelem*. Budapest, 1964.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy Machiavelli gondolatai akkor fogalmazódtak meg, amikor a nemzetközi fizetési mérleg jórészt a külkereskedelmi mérleggel esett egybe, de arról sem, hogy a közgazdasági ismeretanyag nem állt össze zárt rendszerbe; az országon belül forgó pénz kapcsolódása a gazdasághoz nem is került kifejtésre. Viszont Machiavelli sokirányúan elemezte azokat a gazdaságpolitikai intézkedéseket, amelyeket az export előmozdítása, az import korlátozása és a kiviteli többlet révén országba áramló pénz felhasználása, állami lefölözése stb. területén kell tenni. Bizonyos jogosultsága van ezért annak, hogy Machiavellit tekintsük a merkantilizmus megalapítójának. Persze tudjuk, hogy a merkantilizmus igazi fejlődését XIV. Lajos híres minisztere (1619–1683) alatt Franciaországban érte el. Ezért is nevezik ezt a rendszert „colbertizmus”-nak.

A merkantil rendszert tekintették a 17. században egész Európában az állami gazdaságpolitikában irányadónak. De azt az országonként eltérő adottságok és növekedési feltételek függvényében alakították. A merkantilizmus fő németországi irányzataként a kameralizmus vált leginkább ismertté. Keletkezése I. Miksa német-római császárra vezethető vissza, aki 1497–98-ban meghonosította a francia burgund kamara rendszerű közigazgatást az osztrák örökös tartományokban. Az ún. kamarai javak igazgatóinak, az uralkodó tanácsadóinak az volt a fő gondjuk, hogy milyen eszközökkel lehet az uralkodó, a kincstár jövedelmeit szaporítani. Ez az egyik oka annak, hogy a kameralizmus különbözik az egykorú angol, holland és olasz merkantilizmustól, amelynek művelői többnyire független kereskedők voltak, akik világosabban ismerték fel a tisztán kereskedelmi és egyéb közgazdasági szempontokat, és munkájukban is jól érvényesítették. A kameralista a társadalmat közigazgatási szempontból vizsgálta, és a gazdasági tényeknél meg a népesedési problémáknál elsősorban a fiskális érdekeket tartotta szem előtt. Bár már az első kameralisták is tudták, hogy az állam gazdagsága az alattvalók jólététől függ, munkásságukban az állam gazdagsága túltengett az egyéni gazdagsággal szemben; az állam mindenhatósága, a fejedelmi abszolutizmus és a gazdasági intervencionizmus elve volt meghatározó.³⁷ Gyökerei visszanyúlnak a kameralis tudományig.³⁸ Van, aki ezt tekinti a közgazdaságtan és az üzemgazdaságtan közös őseinek.

Egoizmuson alapuló individuális jólét

Az etatizmus ellentétéként tört utat magának a 18. században az ember szabadságát hirdető természetbölcséleti áramlat. És ezzel a társadalmi-gazdasági

37 Részleteiben lásd Szalai Lajos: Kameralizmus. In *Közgazdasági enciklopédia*. Budapest, 1929.

38 Savary, J.: *Le parfait négociant*. Genf, 1675.

gi fejlődésnek ahhoz a szakaszához értünk, ahol a gazdálkodás mozgatórugói már a klasszikus közgazdaságtan alapján állva vehetjük szemügyre. Megjelennek a francia fiziokraták és a gazdasági ráció szerint cselekvő *homo oeconomicus* kerül a figyelem előterébe.³⁹ Különösnek tűnhet, de itt vissza kell nyúlnunk Arisztotelészhez. Arisztotelész az etikát, a politikát és a közgazdaságtant a „gyakorlati filozófia” részeinek tekintette. Vizsgálódási köre pedig az: miként lehet elérni az ember számára a jó életet, a boldogságot, a közösségi élet legjobb rendjét.

Gondolkodására a *homo oeconomicus* és a *homo politicus* szimbiózisa jellemző. A politikai és a közgazdaságtani elmélet kezdeteinél Arisztotelész felvázolja a morálisan elkötelezett politikai gazdaságtant. A polisznak a szabadság központi terepe a piactér, az agóra, ahol az emberek „kicserelik” gazdasági érdekeiket. A célok piramisában a gazdaság a politikának, a politika az elméletnek van alá- és mellérendelve. De azért Arisztotelész gondolkozásmódja antidemokratikus. Nagy társadalmi rétegeket (nőket, gyerekeket, szolgákat) zár ki a szabadság birodalmából. Nem mentesek ettől a 18. század gondolkodói sem. A különbség lényege a politika és a gazdaság kapcsolatának értelmezésében van. Abban a szabadságeszmében, ami olyannyira jellemzővé vált a 18. században.

A francia fiziokratáknál már megvan minden, a munkamegosztás, a szabad csere, a verseny folytán teljes egyensúly és a haszonmaximálás, ami szervesen összeépül a klasszikus közgazdaságtan angol megalapítóinál. Valójában a mai napig tart a vita, vajon nem a francia fiziokratákra kell-e visszavezetni a közgazdaságtan megalapozását? Az egyetlen lényeges különbség abban mutatkozik, hogy a fiziokraták a mezőgazdasági munkát tekintették egyedül produktívnek. De ha meggondoljuk, hogy a 18. század fordulóján Franciaországban a népesség 85%-a élt a mezőgazdaságból, az állam e szektort hanyagolta el, és teremtett szigorú adóztatással sivár gazdasági helyzetet, akkor megérthetjük azt a figyelmet, amit a fiziokraták a mezőgazdaságnak szenteltek és azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a mezőgazdaság iránt tanúsítandó nagyobb megbecsülés érdekében kifejtettek.

Gyökeresen más volt a helyzet Angliában, amely olyan gyarmati háttérrel rendelkezett, amely biztosította elsősorban Ausztráliából a mezőgazdasági termékekkel való ellátást alacsonyabb áron, mint amit Angliában a gyengébb minőségű földeken a gazdálkodás lehetővé tett. Ezért összpontosulhatott a figyelem az iparosításra. A csökkenő hozadék elméletének felismerése alapozta meg az anyagi termelés egész területére kiterjedő produktív munka elméletét.

Már hosszabb időn át folyt a közgazdaságtan művelése, amikor még mindig tartott a vita arról, vajon a gazdasági ráción alapuló emberi gondolkodásmód inkább csak motiválja a gazdálkodó embertípust, vagy a *homo oeconomicus* a

39 Quesnay, Fr.: *Tableau économique* Diderot és D'Alembert *Encyclopedia*. 1756–1757.

gyakorlatban is a gazdálkodás fő mozgatóereje? Sokan vélekedtek úgy, hogy semmi másról nincs szó, mint a tiszta elmélet, a politikamentes gazdaság ismeretanyagának kifejtéséről. Azok gondolkodtak így, akik a tudomány feladatát abban látták, hogy az világnézetmentes közegben fogalmazza meg a közgazdaságtan elméleti rendszerét.

Mindez azonban a dolgoknak egyoldalú magyarázata. Hiszen felvetődik a kérdés: miért éppen az ember szabadságát hirdető természetbölcseleti irányzat viszonyai között került a figyelem előterébe a *homo oeconomicus*. Miért erősödött éppen ekkor meg az etatizmussal szembeni állásfoglalás, az államnak mint a gazdaság exogén tényezőjének magyarázata. A 18. századdal induló folyamatokat és az annak talaján megteremtett közgazdaságtant az egoizmuson alapuló individuális jólét eszméje hatotta át.

Ettől persze lehettek és voltak is viták a *homo oeconomicus*ról, pontosabban voltak eltérő nézetek az emberi szabadságról. Leginkább figyelemre méltónak Adam Smith idevágó nézetei tekinthetők, aki morálfilozófusként fogott hozzá alapvető közgazdaságtani műve megírásához.

Adam Smith a gazdasági életet sajátos területként írja le, ahol az egoizmus uralkodik. Itt az altruizmus, igazságosság stb. háttérbe szorul. Ahol a gazdasági folyamatokban az altruizmus jelen van, az a gazdaságtól idegen tényezőkből fakad. Családi, rokoni és baráti kötelékek teremthetik meg azt a helyzetet, amikor az egoizmust meghatározott kötelékek háttérbe szorítják. Mihelyt azonban ezt a kört átlépjük, megjelenik a kapcsolatok üzleti jellege, ami a kíméletlenség legkülönbözőbb formáit öltheti fel. Éppen ezáltal válik kolosszális gazdasági energiává. Vagyis Adam Smithnél egy ország gazdagságának emelése át és át van szöve individuális elemekkel. Ahhoz ugyanis – szerinte –, hogy egy nemzet anyagi jólétben élhessen, egyedüli előfeltétel, hogy a kötelékében élő tagok minél nagyobb gazdagságban legyenek. Ez az eset pedig akkor áll elő, ha viszonylagosan sokan vannak, akik az emberi élet kényelmét és örömeit élvezhetik és csak kevesen, akik csupán annyival rendelkeznek, hogy egzisztenciájukat fenntarthassák. A közületi gazdaság így vezet vissza az egyénhez, rajta keresztül pedig az anyagi termeléshez. Hiszen az individuum legtöbbször csakis termelés által gyűjthet magának gazdagságot.

Smith szerint a gazdagságra törekvésben két lehetőség áll rendelkezésre: a társadalomban véghezvitt termékeny munka minőségi, illetve mennyiségi szaporítása. Az államnak súlyt kell fektetnie arra, hogy anyagi erőit egyrészt mennyiségileg szaporítsa, másrészt a technikai fejlődéssel lépést tartva, minél „olcsóbb áron” minél jobb idő- és költségmegtakarítással termeljen. (Racionalizálás.)

A takarékosagra azonban az embereket egyéni érdekeik ösztökélik. Mindannyiunk csendes óhaja: gazdagságot szerezni és azt meg is tartani. Így válik a közületi érdek legfőbb védőjévé az egyén. Ebből a levezetésből adódnak a liberalista tan termelékenységi szempontjai. A közületi érdeknek visszaveze-

tése a magángazdasági érdekre eredményezi azt a sajátos eltolódást, amely a merkantilizmussal szemben megkülönböztetővé teszi a klasszikus és a fiziokratáknak. Amíg a merkantilistáknál a termelékenység megtartja a maga közületi jellegét, addig az utóbbi két gazdasági rendszerben általános közgazdasági elvvé távol. Náluk még az az általánosan elfogadott megkülönböztetés is elveszti jelentőségét, amely a magángazdasági jövedelmezőség (rentabilitás) és a közületi termelékenység (produktivitás) között vonható. Akárcsak a fiziokraták, éppen úgy Smith szeme előtt is tulajdonképpen egy tisztán dologi termelékenységi eszmény (termékenység) lebeg. Ő azonban a dologi termelékenység fogalmát kiterjeszti, mivel nemcsak a földművelés, hanem az ipar és kereskedelem termelékeny voltát is elismeri.

Közelítsük meg Adam Smith gondolatmenetét más oldalról. Szerinte a korlátlan önérdek érvényesítése a közgazdasági viszonyokban nem hoz magával szükségképpen káros következményeket; adott körülmények között az egyéni meggazdagodás a társadalmi közösség számára is hasznos eredményekkel járhat. Ahhoz azonban, hogy a gazdasági tevékenység etikailag, morálisan is megalapozható legyen, pontosan körülírt, az igazságosság jegyében megfogalmazott korlátok között kell tartani. Ezáltal az altruista momentum – bár nagyon visszafogott módon és inkább passzív szerepben – a gazdasági életbe is behatol. Ezt kívánta Adam Smith kifejezni akkor, amikor hangsúlyozta: az egyenlőség, a szabadság és az igazságosság keretei között meg kell engedni minden ember számára, hogy saját érdekeit a saját módján képviselje a szabadság jegyében.

Ne essék félreértés! Adam Smith az egoizmusban látta a gazdaság fő mozgatóerejét. Az önérdek képviseletében és a szabad cselekvésben ismerte fel mindazt a dinamizáló hatást, ami a piaci mechanizmusok révén juthat érvényre. Minden ember teljesen szabad mindaddig, amíg meg nem sérti a piac jogi rendjét. Adam Smith nézeteiben két követelmény fogalmazódik meg. Az egyik a jogállamiság elve, a másik pedig az egoizmusnak állított korlát.

A jogállamiság feltételezi, hogy a gazdasági folyamatokat olyan törvények (rendeletek) szabályozzák, amelyeket alkotmányos úton hirdetnek ki, és meghatározzák az általánosan kötelező magatartást. Ezzel a jogrenddel nem egyeztethető össze az állami szervek mindenhatósága. Az államigazgatási szerveknek nincs utasítási joga. Az alkotmány (törvény, rendelet) mindenkiére kiterjed, állampolgárookra és társadalmi szervezetekre egyaránt. Utasításos jogviszony csak az állami szervezeteken belül és a hierarchikus viszonyoknak megfelelően az alárendelt szervekre lehet kötelező. Ilyen úton a gazdaság szereplőinek cselekvése nem korlátozható.

A szabadpiacnak nagyon lényeges követelményéről van itt szó. Hiszen ha az állam elvileg mindent megtehetne, amit a jog nem tilt, akkor elvileg minden lehetséges eszközzel a gazdasági folyamatokat is szabályozhatná. Ez olyan gazdaságigazgatási modell lenne, ahol az államigazgatás maga alá gyűri a gaz-

daságot. Ez éppen az a feltételezés, amely az államot és nem az egyént tekinti a társadalmi érdek jobb képviselőjének.

Adam Smith jogszemlélete viszont kardinális kérdésként fogalmazza meg az egyén szabadságát, amikor is a gazdaságigazgatási szervek csak a törvényt (rendeletet) hajthatják végre; csak olyan intézkedéseket tehetnek, amelyre őket a jog kötelezi, illetve jogosítja. Ugyanakkor mindvégig tisztázatlan maradt, mire is gondolhatott Adam Smith, amikor etikai megfontolásokból indítatva hangsúlyozta a megfelelő piaci rend szükségességét.

II. fejezet

Világmagyarázat és a közgazdaságtan

1. Heller Á. Világmagyarázat és közgazdaságtan Magyar Barátok 1997.

2. Heller Á. Világmagyarázat és közgazdaságtan Magyar Barátok 1997.

3. Heller Á. Világmagyarázat és közgazdaságtan Magyar Barátok 1997.

4. Heller Á. Világmagyarázat és közgazdaságtan Magyar Barátok 1997.

I. A közgazdaságtan fő irányzatai

1. A tudomány szerepe a társadalmi haladásban

Világmagyarázat és a tudomány

Fejtegetéseinkben eljutottunk a 18. századig, a közgazdaságtannak mint az egyik újkori tudomány megalkotásának küszöbéig. További vizsgálódásaink számára aligha kínálkozhat jobb kiindulási pont, mint az a vita, ami 1997–1998-ban Heller Ágnes „Elmélkedés a hiszékenységről” című írásáról a *Magyar Tudomány* szervezésében folyt.¹

A vita Heller Ágnes következő megállapításához kapcsolódik: „A modern világ kialakulása előtt valamiféle vallás töltötte be a domináns világmagyarázat szerepét. A modern világban ezt a szerepet a tudomány vette át.” Az ehhez fűzött reflexióban Laczkovich Miklós a következőket hangsúlyozta: a domináló világmagyarázat kompetenciájára tartozó dolgok kívül esnek a tudomány hatókörén.² Itt ugyanis olyan dolgok kerülnek szőnyegre, mint a kozmosz ismerete, az erkölcs, a politika, a szexualitás, a dolgok kezelésének végső elvei, a születés és a halál. Ezek közül egyedül a kozmológia vonatkozásában beszélhetünk tényekről, de ezek is olyan távoli, ellenőrizhetetlen dolgokról szólnak, hogy nem is igazán tények. Vagyis a tudás, amely a külső világ tényeiről szól, nevezetesen a tudomány, nem világmagyarázat.

A törzsi hiedelemrendszer és a keresztény vallás egyaránt azt állítják magukról, hogy ők világmagyarázatok. A tudomány ezt nem állítja magáról. Egyáltalán, a tudomány nem foglalkozik az emberi lét értelmezésével vagy útmutatással. A természettudományok – teszi mindehhez hozzá Balázs Nándor – az utolsó évszázadokban létrehoztak egy konszenzust a bizonyítás fogalma tekintetében. Ez a matematikai és kísérleti kritériumok kielégítéséből áll. Ha ez megtörtént, a tudomány annyira tudomány, amennyire lehet. Ha a fenti kritériumok nincsenek kielégítve, de bárki azt a látszatot kívánja kelteni, mintha ki lennének, akkor áltudományt űz.³

A Magyar Tudomány által szervezett vitában a tudomány fogalmának ismerveit egyfajta megközelítésben Tóth Tibor fejtette ki részletesen.⁴ Erre már

1 Heller Á.: Elmélkedés a hiszékenységről. *Magyar Tudomány*, 1997. 8. sz.

2 Laczkovich M.: A tudomány nem világmagyarázat. *Magyar Tudomány*, 1997. 8. sz.

3 Balázs N.: Reflexiók Heller Ágnes cikkéhez. *Magyar Tudomány*, 1997. 8. sz.

4 Tóth T.: Tudomány, hit, világmagyarázat. *Magyar Tudomány*, 1998. 5. sz.

csak azért is érdemes kitérni, mert ennek tükrében különösen szembetűnően mutatkozik meg a közgazdaságtannak mint tudománynak az értelmezése. Az egyik ismert definíció szerint – írja Tóth Tibor – tudományon a természet, a társadalom és a gondolkodás objektív összefüggéseiről szerzett igazolható ismeretek rendszerét értjük. Hivatkozik az Oxford értelmező szótárra. Eszerint a tudomány „szerzett tudás, amelyhez főként megfigyeléssel és a tények vizsgálatával juthatunk a fizikai világról, a természettörvényekről és a társadalomról”. Vagyis a tudomány azokkal a dolgokkal foglalkozik, amelyek az öt érzékszervünkkel megfigyelhetők és megmérhetők. Hivatkozik arra a tanulmányra, amit a Magyar Tudományos Akadémia Elméleti Technológiai Bizottságának automatizálási albizottsága készített, és amely szerint három specifikus kritérium jellemzi a tudományokat. Ezek:

1. Rendelkeznek olyan nagy horderejű fogalmakkal és logikai eszközökkel, amelyekkel széles, általános vagy egyetemes érvényű elveket, illetve törvényeket fogalmazhatnak meg.
2. Rendelkeznek olyan gondolati eszközökkel és algoritmusokkal, amelyekkel az ismert törvények alapján, az új feltételek között lehetséges vagy várható eredmények tényszerűen előre láthatók, illetve megvalósíthatóan tervezhetők.
3. Rendszerezetten írják le azokat az objektív feltételeket, amelyek között az elvek vagy törvények igazoltan, illetve bizonyítottan érvényesülnek.

Tóth Tibor – ha ez az értelmezés helyes – úgy ítéli meg, hogy Heller Ágnes tézise a tudomány hatókörének önkényes kiterjesztésén alapul. Ez manifesztálódik az evolúciótanban, amely – vélekedése szerint – napjainkban széles körben elterjedt gondolkodási irány. Ezért – szerinte – nem a tudomány, hanem a tudományt kisajátítani akaró evolúciótan lép fel a domináns világmagyarázat igényével.

A *Magyar Tudományban* folytatott vita zárószakaszában – a félreértések feloldása szándékával – Heller Ágnes visszatért a hit-tudás-tudomány-vallás kérdéseire.⁵ A tudomány – mint írja – nem azért univerzális világmagyarázat, mert mindent megmagyaráz, ami csak a világon van, volt és lehet. Pusztán arról van szó, hogy a modern világ nem tudja magát reprodukálni tudomány nélkül, mint ahogy képes magát reprodukálni vallás nélkül. A modern világ intézményei közömbösek a vallás iránt. A termelés, a technika, a piac, a politika vallás nélkül működik. Mint ahogy az oktatás, az orvoslás és a jog is. Hivatkozik *Nietzschére* és híres mondására: Isten halott. Ez persze nem azt jelenti, hogy az emberek többé nem hisznek a Teremtőben, de azt feltétlenül jelenti, hogy a vallásos hit nem elengedhetetlen feltétele annak, hogy az ember a társadalmi funkcióját kompetensen és sikeresen betöltse.

5 Heller Á.: Néhány utólagos megjegyzés Tóth Tibor írásához. *Magyar Tudomány*, 1998. 5. sz.

A Magyar Tudományban szervezett vitában természettudósok fejtették ki véleményüket a Heller Ágnes által megfogalmazott tézisekről. Még hozzá azt feltételezve, hogy a természettudományokban ellenőrzött kísérletekkel, illetőleg azok tetszőleges megismételhetőségével tényeket állapítanak meg, amelyek objektív igazságként értelmezhetők. Szerintük éppen az így nyert tudás emeli azt a tudomány rangjára.

Az így értelmezett tudományos tudás, mint a természettudományok sajátossága, a társadalomtudományok művelői körében is elismerésre talált. Ebből adódik annak elfogadása, hogy jellegbeli különbség van a természettudományi és a társadalomtudományi törvények között. Tegyük ehhez hozzá: a természettudósok körében akadnak, akik a társadalmi viszonyok körében folyó kutatásokat nem is minősítik tudományos tevékenységnek és azok képviselőit legjobb esetben is dilettánsoknak tekintik. Ilyen vélekedés olvasható ki a Magyar Tudományban szervezett vitában részt vevő *Király Zoltán* írásából is.⁶

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata és a rájuk adandó megfelelő válasz nagy jelentőségű, nemcsak abból a szempontból, hogy miképpen minősítjük azt a válságot, amelyben a közgazdaságtan kétségtelenül szenved, de abból a szempontból is, hogy milyen lehetőségeket és módokat jelölhetünk meg számára mint válságból kivezető utat. Ezért érdemes kissé elidőznünk a természettudományok és a társadalomtudományok, ez utóbbiak körében pedig különösen a közgazdaságtan összehasonlító elemzésénél.

Kezdjük mindjárt azzal: bár általánosan elismerésre talált, hogy a közgazdaságtanban a klasszikus értelemben vett laboratóriumi vizsgálatokra nincs lehetőség, mégis állítható: a gazdasági folyamatok tudományos magyarázata kvázikísérletek útján nyert eredményeken alapul. Vegyük példaként a mezőgazdasági árakat. A közgazdaságtan egyik fontos kutatási területe a mezőgazdasági árarányok és a termelési szerkezet összefüggő vizsgálata. Általános tapasztalat, hogy a mezőgazdasági árarányok változása hatást gyakorol a kínálatra.

Vizsgálatokat folytattak arról, miképpen hat a sertéstakarmány árarányváltozása a sertéshizlalásra. A tenyésztett sertések száma általában a sertés és a takarmány árarányának függvényében változik. Minél nagyobb a két ár közötti különbség, annál több sertést tenyésztenek, és állítanak be hizlalásra. A. Hanau azt tapasztalta, hogy ez a hatás 18 hónap időeltolódással jut érvényre. A többletsertések ugyanis csak a pároztatástól számított 14–15 hónap múlva kerülhetnek piacra. Továbbá 3–4 hónapig tart, amíg a gazdák az új feltételeknek megfelelő eljárásra határozzák el magukat.⁷

6 Király Z.: Miért terjed a hiszékenységek? *Magyar Tudomány*, 1997. 9. sz.

7 Hanau, A.: A sertésárak prognózisa. Berlin. *Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung*, Sonderheft 18. 1930.

A termelési ciklusok kezdetén ismert árak időközi emelése vagy csökkenése csak annyiban befolyásolja a termelés kialakuló szerkezetét, amennyiben a termelők menet közben is befolyást gyakorolhatnak a termelési folyamatra. A szőlő telepítésével, a gabona elvetésével stb. a termelő szempontjából eldőlt a kérdés. De az állat hizlalásánál például menet közben javuló árak esetén az állatokat teljes súlyra hizlalják.

Minden új termelési ciklusban az az irányzat érvényesül, hogy a korábbtól eltérő új alapokon teremtdjék meg az összhang a kereslet és kínálat között, mert hiszen azok az árviszonyok, amelyek mellett a termelési szerkezet kialakult, szükségszerűen visszahat az árviszonyokra is. Nyilvánvaló, hogy amikor a termelő azért növeli például a kukorica vetésterületét, vagy azért állít be hizlalásra több sertést, mert annak ára kedvező, akkor a későbbiek során meg-növekedett kukorica- és sertéskínálat visszahat az árakra: a magasabb kínálat csökkenti ezek árszínvonalát.

A kereslet és kínálat így adódó egyensúlyzavaraira, illetve azok eliminálá-sára a közgazdaságtani vizsgálódás nagy figyelmet szentel. Az egyes termelési ágazatok sajátosságai és az ágazatközi kölcsönös függések szem előtt tartá-sával a legváltozatosabb elemző módszerek honosodtak meg. Utalhatunk például a Schenker-diagramra, amely a vasérctől az acélig terjedő termelési ciklusok átfogó rendszerében tisztázza a mennyiségi összefüggéseket. De ma-radjunk a mezőgazdasági áraknál. A kertészeti ágazatban figyelemre méltó törvényszerűségeket fogalmazott meg *M. Ezekiel* az árarányok és a termelési szerkezet összefüggésében.⁸

Újólág hangsúlyozzuk: nem kívánjuk elkendőzni a természettudományok-ban meghonosodott laboratóriumi kísérletek és a közgazdaságtanban szoká-sos vizsgálati módszerek közötti különbséget. De a történelmi tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy ilyen alapon a természettudományok kiváltságos helyzete, különösen pedig a társadalomtudományi vizsgálódások áltudomá-nyos volta aligha igazolható. Lényegbevágó kérdésekről van szó. Ezért el-kerülhetetlen a természettudományokra való kitekintés.

Paradigmaváltozások a természettudományokban

Ismereteseek azok a kétségek, amelyeknek többen is hangot adtak a természet-tudományokban folytatott kísérletek objektivitásáról. Léteznek-e egyáltalá-ban általános érvényű igazságok? Hány kísérlet elegendő a teljes bizonyosság-hoz? Ilyen és más kérdésfelvetéseknek jelentős irodalma van.⁹

8 Ezekiel, M.: A pókháló-tantétel. *The Quarterly Journal of Economics*, 52. K. 1937–38.

9 A probabilisztikus verifikációelméletek fő útjairól ad áttekintést Nagel, Ernest: *Principles of the Theory of Probability*. In *International Encyclopedia of Unified Science*. I. k. 6. sz.

Milyen következtetésekre jutottak azok a tudósok, akik a tudományok elmélettörténetét vették szemügyre? Aligha tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy e téren *T. S. Kuhn* alkotott maradandót.¹⁰ Következtetései számunkra azért is jelentősek, mert vizsgálódásainak középpontjában a fizika és a biológia története áll. Fő mondanivalója pedig az, hogy a természettudósoknak sincsenek biztosabb vagy időtállóbb megoldásaik a tudományos problémákra, mint azoknak, akik a társadalomtudományokban tevékenykednek.

Hatékony kutatás aligha kezdődhet mindaddig – olvashatjuk Kuhn-nál –, amíg egy tudományos közösség nem jut arra a meggyőződésre, hogy határozott választ talál az ilyenfajta kérdésekre:

- Melyek a világmindenséget alkotó alapvető entitások?
- Milyen kölcsönhatásban vannak ezek egymással és az értelemmel?
- Milyen kérdéseket tehetünk fel joggal ezekkel az entitásokkal kapcsolatban?
- Milyen eljárásokat alkalmazhatunk a válaszok keresése során?

Kuhn normál tudományként fogja fel az olyan, általánosan elismert tudományos eredményeket, amelyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók egy közössége számára problémáik és problémamegoldásaik modelljeként szolgálnak. A normál tudományt irányító elkötelezettségek nemcsak azt határozzák meg, hogy milyen entitásokat tartalmaz a világmindenség, hanem közvetve azt is, hogy melyeket nem tartalmaz. Ezt a szerepet korábban a klasszikus tudományos művek töltötték be, mint

- Arisztotelész fizikája,
- Ptolemaiosz *Almagest*-je,
- Newton *principiája* és optikája,
- Lavoasier kémiaiája,
- Franklin elektromossága,
- Lyell geológiája.

Ezek határozták meg a gyakorló tudósok egymást követő nemzedékei számára, hogy melyek egy kutatási terület jogos problémái és módszerei. A klasszikus műveket erre két sajátosságuk tette képessé. Egyrészt feldolgozásmódjuk eléggé újszerű volt ahhoz, hogy a tudományos tevékenység velük vetélkedő módszereivel szemben tartósan követőkre találjanak. Másrészt eléggé nyitottak voltak ahhoz, hogy mindenfajta megoldandó problémát hagyjanak hátra az új kutatócsoportoknak.

Kuhn e két vonással jellemezhető eredményeket nevezi paradigmának. Ez a terminus szorosan összefügg a normál tudománnyal. Az új kifejezéssel pedig arra kívánta a figyelmet felhívni, hogy a tudományos gyakorlat elfoga-

¹⁰ Kuhn, T. S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. 2. Ed. Enlarged. In *International Encyclopedia of Unified Science*. University of Chicago Press, Chicago, 1970.; Magyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest, 1984, Gondolat.

dott mintái – ezek a minták együtt magukban foglalják a megfelelő törvényt, elméletet, az alkalmazást és a kutatási eszközöket – olyan modellek, amelyekből a tudományos kutatás sajátos összefüggő hagyományai fakadnak.

Most olyan ponthoz érkeztünk, amikor az olvasó figyelmét külön is szeretnénk felhívni arra: miképpen értelmezi Kuhn a paradigmaváltozások objektív folyamatát. Eszerint az egyik paradigmáról a másikra történő átmenet az érett tudomány szokásos fejlődési sémája.

A fizikai optika területén ez a következőképp mutatkozik meg. A mai fizikakönyvek azt tanítják, hogy a fény fotonokból, azaz kvantumtechnikai entitásokból áll, s ezek hol hullámjellegűnek, hol részecskejellegűnek mutatkoznak. A kutatás e felfogás szerint folyik, pontosabban egy bonyolultabb matematikai leírás szerint, amelynek az előbbi közkeletű állítás a szóbeli megfogalmazása. A fény ilyen leírása azonban alig ötvenéves múltra tekinthet vissza. Mielőtt *M. Planck*, *A. Einstein* és mások a század elején kialakították ezt a leírást, a fizikakönyvek azt tanították, hogy a fény transzverzális hullámmozgás. Ez a felfogás abban a paradigmában gyökerezett, amely végső soron *J. Young* és *A. J. Fresnel* 19. század elején írott fénytani munkáira vezethető vissza. De a hullámelmélet sem volt az első olyan elmélet, melyet a fénytannak szinte minden művelője elfogadott. A 18. században *Newton* optikáját használták paradigmaként. Eszerint pedig a fény anyagi korpuszkulákból áll. Abban az időben a fizikusok igyekeztek bebizonyítani, hogy fényrészecskék nyomást gyakorolnak az útjukba kerülő szilárd testekre, viszont a korai hullámelmélet hívei meg sem próbálkoztak a bizonyítással.

A normál tudomány arra a feltevésre épül, hogy a tudományos közösség tudja, milyen a világ. A normál tudomány ebből kiindulva lényeges új felismeréseket nem enged érvényesülni, mivel ezek szükségképpen akadályozzák alapvető elkötelezettségeikben. Igen ám, de adódhat, hogy egy normál kutatási célra szánt és szerkesztett berendezés nem a várt módon viselkedik. Olyan anomáliákat tárhat fel, amelyeket nem lehet összeegyeztetni a szakmai várakozásokkal. Amikor ez bekövetkezik, a szakmabeliek ezt nem hagyhatják figyelmen kívül. Az ilyen helyzet a kutatás új alapjainak kidolgozására készteti a tudósokat. A szakmai elkötelezettségek szempontjából ez rendkívülinek számít. Ezért nevezi Kuhn az ilyen fordulatot tudományos forradalomnak. A tudományos forradalom ilyen megközelítésben a normál tudomány hagyományhú működésének hagyománytörő kiegészítése.

A tudományos forradalom lényege: a hagyományos tudományos elmélet elvetése a vele összeegyeztethetetlen új kedvéért. Következésképpen az ilyen forradalom megváltoztatja a tudományos vizsgálódás számára hozzáférhető kérdések körét és azokat a kritériumokat, amelyek alapján a szakma eldönti, hogy mi tekinthető értelmes problémának és mi jogos problémamegoldásnak.

A tudományos forradalom végül is a tudományos fejlődés nem kumulatív eseménye, amelynek során egy adott paradigma szerepét részben vagy egész-

ben egy új paradigma veszi át. De mi ebben a forradalmi elem? A politikai forradalmak úgy kezdődnek, hogy érlelődik az a felismerés, miszerint a fennálló intézmények már nem képesek kielégítő megoldást adni a részben éppen általuk létrehozott környezet problémáira. A tudományos forradalmak hasonló módon úgy kezdődnek, hogy érlelődik az a felismerés, miszerint a fennálló paradigma nem szolgálja megfelelően a természet adott területének a feltárását, amelynek jobb megismeréséhez mutatta az utat. A politikai fejlődésben éppúgy, mint a tudomány fejlődésében, a forradalomnak előfeltétele a működési zavar tudatosítása, ami válsághoz és átalakuláshoz vezet.

Mindezeket előrebocsátva: ha az objektivitás talaján mozogva különbséget kívánunk tenni a természettudományok és a társadalomtudományok között, annak hangsúlyozása tűnik fontosnak, hogy a hatalmi-politikai tényezők a társadalomtudományok területén makacs értékmező erőnek szoktak bizonyulni, ami ilyen értelemben véve a természettudományokra nem jellemző. Új természettudományi felismerések és azoknak laboratóriumi kísérleteken stb. alapuló igazolása kellő alapot nyújt a régi elvetéséhez. Ez szabadabbá teszi az utat az új felismerés térhódításához. Más a helyzet a társadalomtudományok körében, és ami minket e mű kapcsán közvetlenebbül érdekel, a közgazdaságtan területén. E téren a társadalmi viszonyokban bekövetkező alapvető változások, az érvényben lévő állapot és az objektív módon felerősödő társadalmi elvárások közötti ellentmondás kiéleződése sohasem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy valamilyen „automatizmus” feloldja az éleződő feszültségeket, és a mindenkor korszellem alapján teremtsen szintézist, hozzon létre új egyensúlyi állapotot.

A 21. század fordulója pontosan olyan időszaknak számít, amikor rendkívül időszerű módon vetődik fel a társadalmi-gazdasági fejlődés új útjainak keresése, azok megfogalmazása és olyan intézményi keretek teremtése, amelyek alkalmasak lehetnek, hogy a fejleményeket a változó követelményekkel összhangban álló pályára tereljék. Ez idő szerint sajnos nincsenek kellően biztató jelei annak, hogy az elkerülhetetlen fordulatot megteszik. Ezért van ma különös időszerűsége minden olyan tudományos megnyilvánulásnak, amely segít a helyzet jobb megértésében, és közreműködhet az útkeresés rendkívül bonyolult, szerteágazó problémáiban.

2. Értékelésmentes közgazdaságtan

Módszertani vita

Tekervényes az az út, amelyen haladva tudományos ismeretekre tehetünk szert. Az emberi ész számára ehhez két mód kínálkozik: a dedukció és az indukció. A bölcselkedő eljárás egyik módja tehát az, hogy egy általános tételből

indulunk ki és abból egy részleges tételt vezetünk le. Ezzel szemben az induktív módszer a tapasztalat, az észlelet vagy a kísérlet alapján nyert tényekből indul ki, és elvezet egy általános tétel felállításához. Ha szigorú górcső alá vesszük a különböző tudományágakban alkalmazott eljárásokat, egyoldalú túlzással arra a megállapításra juthatunk, mely szerint:

- a természettudományokban az induktív módszer, míg
- a társadalomtudományokban és így a közgazdaságtanban a deduktív módszer a tudományos ismeretek szerzésének leginkább járható útja.

Ez persze egy olyan megállapítás, ami adhat némi eligazodást, nem jelentheti azonban a teljes igazságot. A közgazdaságtanban talán *John Stuart Mill* volt az első, aki szükségesnek tartotta a módszertan kérdésének tárgyalását. Nevezetes tanulmánygyűjteményében¹¹ az egyiket ennek szentelte. Ő is arra az eredményre jutott, hogy a közgazdaságtan módszere a dedukció. Ezt azzal indokolta, hogy a gazdasági élet vizsgálódásainál nélkülöznünk kell a kísérletet, amely a természettudományok legjelentősebb eszköze, de ami a közgazdaságtanban nem áll rendelkezésre. Ezért a közgazdaságtannak egy absztrakt tételből kell kiindulnia, nevezetesen abból a tételből, hogy a gazdálkodó alany más erőt, más eszközt nem ismer, mint a gazdagodási vágyat. Szerinte ezen elvből következik, hogy a *homo oeconomicus caeteris paribus* jobban szereti például, ha tőkéje után 8%-ot kap és nem 5%-ot, a munkavállaló jobban szereti a 6 órás, mint a 12 órás munkanapot stb. Mill kiélezte azt az ellentétet, amely az absztrakt elmélet és a reális empirisztikus közgazdasági iskolák hívei között a módszer tekintetében úgyszólván a közgazdaságtan születésétől fogva fennállott. Ez a vita vált valóságos irodalmi harccá, amikor *Carl Menger* – elismerve az induktív módszer jelentőségét – a klasszikus iskola absztrakt, deduktív módszere mellett tört lándzsát.¹² *G. Schmoller* vitába szállt Mengerrel. Ezzel kezdetét vette a híres módszertani vita.¹³

A módszertani vitában Menger figyelemre méltó megállapítást tett. Eszerint a módszer kérdését csak akkor lehet eldönteni, ha egyszer tisztáztuk a nemzetgazdaságtan feladatának problémáját. Ha a nemzetgazdaságtan feladata tisztán spekulatív, ha az egyik főelvből kiindulva vizsgálja annak főbb jelenségmódjait, akkor a nemzetgazdaságtan módszere a dedukció. Ha ellenben a nemzetgazdaságtan a reális viszonyok tanulmányozásából vezeti le törvényeit, akkor a nemzetgazdaságtan módszere az indukció. Az indukció tekintetében rendelkezésre áll az, amit *J. E. Cairnes* közvetett kísérletnek nevez.¹⁴

11 Mill, J. St.: *Essays on Some Unsettled Questions*. London, 1844.

12 Menger, C.: *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Lipcse, 1883.

13 Schmoller, G.: *Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften*. In *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*. Lipcse, 1883.

14 Cairnes, J. E.: *The Character and Logical Method of Political Economy*. London, 1875.

A gazdasági élet érdekében hozott törvények nagy része ugyanis részben kísérlet. Csak a tapasztalat mutatja meg, hogy egy birtokreform, egy uzoratorvény, egy vámtarifa stb. milyen eredménnyel jár. Ezek bizonyos tekintetben nagyszabású kísérletek, amelyekből éppen úgy lehet tanulságot meríteni, mint a fizikus laboratóriumban végzett kísérleteiből.

A deduktív módszer általános alkalmazását azok hangsúlyozzák, akik ehhez a nemzetgazdasági folyamatok rendkívül bonyolult, összetett jellegét hozzák fel érvként. De tudnunk kell: minden dedukció általánosított indukción alapul. A társadalmi gazdaságtanban ez súlyos hibáknak válhat a forrásává. Emeljük ki ezek köréből azt, amit a 21. század vonatkozásában talán a legfontosabbnak tekinthetünk, és a tudomány igazsága szempontjából egyben a klasszikus közgazdaságtan egyik leggyengébb hipotézise. A közgazdaságtan klasszikusai ugyanis ki nem mondva az emberi természetnek olyan empirisztikus (tapasztalati jellegű) törvényeit fogadták el, amelyek leginkább csak Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban érvényesek.

Az induktív módszer alkalmazásának visszautasítása egyébként ellentétben állna a mindennapi cselekvéssel. Ha igaz lenne, hogy indukció által nem juthatunk helyes következtetésekre, mivel a társadalmi jelenségek rendkívül bonyolultak, és így a működő erők fel sem ismerhetők, akkor a legfontosabb kulturális törekvéseinkről is le kellene mondanunk, mert ez esetben el kellene tekinteni fontos gazdasági folyamatok jó vagy rossz hatásának a történet fonalán való tanulmányozásától. Ez pedig jelentős tudományos ismeretekről való lemondást hozna magával.

Azt persze tudnunk kell, hogy vannak olyan jelenségek, amelyeknek vizsgálata csak a dedukción alapulhat. De ezt a módszert a természettudós sem kerülheti meg. Ezt kell tennie, ha csak nagyon ritkán kínálkozik lehetőség észleletekre, és a kísérlet egyszerűen ki van zárva. A csillagászattól kezdve a földtanig erre bőven találunk példát, nem is beszélve az orvostudományokról.

A híres módszertani vitában az a vélekedés alakult ki, hogy a kérdés súlypontja nem is annyira a deduktív vagy induktív módszer választásában van, hanem annak a vizsgálatában, valójában milyenek azok a nehézségek, amelyekkel az igazság kiderítése jár: egyáltalában milyen bizonyítási eljárások állnak rendelkezésre igazolás céljából. Mind az induktív, mind a deduktív módszernek különböző alakjai vannak. Ezek: 1. A történeti módszer. 2. A statisztikai módszer. 3. A természettudományi módszer. 4. A matematikai módszer.¹⁵

15 Sokoldalúan foglalkozik módszertani kérdésekkel Földes Béla. Lásd különösen: *Die Nationalökonomie u. ihre Methode. Jahrbücher für Nationalökonomie u. Statistik.* Jena, 1872.; *Zur Logik der Nationalökonomie. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaften.* Tübingen, 1875.; *A nemzetgazdaságtan módszere és a társadalmi tudományok terén való kutatás nehézségei. Akadémiai Értekezések,* 1879.

A 20. században több nemzetközi konferenciát szerveztek azzal a meggyőződéssel, hogy megtisztítsák az utat a tudományépítés számára. Ki tagadhatná azonban, hogy ezek a viták a legtöbb esetben inkább csak felszínre hozták és élezték a véleménykülönbségeket ahelyett, hogy „nyugalmi” helyzetet teremtettek volna. Némi önkényeskedéssel emeljük ki ezek sorából az 1909. évi bécsi termelékenységi vitát, amit a Verein für Sozialpolitik szervezett.¹⁶ A vitában közel 50 közgazdász vett részt, de csak néhányan voltak, akik egymással egyező vagy közel azonos véleményt formáltak a tudomány illetékességéről. E vita háttérében természetesen az a módszertani vita húzódott meg, amely a 19. században különösen nagy hangsúlyt kapott a német nyelvű közgazdászok vitáiban. Indukció és dedukció, értékelő vagy értékmentes tudomány, a különböző ideológiák és a közgazdaságtan kapcsolata stb. tették rendkívül bonyolulttá az eligazodást.

A bécsi termelékenységi vitában a közgazdászok nagy többsége azt a fel fogást képviselte, mely szerint a közgazdaságtant normatív tudományként kell művelni. Ezért azután a vita jórészt akörül folyt, mi is valójában az a cél, amelynek optimalizálását a közgazdaságtan alapvető feladatának kell tekinteni. Legyen ez a társadalmi hasznosság, vagy valami más? És ha az optimalizálást a társadalmi hasznosság függvényében kell megjelölni, miképpen írható körül ennek kritériumrendszere? Többen azonban a közgazdaságtannak mindenfajta értékeléstől mentes művelését tekintették a tudománnyal szembeni elvárás követelményének. Ennek az irányzatnak Max Weber és Werner Sombart volt a vezéralakja. A következőkben az ő nézeteiket vizsgáljuk meg. Ez azért tűnik fontosnak, hogy kissé közelebbről is szemügyre vehessük azt az ismeretanyagot, amit a tiszta elmélet nyújtani tud.

A tudományos haladás – Max Weber megfogalmazásában – a legfontosabb eleme annak az intellektualizációs folyamatnak, amelynek az ember alá van vetve. Az intellektualisztikus racionalizálás lényege az abban való hit, hogy ha akarjuk, bármikor a dolgok mélyére hatolhatunk; itt nem működnek közre titokzatos hatalmak, számítással elvben minden dolgot uralmunk alá hajtathatunk.

Max Weber ugyanakkor óvatosságra int: a természettudományok művelői valamikor úgy vélték, hogy az Isten rejtve van, de fizikailag meg lehet ragadni műveit: azt remélték, hogy nyomára bukkannak a világgal kapcsolatos szándékainak. Ma már komolyan senki sem hisz ebben. A csillagászati, biológiai, fizikai vagy kémiai ismeretek semmit sem mondhatnak a világ értelméről, de arról sem, milyen úton bukkánhatunk ennek az értelemnek a nyomára. Ha

16 Az egész vitaanyag megtalálható: *Verhandlungen des Vereins für Sozialpolitik in Wien 1909.* (Schr. d. V. f. Sp.) 132. kötet. Lipcse, 1910.

valamire alkalmasak a korszerű természettudományi ismeretek, akkor az az, hogy gyökerében elsorvasszák azt a hitet, hogy létezik olyasmi, mint a világ értelme.

A természettudományok, mint pl. a fizika, a kémia, a csillagászat persze feltételezik, hogy a kozmikus törtézésnek – a tudomány lehetőségeinek határáig – megalkotható törvényei vannak, és azok méltóak a megismerésre. Nemcsak azért, mert az ilyen ismeretek technikai vívmányokat tesznek lehetővé, de hivatástudatból is.

Mit tart Max Weber alapvetőnek? Annak belátását, hogy gyökeresen más egyfelől a tények megállapítása, a matematikai vagy logikai tényállások rögzítése vagy a kulturális javak belső struktúrájának feltárása és másfelől annak tisztázása, hogy mi a kultúrának és egyes tartományainak értéke, következtetésként miképpen kell cselekedni. Az előbbi a tudomány kompetenciája. Az utóbbi a próféta és a demagóg megnyilatkozása.¹⁷ A világ különböző értékrendjei engesztelhetetlen harcban állnak egymással. Mindezzel a tudomány semmit sem tud kezdeni. De hát akkor – teszi fel Max Weber a kérdést – voltaképpen miféle pozitívumot nyújt a tudomány a gyakorlati és a személyes élet számára? A tudomány először is ismereteket nyújt arról a technikáról, amelynek segítségével számítás révén uralmunk alá hajtjuk az életet, a külső dolgokat csakúgy, mint az emberi cselekvést. Másodszor, a tudomány rendelkezésre bocsátja a gondolkodás módszereit, eszközeit és iskoláját. És van még a világosság. A mindenkori értékproblémával kapcsolatban a tudomány világossá teheti, hogy gyakorlatilag milyen módon lehet állást foglalni. Ha így vagy úgy foglalkozunk állást, akkor a tudomány tapasztalatai szerint ezeket meg ezeket az eszközöket kell alkalmazni a gyakorlati kivitelezéshez. Itt Max Weber szerint eljutunk a tudomány határaihoz: a tudós többet nem tehet, ha nem akar demagóg lenni.

Így jelenik meg Max Webernél a közgazdaságtannak mint tudománynak a kompetenciája. Ezzel rokon nézeteket vall *Werner Sombart*,¹⁸ de mélyebbre hatol, és a vizsgálati anyag részleteit nála találhatjuk meg. Sombart a közgazdaságtan három feladatát jelöli meg: az első a gazdasági élet jelenségeinek leírásával foglalkozik. A második feltárja a jelenségek okozati összefüggéseit.

17 Max Weber a Szabad Diákszövetség felkérésére „A szellemi munka mint hivatás” című előadás-sorozat keretében két előadást tartott. Megjelent: *Wissenschaft als Beruf. Politik als Beruf*. Max Weber Gesamtausgabe. BD. I/17. Tübingen, 1992, Mohr. – E munka magyar nyelvű kiadására *A tudomány és a politika mint hivatás* címen 1995-ben került sor.

18 Sombart, W.: *Die drei Nationalökonomien*. München, 1930. Sombart a német történelmi iskola egyik legjelentősebb képviselője. Egy időben rokonszenvezett a szocializmussal. Főleg idevágó művei alapján tett nemzetközi hírnévre szert. Majd mindinkább a módszertani kérdések felé fordult a figyelve. A nagy magyar közgazdasági enciklopédia felkérésére ő készítette a „módszertan” témakörében a probléma kifejtését.

A harmadik az oki tudás alapján a gazdálkodó társadalmak számára szabályokat, normákat állít fel – a mind sikeresebb gazdálkodás érdekében. Az így meghatározott tudomány három ágra szakad: az első a gazdaságbölcselet, a második az alkalmazott gazdaságtan, a harmadik pedig a gazdaságtudomány.

A gazdaságbölcselet célja kapcsolat létesítése egyfelől a gazdaság, másfelől az abszolút fogalmak között. E cél elérésére három eszköz áll rendelkezésre: a gazdasági ontológia, a gazdasági kultúrfilozófia és a gazdasági etika. A gyakorlati gazdaságtan a kitűzött célok megvalósításának eszközeit vizsgálja. Ez három diszciplínát ölel fel. Ezek: a magángazdaságtan, az államgazdaságtan és a közgazdaságtan. E két ismeretágtól elkülönül a gazdaságtudomány.

Werner Sombart a gazdaságtudomány (nemzetgazdaságtan) kritériumainak pontos körülírását tekintette legfontosabb feladatának. Mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy minden olyan tudás, amely nem bír az evidens nyilvánvalóság jellegével, amely túlmegy a szerzett tapasztalatokon, általános érvényű igazságnak nem tekinthető. Az így szerzett ismereteket ki kell rekeszteni a tudomány köréből. A kirekesztendő elemek közé tartozik minden értékítélet és minden célkitűzés, minthogy ezek megindokolása szükségképpen a transzcendentális világba vezet. Szerinte tehát nem lehet egyidejűleg a tudományt akarni és értékítéleteket hozni.

Werner Sombart széles fronton támadja a különböző közgazdasági iskolákat, különösen azokat, amelyek természeti törvények megállapításán fáradoznak. Pedig – nézete szerint – a közgazdászok számára az a törvényszerűség mérvadó, amit értelmén alapuló (értelmi) törvényszerűségnek nevez. Ezek a dolgok értelmi összefüggéséből analitikus, vagyis apriorisztikus (a tapasztalati tényeket megelőző) úton levezetett szabályok. Megjelenési formái: a matematikai, a szerkezeti és a racionális törvényszerűségek.

A matematikai törvényszerűség a hányadnak az összeghez való viszonyára vonatkozik. Az így megállapított törvények mennyiségi törvények, mint pl. amilyenek a piaci törvények, a pénz értéktörvénye stb. A szerkezeti törvényszerűség az alkatrésznek az egészhez való viszonyára vonatkozik, és azt juttatja kifejezésre, hogy meghatározott jelenségek szükségképpen más, ugyancsak meghatározott jelenségekkel járnak együtt. Ilyen törvényszerűség például az, hogy a kapitalizmus csak akkor terjeszkedik, ha egyidejűleg szaporodik a proletariátus. A racionális törvényszerűség a célnak és az eszköznek egymáshoz való viszonyát juttatja kifejezésre, és megállapítja, hogy minden ésszerű magatartás meghatározott előfeltételek mellett szükségképpen meghatározott hatást vált ki. Ilyen racionális sémának tekinthetők például a határhaszon- vagy az ártörvények.

Az értékelésmentes tudományfelfogás a közgazdaságtant elhatárolja a politikától. Ugyanakkor a tudományművelést a sikeres politika nélkülözhetetlen feltételének tartja. Így juthat csak ugyanis a politika olyan ismeretek birtokába, amelyekre a gazdaságpolitikájában támaszkodhat. Ehhez azonban a tudomány állandó korszerűsítésre szorul. Éppen ebben különbözik a tudomány a művészettől. A művészet területén nincs haladás. Az a műalkotás, ami valóban beteljesül, sohasem múlható felül, sohasem avulhat el. Ezzel szemben a tudományban nem tudunk dolgozni annak reménye nélkül, hogy mások majd nálunk messzebbre jutnak. Ez a haladás elvileg végtelen.

De akkor mi a tudomány értelme? A tudományt először is tisztán gyakorlatti, a szó tágabb értelmében technikai céllal műveljük: azért, hogy gyakorlati cselekvésünket azokhoz az elvárásokhoz igazíthassuk, amelyek a tudományos tapasztalás során keletkeznek. A tudományos haladás a legfontosabb eleme annak az intellektualizációs folyamatnak, amelynek az ember évezredek óta részese.

A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás annak a tudását jelenti, hogy az ember saját életfeltételeit bármikor megismerheti és számítással uralma alá helyezheti. A tudás szabadítja fel az embert a varázslat béklyói alól. Max Webernek ez a gondolatsora visz el bennünket a közgazdasági logika problematikájához. Innen már csak egy lépés annak megvilágítása, mit is kell a politikának a gazdasággal szembeni elsőbbsége alatt érteni.

A politika és a gazdaság viszonya a gazdaságpolitikán keresztül határozható meg. A gazdaságpolitika ugyanis az a politikai megnyilvánulás, amely a legkövetlenebb kapcsolatban áll a gazdasággal. A kérdés tehát úgy vetődik fel, vajon az állam által folytatott gazdaságpolitika a releváns gazdasági folyamatokat alapul véve bénító, vagy éppen dinamizáló szerepet visz-e a gazdaságba. Ez az a nézőpont, amelyből kiindulva a politika minősítése a gazdaság oldaláról egyáltalában lehetséges. Ezért értelmetlen a politikának a gazdaságpolitikával szembeni elsőbbségére történő minden utalás. Csak annak az elvi megközelítésnek van elfogadható mondanivalója, miszerint vannak időszakok, amikor a politika formálásában a gazdasági érdek elsődleges szerepet játszik, míg más időszakokban a hatalom-, kultúr- vagy szociálpolitikai célok háttérbe szoríthatják a gazdasági érdeket. Még ilyen esetben is felvetődik, vajon rövid, közép- vagy hosszú távon írjuk körül azt, amit közgazdasági érdeknek minősítünk.

De leírható-e egyértelműen a gazdasági érdek? Az ehhez fűződő megfogalmazások a legtöbb esetben nem lépik át a követelmények homályos megfogalmazását, ami aligha fogható fel úgy, mint a gyakorlatot támogató tudományos megközelítés. Leginkább még a fejlesztési (struktúraalakítási) politika meríthetett ezekből a gondolatfűzésekből. A nemzetgazdaság gyakorlati állami szabályozása az egyéves terveken alapult. A nyugat-európai fejlett ipari orszá-

gokban az éves állami költségvetéseket fokozatosan közgazdasági számításokkal egészítették ki. Ezek a nemzetgazdaság várható növekedéséről és a gazdaságpolitikai stratégia fő mutatóiról tájékoztatnak. Így nemcsak a költségvetés jobb megalapozását szolgálják, de azt is, hogy eligazítást adjanak a döntések számára az állami gazdaságpolitika hatókörébe tartozó ügyekben.

A politika és a gazdaság kapcsolatának ilyen értelmezése azonban csak akkor teremti meg a nemzetgazdasági hatékonyság feltételeit, ha maga a gazdaságpolitika felismeri a nemzeti értékek védelme és a gazdasági racionalitás érvényesítése közötti megfelelő társítás módját. Ez távolról sem könnyű feladat egy olyan történelmi korszakban, amikor az Európában uralkodó liberális irányzat még a legfejlettebb országokban is átszövődik a nemzeti érdekek motiválta és nehezen ellenőrizhető állami beavatkozásokkal.

A gazdasági logika fejlesztésében szerepet játszanak azok a tapasztalatok, amelyeket egy adott országra jellemző feltételekkel közel azonos körülmények között tevékenykedő országok tapasztalatai képesek nyújtani, de mindenekelőtt az a gazdag ismeretanyag, amit a közgazdaságtan több mint két évszázados művelése halmozott fel. A közgazdaságtan elmélettörténete világosan tükrözi azokat a változásokat, amelyek a gazdaságpolitikai magatartásban a változó belső és külső viszonyok, döntően azonban a termelőerők fejlődése nyomán mentek végbe. Kialakult és megfogalmazhatóvá vált egyfajta logika, amely a közgazdasági ismeretekkel felvértezett kutatókat vezérli, és eligazítást ad még a nagyon bonyolult gazdasági összefüggések kezelésében is. De mit is értsünk közgazdasági logika alatt? A közgazdasági logika a közgazdaságtan eddigi nemzedékről nemzedékre bővülő és finomodó tudásanyaga, valamint a gazdaságpolitika gyakorlata és tapasztalatai alapján kialakuló olyan gondolkodási rendszer, amelyet a közgazdasági problémák elemzése és a észszerű döntési lehetőségek kialakítása során nem nélkülözhetünk. A konkrét döntéseknek és cselekvési rendszereknek a közgazdasági logika alapján kell kialakulnia. A közgazdasági logika a múltból örökölt ismeretanyagot, az irodalom széles, általános intuitív ismeretét alkotó módon kapcsolja össze a gazdaságpolitikai gyakorlattal és tapasztalatokkal.

Mit is mond Max Weber? Mind az, amit művel a tudomány, tíz-ötven év alatt elévül. Vannak azonban tudományos megismerések, amelyek megőrzik fontosságukat. Vegyük például H. H. Gossen törvényét a szükségletkielégítésről.¹⁹ Innen már csak egy lépés vezet a neoklasszikus tanítás alaptételeihez: a keresleti és kínálati függvények elméleti rendszerének gazdag ismeretanyagához. Ezzel azt kívánjuk érzékeltetni: a gazdasági törvényszerűségeknek adott esetekben nemcsak a jelen, hanem a jövő számára is van mondanivalója. De hát Max Weber nem is az ilyen „apolitikus” közgazdasági ismeretanyagnak a

19 Gossen, H. H.: *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*. Braunschweig, 1854.

tudomány rangjára emelése ellen lépett fel. Csak attól kívánt megóvni, hogy a tudomány belebonyolódjék a különböző értékrendek útvesztőibe. Ezért nem árt külön is hangsúlyozni: a közgazdasági logika nem azonosítható az egyes közgazdasági iskolák fő tantételeinek ismeretén alapuló cselekvési normákkal. Ha valaki például a szabadpiaci gazdaság híve, és a chicagói monetarista iskola talaján mozogva fogalmazza meg a gazdaságpolitikai elvárásokat anélkül, hogy tanulmányozná, elemezné a nemzetgazdaság viszonyait, működésének zavarait, a termelési tényezők optimális társításának feltételeit és lehetőségeit, aligha állíthatja, hogy a közgazdasági logika szabályai szerint jár el. A veszély éppen abból adódik, hogy logikusnak tűnő összefüggésszrendszereket lehet megfogalmazni a közgazdasági szakzsargon eszköztárának felhasználásával, és így azt a látszatot is lehet kelteni, hogy tapasztalatokban és ismeretekben gazdag kutató foglal állást a „kívülálló” számára nehezen érthető és alig követhető problémákban.

A közgazdasági logika talaján mozogva nagy jelentőséget kap a kölcsönös függés belső rendszere. Ez már csak azért is így van, mert a gazdasági folyamatok különböző tényezők együttes hatásaként alakulnak. Valamely tényező hiánya leronthatja az összes többi hatását, vagy egészen eltérítheti a kívánt iránytól. Kellő időben hozott intézkedések, amelyek lendítőerőként működnek, a gazdaság kellő érettségének hiányában leronthatják a gazdaság állapotát. Ezek a veszélyek mindig fennállhatnak, ha nincs kellően kibontott és a tudományos megismerés már elért szintjének megfelelő gazdaságpolitikai stratégia.

3. Világnézet-determinált közgazdaságtan

Közgazdaságtan és etika

A közgazdaságtan normatív tudományként jött létre, és mint ilyen adott magyarázatot a gazdasági életben lejátszódó folyamatokról. Ezt csak azok tagadhatnák, akik az emberek természeti szabadságát és az ezt kiszolgáló piaci mechanizmust állam feletti megnyilvánulásként értelmezik. Ez egyébként megfelelt a 18. században – különösen Nagy-Britanniában – a közgondolkodásnak. Pedig a történelem intő jel lehetett, hogy amióta társadalmak állami formációkban szerveződnek, az emberi szabadság ilyen vagy olyan formája szervesen összefügg az állam által meghatározott jogi renddel.

A politikamentes közgazdaságtanról vallott vélekedés kétféle értelmet kaphat. Az egyik az, hogy elvonatkoztatunk az állam és a gazdaság viszonyától, és figyelmünket csak a *homo oeconomicus* viselkedési normáira összpontosítjuk. Mintegy feltételezzük, hogy a gazdaság aktív közreműködője

– az érvényben lévő gazdaságjogi rend ismeretében cselekszik és a hedonista elvtől vezérelve teremt a maga számára optimális helyzetet;

– felismeri azokat a „kiskapukat”, amiket mindenfajta keretjellegű jogi szabályozás teremt és féllegális vagy kifejezetten illegális magatartással megnöveli gazdasági tevékenységének azt az eredményét, amit egyébként a jogi szabályozás keretei közé illesztve nem érhetne el.

A politikamentes közgazdaságtanról vallott vélekedés másik értelmezése azt a helyzetet tartja szem előtt, ami akkor áll fenn, amikor az állam mint külső tényező közönyösen szemléli a gazdasági életben lejátszódó folyamatokat. Ilyenkor az a vélekedés, hogy ami a gazdasági életben végbemegy, az a természeti törvények szabályai szerint játszódik le, amelyekkel szemben az állam vagy tehetetlen, vagy mindenfajta beavatkozás csak visszájára fordíthatja az eredeti szándékot, amely a beavatkozást indokolhatta.

A közgazdaságtan kérdéseiben járatos kutatók persze jól tudják, hogy nem politikamentes közegben tevékenykednek. Tudják tehát, hogy nem légtüres térben mozognak, hogy egyszerűen nincs politikán kívüli gazdaság. Így elfogadják azokat a politikai körülményeket, amelyek tevékenységük hátterét adják.

Végül is az értékelésmentes közgazdaságtan szószólóinak vélekedése szerint a közgazdaságtannak mint tudománynak nem kell belebonyolódnia a piaci rend jogi kérdéseibe. Ezek a pártpolitika szintjén határozódnak meg, ami a tudományos vizsgálódások kiindulópontját adják. A jogellenes aktusok pedig a bűnüldöző hatóságok illetékességébe tartoznak; ezekkel szemben a tudománynak közönyösen kell viselkednie még akkor is, ha egyébként igazolható lenne, hogy lényeges befolyást gyakorolnak a gazdaságban lejátszódó folyamatokra.

Talán sikerült kellően megvilágítani azt a megközelítési módot, ahogyan az értékelésmentes közgazdaságtan képviselői körülírják azt az „elefántcsonttornyot” ahova elegánsan visszavonulva vizsgálják a piaci szereplők számára meghatározó kérdést: a társadalom és a gazdaság viszonyát. De most tegyünk 180 fokos fordulatot! A klasszikus közgazdaságtan megteremtői, majd pedig azok a közgazdászok, akik a klasszikus tanítás fejlesztésén évszázadokon át dolgoztak, jórészt a szabadelvűség talaján állva, tehát világnézeti alapon tevékenykedtek. Így egyben védelmezői voltak a magántulajdonon alapuló tőkés piacgazdaságnak. A klasszikus kapitalizmus tantételeit mint a lehetséges legjobb társadalmi-gazdasági rendszert írták le.

De aki világnézeti alapon műveli a közgazdaságtant, az nem kerülheti meg azt az etikai kérdést, ami szorosan kapcsolódik a piaci rend jogi szabályozásához. Ezért az sem véletlen, hogy a kapitalizmus talaján állva a közgazdászok körében a viselkedési szabályok körülírása adott okot a legtöbb vitára. Jórészt ehhez kapcsolódnak a különböző iskolák, a kapitalizmusról formálódó különböző nézetek, kezdve a monetarizmustól a szociális piacgazdaságig. Az ezekben jelentkező nézetbeli különbségek persze túlnőnek a szabadpiac jogi rend-

jének kérdésein. Az etika sem önmagában annak a kérdése, milyen termékeket lehet vagy nem lehet piaci eladásra felkínálni, milyenek a versenyfeltételek, amelyekben a kínálati ár formálódik stb. Itt már arról is szó van, milyen az állam szerepe a gazdasági folyamatszabályozásban különösen pedig abban, hogy

- miképpen viszonyul a gazdasági válságokhoz; mérsékelni kívánja-e vagy sem annak társadalmi feszültségeit;
- elfogadható-e a szabad piac által formálódó jövedelemelosztás, vagy sem; utóbbi esetben milyen hányadát központosítja a jövedelmeknek és miképpen hajtja végre a centralizált jövedelemnek a költségvetés útján történő újraelosztását.

Normatív tudományként művelve a közgazdaságtant, az etika annak szerves részeként jelenik meg. Az anyagi normák az erkölcsi normákkal szerves kapcsolatban képezik a vizsgálódás tárgyát. Ebből a szempontból teljesen közzömbös, vajon a kutató ennek tudatában tevékenykedik-e. Akkor is a világnézet bázisán dolgozik, ha egyébként elvileg el kívánja kerülni a politikába való belebonyolódást.

Kapitalizmus, államkapitalizmus, szocializmus

A világnézet által determinált közgazdaságtan vitatott kérdései új dimenziót öltenek, ha túllépjük a kapitalizmus szabta kereteket, és arra a kérdésre keresünk választ, vajon a kapitalizmus vagy a szocializmus a jobb alternatíva. Az eddig kifejtettek alapján világosnak tűnhet, hogy szigorúan tudományos alapon megítélve ez nem a marxisták és a nem marxisták közötti vita. K. Marx részletkérdésektől eltekintve (gondoljunk az ún. Smith-dogmára) nem bírálta Adam Smith-t. A szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedést úgy vetette fel, mint a termelőerők fejlődésének függvényében átmenetet a kapitalizmusról a szocializmusra, végül pedig, mint a gazdálkodás kényszere alóli felszabadulást.

A kapitalizmus és a szocializmus vitáját az is nehezíti, hogy az iparilag fejlett kapitalista országokban tevékenykedő szociáldemokrata pártok, amelyek a 19. században még a szocialista átalakulásnak voltak a szószólói, programjukat a 20. században feladták. Amikor Marx a 19. században megfogalmazta, majd Fr. Engels társaságában közreadta a *Kommunista kiáltványt*, egyetlen lényeges pontjában sem tért el attól a programtól, amit a szociáldemokraták képviseltek. Ha valaki gondosan bonckés alá veszi Marx fejtegetéseit, észre kell vennie, mennyire mesterkélt megfogalmazásokat kellett alkalmaznia, hogy az általa képviselt platform másnak tűnjön, mint ami az idő tájt a szociáldemokrácia ideológiája volt. De ezen – mint említettük – a szociáldemokrata pártok túlléptek. A proletárdiktatúra jegyében végbement szocialista forradalom két központjá-

vá Oroszország és Kína vált. Tehát két olyan nagyhatalom, amely a termelőerők fejlettségében messze elmaradt a vezető ipari országoktól. Ezért nincs is arra lehetőség, hogy két azonos vagy közel azonos gazdasági fejlettségű ország összehasonlításában lehessen a kérdést vizsgálni. E tekintetben egyetlen kivétel az NSZK–NDK összehasonlító elemzése lehet, mint ahogy az 1960-as években az NDK politikai célként fogalmazta meg, hogy az egy főre számított GDP tekintetében fölülmúlja az NSZK-t. Ez még az az időszak volt, amikor

- a Szovjetunióban a kiaknázható természeti erőforrások bővítésének lehetőségét korlátlanak vélték,
- a KGST körében pedig az NDK volt az az ország, amely a legfejlettebb ipari technológiát képviselte, és ezért előnyt élvezett a Szovjetunióban exportra rendelkezésre álló természeti erőforrásokkal való ellátásban.

Az idevágó közgazdasági elemzések jórészt „belső” német vitákban folytak, hogy azután lekerüljenek a napirendről, mielőst jelentkeztek a KGST működési zavarai. A kapitalizmus–szocializmus vitája végül is a fejlett iparral rendelkező országok kapitalizmusbeli tapasztalatai és a Szovjetunióban az állami tervutasítással szabályozott gazdálkodás eredményeinek összehasonlító elemzésére támaszkodtak. Érdemes ezekre röviden kitérni.

Nyomban azt követően, hogy Oroszországban a forradalom megdöntötte a kapitalizmust, L. Mises tudományos kihívást intézett a termelési eszközök szocializálásával szemben. Azt kívánta bizonyítani, hogy a tőkés magántulajdon és a szabadpiac a racionális gazdálkodás nélkülözhetetlen feltételei. Szerinte, ahol nincs szabadpiac, ott nincs ármechanizmus, ez utóbbi nélkül pedig nincs gazdasági számítás. Továbbá hangsúlyozta, hogy a javak csereviszonyai csak ott alapozhatók meg, ahol a termelési eszközök magántulajdonban vannak; következésképpen minden lépés, amely eltávolít a termelési eszközök magántulajdonától, egyben az ésszerű gazdálkodástól is eltávolít.²⁰

A határhaszon-elmélet, általában pedig a gazdasági jelenségeknek a fogyasztói szuverenitás elvén alapuló magyarázata a két világháború közötti időszakban általánosan uralta a polgári közgazdasági gondolkodást. Ez teszi érthetővé, hogy abban az időben egyes marxista közgazdászok is azt törekedtek bizonyítani, hogy a termelési eszközök szocialista tulajdona és a népgazdasági tervezés nincs ellentmondásban a határhaszon-iskola megközelítésében értelmezett racionális kalkulációval, vagyis, hogy a Pareto-féle optimum a szocializmusban is megvalósítható. Az L. Mises kihívására adott választ a közgazdásztan Lange–Lerner-megoldásként tartja számon.²¹

20 Mises, L.: Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen. *Archiv für Sozialwissenschaften*, 1920. április.

21 Lange, O.: On the Economic Theory of Socialism. *Review of Economic Studies*, 1936. október, 1937. február; Lerner, A. P.: Economic Theory and Socialist Economy. *Review of Economic Studies*, 1936. október.

Arra lehetett volna számítani, hogy a szocialista árképzés „nyugati” vitája ezzel lezárul. De egyesek utaltak arra, hogy ami logikailag igazolható, annak gyakorlati alkalmazhatóságában még jogosan lehet kételkedni.²² A figyelem a szocialista gazdaság működőképességére irányult. J. A. Schumpeter úgy vélekedett, hogy ha a szocializmusban nem lenne alkalmazható a racionális kalkuláció, akkor a szocialista gazdaságnak össze kellene omlania.²³ F. A. Hayek a következőképp válaszolt: „Nem a tervezés, hanem a sikeres tervezés lehetőségeiről folyik a vita. Csupán azt kell feltételezni, hogy egyébként változatlan feltételek mellett a termelés nagyobb lenne, ha a piaci ármechanizmus szabadon működhetne.”²⁴ Ezzel azután a vita tudományos megalapozottságával szemben vetődhetett fel jogos kétség. Hiszen aligha kerülhette el a figyelmet, hogy a két háború közötti világ gazdasági válság egyedül a Szovjetuniót kímélte, és a vita időszakában különösen szembetűnő volt a Szovjetunió gazdasági növekedésén alapuló fölénye.

Nem sokkal a Szovjetunió megalakulását követően Nyugaton sajátos tudományág bontakozott ki, a szovjetológia, amelynek képviselői a szovjet gazdaságot főként a növekedési tényezők és a jövedelemviszonyok tekintetében vették vizsgálódás alá. A növekedési tényezők beható és sokirányú elemzését több tényező is indokolta:

a) A nemzeti jövedelemnek a Szovjetunióban meghonosított fogalma a marxi értelemben vett produktív tevékenységi kört ölelte fel, vagyis az ún. terciér szektor jelentős részét nem tekintette a gazdasági teljesítményt növelő tényezőnek: a bruttó nemzeti termék kategóriáját nem alkalmazta. Az adatok nemzetközi szinten összehasonlíthatóvá tétele így bonyolult számításokat igényelt.

b) A Szovjetunióban a statisztikai hivatal abból indult ki, hogy hatósági árrendszerben az árszínvonal emelkedését csak a hatóságilag végrehajtott és központilag mért árszintváltozás mutatja. Nyugaton viszont az volt a megítélés, hogy a gazdaságnövekedés mértékének meghatározásánál a burkolt ár-emelkedést, valamint a nem szervezett (pl. kolhoz-) piac ármozgását nem lehet figyelmen kívül hagyni. Továbbá az volt a megítélés, hogy akárcsak Nyugaton, az egyedi termékeket (tőkejavakat) előállító gépipari ágazatban az árszínvonal változása nem mérhető egzakt módon, és amikor túlkereslet van, nagy a valószínűsége annak, hogy az inflációs folyamat – hatósági árrendszerben – elsősorban e körben érezteti hatásait.

c) A Szovjetunióban a rendelkezésre álló statisztikát titkosan kezelték, pontosabban fogalmazva külön határozatok szabályozták a nyilvánosságra hozatal keretét és módját. Mindez talán megmagyarázza, miért foglalt el oly

22 Lásd Robbins, H.: *The Great Depression*. London, 1934.

23 Schumpeter, J. A.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, 1947.

24 Hayek, F. A.: *Socialist Calculation. The Competitive Solution*. *Economica*, 1940. május.

nagy teret a szovjetológiai irodalomban a spekulatív úton nyert adatok számítási metodikája, az így nyert adatoknak a publikált adatokkal való egybevetése és az ezekhez fűzött fejtegetések.²⁵

A növekedési tényezőkre irányuló elemzések két kérdésre összpontosultak: az egyik a szocialista iparosítás, a másik a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán kialakult viszonyok. Az iparosítással összefüggő vizsgálódások lényegében azokra az eredményekre vezettek, amelyeket az 1920-as években szovjetunióbeli közgazdászok már feltártak, és amelyek miatt a Szovjetunióban az idő tájt a közgazdászokkal szemben a „szigorú rezsim” politikáját honosították meg. Az input-output elemzés – akkortájt még kezdetlegesebb – módszerére támaszkodva nem okozott különösebb nehézséget annak kimutatása, hogy a nehézipart preferáló iparosítás a lakosság közszükségleti cikkeivel való ellátását szinte egyoldalúan a Szovjetunió katonai potenciálja megteremtésének, a védelmi képesség növelésének rendeli alá.

Itt egyben ahhoz a ponthoz érkeztünk, amikor a szovjetunióbeli iparosításnak egy, a szovjetológusok részéről – okkal vagy ok nélkül – figyelemre alig méltatott összefüggésére mutathatunk rá. Lényegében az elmaradott országok gazdasági felzárkózási stratégiájaként fogalmazták meg A. O. Hirschmann és mások a termelésszerkezetű gazdasági növekedés elméletét.²⁶ Ez az elmélet a nagyban való termelés előnyeiből és a rendelkezésre álló beruházási erőforrások szűk voltából kiindulva a fejlesztési irányt alapvetően a beruházási lehetőségek problémájának tekinti. Ez az elmélet a dolog természeténél fogva különbözik a fogyasztásszerkezetű növekedés elméletétől, amely a piacorientált gazdasági fejlődés tipikus menete.²⁷ E két elméletet szokás a kiegyensúlyozott és a ki nem egyensúlyozott növekedés alternatíváiként is szembeesíteni.

A Szovjetunió esetében ezt a ki nem egyensúlyozott gazdaságnövekedést úgyis felfoghatjuk, mint a gazdaság katonai szektorának előnyben részesítését a gazdaság polgári szektorával szemben. Talán még az a feltételezés is jogos, hogy a nyugati kapitalista világ a fegyverkezési verseny „kikényszerítésével” akadályozta meg, legalábbis nehezítette a Szovjetunióban a gazdaság katonai és polgári szektora megbomlott egyensúlyának helyreállítását.

A jövedelemviszonyokat a szovjetológusok a szocialista gazdaság irányítási rendszerének keretei közé illesztve elemezték. Két kérdés állt figyelmük középpontjában. Először: mennyiben tér el a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedés arculata attól, ahogyan azt a 19. században Marx és a szocializmus klasszikusai általában körvonalazták. Így nézve revizionizmusnak minő-

25 Ezen a téren különösen Nutter munkássága érdemel említést. (Lásd Nutter, G. W.: *Growth of Industrial Production in the Soviet Union*. Princeton, New Jersey, 1962.)

26 Hirschmann, A. O.: *The Strategy of Economic Development*. New Haven, 1958.

27 Clark, C. G.: *The Conditions of Economic Progress*. London, New York, 1958.

sítették a *Lenin* által bevezetett új gazdaságpolitikát és általában a piaczdaság kategóriáinak felhasználását; minden olyan lépést, amely kaput nyit a piaci mechanizmusnak. Ezért is jellemezték – aligha vitathatóan – a szovjetunióbeli tervgazdaságot az államkapitalizmus rendszereként. Másodszor: mennyiben tér el a gyakorlat a munka szerinti elosztás szocialista elvétől. Így nézve torzulásként fogták fel az egyenlődség megnyilvánulásait a bérrendszerben és az értékarányoktól való eltérést az árrendszerben.

A szovjetológia vizsgálódási köre a második világháború után kiterjedt az egész szocialista világgazdasági rendszerre, és megkülönböztetett figyelem irányult a Szovjetunió mellett Kína gazdaságára is. Bővült a vizsgált kérdések köre is. Nagy figyelmet szenteltek:

- a KGST-n belül a természeti erőforrások fokozódó relatív hiányának és az emiatt fellépő együttműködési zavaroknak;

- számos szocialista ország Nyugattal szembeni eladósodásának;

- a szocialista országok műszaki fejlődésben való lemaradásának.

A szovjetológiának könyvtárát kitevő irodalma van. Művelői között nem egy jeles közgazdász található, akik elemzéseikben sok esetben olyan hiányosságokra hívták fel a figyelmet, amelyek jobb szervezőmunkával és a gazdaság teherviselő képességét jobban szem előtt tartó gazdaságpolitikával leküzdhetők lettek volna. Emellett olyan elemzési módszereket honosítottak meg, amelyek egy-egy kérdés jobb megértését tették lehetővé, így a jobb döntés-előkészítő munka szempontjából is hasznosak voltak.²⁸

Napjainkban az így összegezhető tapasztalatok Kína gazdaságpolitikájának formálása szempontjából tűnnek jelentősnek.

28 Bergson, A.: *The Economics of Soviet Planning*. New Haven–London, 1964.; Bornstein, M.: *Economic Planning, East and West*. Cambridge, 1975.; Granick, D.: *Management of the Industrial Firm in the USSR. A Study in Soviet Economic Planning*. New York, 1955.; Grossmann: *The Second Economy of the USSR*. In *Problems of Communism*. 26. köt. (Sept.–Okt. 1977.) 25–40. old.; Gumpel, V.: *Sozialistische Wirtschaftssystem*. München, 1983.; Haffner: *Das Sowjetische Preissystem*. Berlin, 1968.; Hedkamp: *Das Sowjetische Finanzsystem*. Berlin, (Dunker and Humblot) 1974.; Höhmann: *Das Sowjetische Planungssystem. Determinaten, Funktionsprobleme, Wandlungstendenzen*. In *Bericht des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. 53. sz. Köln, 1978.; Kaser, M.: *Wirtschaftspolitik in der Sowjetunion. Ideologie und Praxis*. München, 1970.; Nove, A.: *Das Sowjetische Wirtschaftssystem*. Baden-Baden, 1980.; Raupach, H.: *Geschichte der Sowjetwirtschaft*. Reinbek bei Hamburg (Rowohlt), 1961.; Raupach, H.: *System der Sowjetwirtschaft. Theorie und Praxis*. Reinbek bei Hamburg (Rowohlt), 1968.; *Formen Zentraler Wirtschaftsplanung*. Berlin, 1969.; Lavigne, M. (ed.): *Travail et monnaie er système Socialiste*. Párizs, 1981.

II. A közgazdaságtan megteremtésének történelmi háttere

1. Nagy-Britannia vezető ereje

A világ leigázásán alapuló angol hegemonia

A 18–19. századokban a gazdasági viszonyokra Európa világuralmi helyzete nyomta rá a bélyegét. Ezt a fölényt Európa a valamennyi kontinensre kiterjedő gyarmati rendszer fokozatos kiépítésével érte el. Az egész folyamat pedig az angol hegemonián alapult. A Föld 133 millió km² szárazföldi területének 1900-ban 55%-a – vagyis 73 millió km² – gyarmat volt. E területen élt a világ lakóinak 35%-a, 530 millió ember. A gyarmati területek arányáról az egyes kontinenseken az 1. táblázat tájékoztat.

Ki vitathatná, hogy gazdasági tevékenység révén a legnagyobb nyereségre az az ország tesz szert, amely képes uralma alá vonni a világgazdaságot. A mögöttünk hagyott évszázadok tapasztalatai ezt egyértelműen igazolták. Nagy-Britannia volt a legnagyobb hatalom. Uralta a gyarmati területek 44%-át és lakossága 69,4%-át. Franciaország állt a második helyen, a terület 15,1 és a lakosság 9,5%-ával. Majd Hollandia következett a terület 2,7 és a lakosság 7,1%-ával. A többi állam közül egyik részaránya sem haladta meg a terület 3,5 és a lakosság 2,5%-át. Ez voltaképpen Belgiumra is vonatkozott, miután Kongó nem a belga állam gyarmata, hanem a belga korona magántulajdona volt.

1. táblázat

Gyarmatok 1900-ban

Földrészek	Terület (millió km ²)	A gyarmatok részaránya (%)	Lakosság (millió fő)	Gyarmati lakosság részaránya (%)
Ázsia	44,2	56,6	819,6	47,6
Afrika	29,8	90,4	140,7	87,6
Amerika	38,6	27,2	144,2	6,2
Ausztrália	7,7	100,0	4,0	100,0
Polinézia	1,3	98,9	2,5	98,0

Forrás: Siger, A. G.: *Polityicseszka karta mira (1900–1960)*. Moszkva, 1961. 11. oldal.

2. táblázat

A gyarmatterület nagysága az anyaország területe viszonyában

Gyarmattartók	Gyarmatterület 1000 km ²	Területi arány az anyaterülethez
Nagy-Britannia	29 343	93 : 1
Franciaország	11 319	21 : 1
Hollandia	2 046	59 : 1

Forrás: Illyefalvi v. Géza: Magyarország statisztikája. Nemzetközi összehasonlításban tekintettel Ausztriára. Budapest, 1913.

Az is érdekelhet bennünket, milyen arányban haladta meg a gyarmatok (protektorátusok) területe az anyaország területét. Erről ad áttekintést a 2. táblázat.

A gyarmatosítási folyamatban Nagy-Britannia játszott a döntő szerepet. Voltaképpen Nagy-Britannia alapozta meg a világgazdaságot azzal, hogy kiépítette a valamennyi kontinensre kiterjedő tenger alatti kábelhálózatot, valamint a jól felszerelt kikötői rendszerre támaszkodó kereskedelmi hajóhadat, amely egyre nagyobb mennyiségben volt képes tömegárukat mozgatni a tengereken.

A tengerentúli területek leigázásával Nagy-Britannia a többi európai országhoz képest is kiváltságokra tett szert, és vált ezáltal a 19. század fordulóján a világgazdaságban érvényesülő progresszív irányzatok központjává. A fejlődést az anyagi termelést meghatározó folyamatokra vonatkoztatjuk, illetőleg arra, ahogyan a tengerentúli természeti erőforrásokat fokozatosan bevonták a gazdaság vérkeringésébe, és váltak ezek ily módon az iparosítás erőforrásaivá.

A 19. század többé-kevésbé szabad nemzetközi munkamegosztása eszerint az angol világbirodalmon nyugodott. Még az idő tájt érvényesülhetett leginkább az az angol törekvés, hogy a világ politikai rendjének ura, gazdasági életének pedig irányítója legyen. Az angol birodalmi politika elvben világpolitikát, a birodalomban követett gazdaságpolitika pedig elvben világgazdasági politikát jelentett. Hiszen ellenőrzése alatt tarthatta a legfontosabb nyersanyagforrásokat és a világkereskedelem fontos átmenő állomásait. Az angol világbirodalom éppen ezek figyelembevételével szerveződött. Térbeli kiterjedése, területi tagozódása, változatos termelési rendje, erős kereskedelmi és hadiflottája, a világ fontosabb stratégiai pontjainak, kereskedelmi kikötőinek birtoklása alkalmassá tették a vezető szerep betöltésére.

Így tehát minden lépés, amely a szabad világgazdaság eszményét hozta közelebb, kedvezett az angol birodalmi politikának is. Valóban azt jelentette, hogy az idegen hatalom alatt élő népek gazdaságilag mind jobban bekapcsolódtak az angol gazdaságpolitika által szabályozott világgazdasági

rendbe. Mindez árutőkében és pénztőkében egyaránt Anglia uralmát biztosította.

A monokultúrák kialakítása az angol birodalmon belül az angliai gyarmatosító társaságok működéséhez fűződik. A különböző tőkecsoportok a gyarmatok kihasználásában üzleti lehetőségeket láttak. Éppen ezért nem is voltak tekintettel egyik-másik terület évszázadok folyamán kialakult gazdasági szerkezetére. Amit a helyi célszerűség, a kultúra és a tradíció organikus egységgé formált, most a világgazdasági összehangolás kényszere bont meg. Így válik India túlnyomóan a pamutot, a jutát, az olajos magvakat, a rizst és a bört termelő vidékké. Kanada a búza, a fa, a nikkel és a papiros hazájává. A Dél-afrikai Unió egyoldalúan aranyat és gyapjút termelő állammá. Ausztrália a búza, a gyapjú, az arany, a vaj és a hús országává. Ennek a következménye, hogy Új-Zéland kivitelében magasra szökken a gyapjú, a tejtermékek és a fagyasztott hús részesedése. Cukrot a Brit-Guyana, a Mauritius-, a Barbados-, a Leeward- és a Fidzsi-szigetek szolgáltatnak. A kakaó fontos termelői központjává az Aranypart, Jamaika, Nigéria és a Windward-szigetek válnak. A korpát a Seychelles-szigetek, Nyugat-Samoa és Zanzibar szállítják. Kávét, gumit és teát a Bahrein-szigetek, Ceylon, a Maláj Államszövetség, Kenya, Uganda, Angol-Egyiptomi Szudán és Tanganyika exportál.²⁹

Az angol világbirodalmon kívül eső területek közül az egyoldalú világgazdasági beilleszkedés különösen az amerikai államoknál figyelhető meg. Brazília, Salvador, Guatemala, Columbia, Costa-Rica, Haiti és Nicaragua kávétermelő vidék. Argentína a gabona hazája. Bolívia az ónérc beszerzési piaca. Kuba és a Dominikai Köztársaság cukrot és melaszt termelnek. Honduras és Panama banánkivitelével kapcsolódik a világgazdaság vérkeringésébe. Peru és főleg Venezuela ásványolaj-kitermelésükkel jutnak szerephez.³⁰

Anglia gyarmati gazdaságpolitikája

Nem árt külön is hangsúlyozni: a regionális integrációban részt vevő tagállam és a gyarmat gazdasági státusa közötti különbséget. Az integrációs munkamegosztásban élő tagállam a gazdálkodásban mint gazdasági egység működik közre. Az integráció által követett gazdasági rendszerhez való alkalmazkodás éppen úgy jelent kötelezettséget, mint jogot is. Jogot formálhat nevezetesen arra, hogy azokat az elveket, amelyeket a tagállamok nemzetgazdaságuk vitelénél alkalmaznak, saját nemzetgazdaságában is engedi érvényre juttatni.

Lényegesen más a helyzet a gyarmatnál. A gyarmat az anyaország kisegítő területe. Mint ilyen, az anyaország nemzetgazdaságának betagolt része, ame-

29 Teleki P.: *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Budapest, 1936.

30 Hickmann, E.: *Statistisches Taschenjahrbuch der Weltwirtschaft 1940-41*. Berlin, 1940.

lyen az anyaország belátása szerint közvetlenül gazdálkodik anélkül, hogy a gyarmatot, mint gazdasági egységet figyelembe venné.

Teljesen közömbös, hogy az anyaország gazdaságpolitikája milyen alapelvek és módszerek szerint rendezi a gyarmattal kiépített gazdasági kapcsolatait, az a befolyás, amelyet az anyaország gyakorol a gazdasági imperializmus jegyeit viseli, amivel szemben áll a gyarmat egyoldalú kiszolgáltatottsága. Éppen ezért a gyarmat sohasem juthat abba a helyzetbe, hogy az anyaország olyan tárgyalófélként kezelje, mint amilyenre jogot formálhat – népessége vagy területe alapján – akár a világ legkisebb, de független állama. Ellenkező esetben már nem gyarmatról, hanem többé-kevésbé az állami függetlenség jegyeit felvett közületről van szó. A gyarmatnak nincs és nem is lehet gazdaságpolitikai önállósága, ezzel szemben az anyaországnak van vagy lehet gyarmati gazdaságpolitikája. És távolról sem bizonyos, hogy ez a gyarmati gazdaságpolitika ugyanazokra a szempontokra épít, amiket az anyaország életében kötelezőknek ismer el.

Ilyen messzemenő gazdasági gyámkodás azonban természetesen csak olyan területeken képzelhető el, amelyek főleg az anyaország lakosságának letelepedése útján létesültek – és itt is csak átmenetileg –, vagy pedig ahol a lakosság viszonylagosan alacsony kultúrfokon él és a gazdálkodás kezdetleges formáit űzi. Éppen az a kíváncsi hozta felszínre az önálló országok közötti gazdasági integráció gondolatát, hogy viszonylagosan magasabb kultúrnívón élő civilizált államok közötti gazdasági kapcsolatok belterjesebbé válnak és ésszerű munkamegosztás útján emelni lehessen az általános jóléti szintet. Lehetséges az, hogy az integráció olyan térségre vonatkozik, amelyben a tagállamok egyike-másika kisegítő, ún. gyarmati területtel rendelkezik. A kifejtettek alapján azonban ezek a gyarmatok nem kapcsolódnak külön az integrációs munkamegosztáshoz, hanem a tekintetbe jövő anyaország nemzetgazdaságának szerves részei.

Az angol domíniumok státusa

A tőkés piacgazdaságon felépülő regionális integráció történelmi háttere jól érzékelhető az angol világbirodalom gazdaságpolitikai felépítésében. Az angol világbirodalom gazdaságpolitikai kialakulásának évszázadokra nyúló fejlődésében döntő fordulat akkor következett be, amikor a fehérek, főleg az angolok településeivel benépesített ún. mérsékelt övi gyarmatterületek kivívták politikai és gazdasági egyenjogúságukat. Ezek a gyarmatokból lett domíniumok az 1926. évi londoni birodalmi konferencián már mint Angliával egyenjogúsított tagállamok vettek részt. A kiadott közös nyilatkozat szerint egyik sincs a másikkal a belügyek vagy a külügyek terén alárendelve, noha a közös hűség és a korona egybeforrasztja őket; valamennyien szabad elhatározással tagjai a brit

államok közösségének.³¹ Az angol világbirodalomban észlelhető integrációs törekvések is természetszerűleg ettől az időponttól érvényesültek.

A demokratikus társadalmi berendezkedés, amelyre a tőkés szabadpiac épített, szükségképpen hozta magával, hogy a domíniumok egyenjogúságával ezek gazdaságpolitikai szuverenitást nyertek. Az angol világbirodalom integrációs törekvéseinek fóruma a birodalmi gazdasági konferencia volt. A konferencia azonban semmiféle joghatályú rendelkezést nem hozhatott. Csupán tanácsadói funkciót tölthetett be. A megkötött egyezmények és szerződések szankcionálása végett szükség volt az érdekelt államok alkotmányoszerű közreműködésére. Ez nem jelentett pusztán formalitást. Mutatja az is, hogy pl. az 1932. évi ottawai konferencián az Ír Szabad Állam politikai megfontolásokból nem kötött Angliával kereskedelmi egyezményt, ugyanakkor szerződést írt alá Kanadával és a Dél-afrikai Unióval. Az ottawai konferenciával kapcsolatban az is megfigyelhető, hogy Anglia és a domíniumok, illetve India között létrejött szerződések lényegbevágó különbségeket mutattak attól függően, hogy a szerződések ratifikálásakor a párt, amely a kormányt adta, milyen érzelmi kapcsolatokat tartott fenn Londonnal.³²

A nemzetgazdasági szuverenitás elnyerésével az egyes domíniumok belátásától függött, hogy az integrációs munkamegosztás mellett milyen mértékben építették ki az idegen területekkel folytatott munkamegosztást. Kanada példája jól szemléltette a szabadelvűség hatásait. Kanada az angol világbirodalom tagállamaként a valutáris megegyezés aláírói között szerepelt, röviddel azután nemzeti valutáját mégis az Észak-amerikai Egyesült Államok valutájához igazította. Kanada gazdasági helyzetére ugyanis döntően az USA-val folytatott munkamegosztás hatott. Az USA kanadai térnyerése viszont részben arra az időre esik, amikor az angol integrációs törekvések még leginkább az előtérben álltak. De általánosságban is megfigyelhető volt, hogy azok a szálak, amelyek az angol világbirodalomban az integrációs törekvéseket jelezték (áruforgalmi preferenciák, fontsterling-blokk, olcsó pénz politikája stb.) egyik tagállam részére sem jelentettek olyan kötöttségeket, amelyek kizárták volna az idegen területekkel kívánatosnak látszó munkamegosztást.

Az integrációs munkamegosztás egyedül arra épített, hogy az angol világbirodalom, amelyet a jogi konvenció is úgy határozott meg, hogy Nagy-Britanniából és a domíniumokból áll, gazdasági munkamegosztásában következetesen az egyenjogú tagállamok gazdasági szolidaritását és az ezzel kapcsolatos

31 *Report of Inter-imperial Relations Committee*. (Status of Great Britain and the Dominions. London, 1926. Cmd. 2768); Apelt, Fr.: *Das Britische Reich als völkerrechtverbundene Staatengemeinschaft*. *Leipziger rechtswissenschaftliche Studien*, Heft 90. Leipzig, 1934.

32 Schlie, H.: *Die britische Handelspolitik seit Ottawa und ihre weltwirtschaftlichen Auswirkungen*. *Probleme der Weltwirtschaft*. *Schriften des Instituts für Weltwirtschaft an der Universität Kiel*, Jena, 1937.

kölcsönös kötelezettségeket hangsúlyozta. Az integrációs politika a szuverén nemzetgazdaságok összhangjában jutott kifejezésre. Ezt az összhangot a politikai érületi közösség (Commonwealth of British Nations) egyengette.³³ Így azután az integrációs törekvések is csupán addig és csakis olyan értelemben juthattak érvényre, amíg és amilyen értelemben a tagállamok készek voltak gazdasági érdekeiket a birodalom egyetemes érdekeivel összhangba hozni.

Ezzel függött össze, hogy nem alakult ki, de nem is alakulhatott ki olyan gazdaságpolitika, amely – mintegy a nemzeti gazdaságpolitikák felett állva – önálló és egyetemes gazdaságpolitikai hatáskört jelentett. Az integrációs gazdaságpolitika mintegy automatikusan, az egyes tagállamok szuverén nemzetgazdasági politikájában, külön-külön valósult meg. Ezzel szemben az az integráció, amely az organikus szempontokra épít, olyan politikát feltételez, amely a közösség egyetemes érdekeit következetesen és tervszerűen keresztülviszi, és gyakorlatilag alkalmazza.

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy az angol világbirodalom a tagországok nemzetgazdasági szuverenitására épített. Nagy-Britannia részére nem biztosított gazdaságpolitikai hatalmi túlsúlyt. Az angol világbirodalomban Anglia hatalmi súlyát kizárólag gyarmatainak, ezen keresztül nyersanyaguralmának, valamint az angol vállalkozók, kereskedők és bankárok pénztőkében mutatkozó viszonylagos gazdagságának köszönhette.

A tagállamokat csak azáltal tudta integrációs törekvésekkel befolyásolni, hogy a korábbi évszázadokban a domíniumokká vált gyarmatok pénzügyi és részben gazdaság szerkezeti függőségbe jutottak Angliával. A domíniumok függősége nem jelentett azonban egyoldalú kiszolgáltatottságot. Különösen attól az időtől kezdve, amikor Anglia mellett az USA, Németország, részben pedig Japán és Franciaország gazdasági megerősödésükkel párhuzamosan bekapcsolódtak a domíniumok gazdasági vérkeringésébe. A nagyhatalmi versengésben a domíniumok kétségtelenül gazdasági előnyökhöz jutottak: a nagyhatalmi versengés tette egyáltalában lehetővé, hogy ezek az államok nemzeti gazdaságpolitikát folytassanak és így gazdaságilag is kiemelkedjenek a gyarmati státusból.

Világ gazdasági rend kiépülése

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok a népek közötti érintkezés kezdeti szakaszára nyúlnak vissza. Léteztek már a naturálgazdálkodás viszonyai között is, amikor a pénz és az ár – mint a korszerű gazdálkodás elemi kategóriái – még nem működtek. Vonatkozik ez mindenekelőtt az árukereskedelemre. A külkereskedelem életre hívásához csak kereskedőkre volt szükség, akik átlépték

33 Martin, C.: *Empire and Commonwealth*. London, 1929.

az állam számukra szűkre szabott határait. De ez önmagában nem bontakoztatta ki a világgazdaságot. A világgazdaságnak mint közgazdasági kategóriának megjelenéséhez különböző feltételeknek kellett megfelelni. Közülük öt tényezőnek volt nagyobb jelentősége. Ezek:

1. Biztosítani kellett a jogi rendezettséget. El kellett érni, hogy a világforgalom, és abban különösen a külföldiek helyzete egységes jogi normákon alapuljon. Mindebben nagy szerepet játszott Európában a francia forradalmat követően elterjedt polgári jogrend.
2. Szerves kapcsolatot kellett létrehozni a nemzeti fizetési eszközök között. Ezt az aranyvaluta-mechanizmus biztosította, amely a 19. század második felében épült ki.
3. Ki kellett építeni a bankrendszert és a bankműveletekre támaszkodó nemzetközi üzleti kapcsolatokat.
4. Meg kellett oldani az áruk tömegméretű távolsági szállítását tengeren és a szárazföldön egyaránt.
5. Jogi úton biztosítani kellett a földbirtok mobilitását.

Csak ezek alapján jöhetett létre az a nemzetek felett álló intézményi rend, amely a kötelező magatartási normák útján kikényszerítette az azokhoz való alkalmazkodást. Ugyanis az egyes országok be kívántak kapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba és élvezni kívánták azokat az előnyöket, amelyeket csak a nemzetközi kereskedelem volt képes biztosítani.³⁴

Ezek a feltételek fokozatosan teremtdtek meg, és a folyamat a 19. század fordulóján zárult le. A 20. század elején jöttek létre azok a viszonyok, amelyek a világgazdaságot az országok közötti gazdasági érintkezés piacává fejlesztették. A társadalmak gazdasági fejlődésében talán ennek az intézményi rendnek a megteremtése volt a legjelentősebb emberi tett.

Az országok között kibontakozó kölcsönös gazdasági függések vezettek a 18–20. században fokozatosan a világgazdaság megteremtéséhez. Ezek egyre inkább olyan társadalmi-gazdasági viszonyokat jeleztek, ahol szerves kapcsolat alakul ki országok belső és külső gazdasági folyamatai között. E kapcsolatok révén mind a gazdaságnövekedés, mind pedig a termelési (gazdasági) szerkezet a világgazdaság függvényében határozódott meg. E tekintetben persze jelentős eltérések mutatkoztak országonként. A kapcsolat erősségét különböző tényezők befolyásolták. Közöttük a hatalmi viszonyoknak, valamint a gazdaság külkereskedelem-érzékenységének van nagyobb szerepe. De a 20. században már alig találunk olyan országot, amelynek gazdasága kívül áll a világgazdaságon, amelyre a világgazdasági folyamatoknak nincs hatása.

³⁴ A világgazdasági rend kiépüléséről és az atlanti (nyugati) centrikus világgazdaságról szóló részeket a szerző *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén* c. könyvében (Budapest, 1996.) már publikálta.

A népek közötti fejlett partneri kapcsolatok vizsgálatakor ezért a világgazdaság 18–19. századi jellemzőit kell alapul vennünk. De mik is voltak ez idő tájt a világgazdasági rend fő jellemzői? Közülük hármat érdemes kiemelni. 1. Az atlanti (nyugati) kultúróvezet uralkodó jellege. 2. Az ipari forradalmakban formát öltő humán tőke meghatározó szerepe. 3. A piacgazdaság eszméjének térhódítása.

Mindenekelőtt tehát azt a társadalmat kell közelebbről körülírnunk, amelynek szerepe meghatározó volt a világgazdasági rend formálásában. Az önálló tudománnyá fejlesztett közgazdaságtan megközelítésében úgy kell jellemezni a társadalmat, mint az alkotó emberek, emberi csoportok kultúráját, különösen pedig gazdasági kultúráját, az emberi csoportoknak, ha nem is egyenlően fejlett, de mindenesetre azonos jellegű, azonos elvekre épülő kultúráját. Ilyen értelemben beszéltek az európai népek és Észak-Amerika, valamint az Európán kívüli vidékek gazdasági kultúrájáról. A világgazdaságot formáló társadalom határai közgazdaságtani szempontból addig terjednek, ameddig az emberek közötti rendszeres gazdasági érintkezés terjed. Ily módon az államhatárok nem tekinthetők gazdasági választóvonalaknak. Viszont meg kell különböztetni Európa és Észak-Amerika társadalmát az összes többi társadalomtól.

Ez a társadalomfelfogás a történelmileg kialakult és az első világháború befejezéséig létező hatalmi struktúra kifejezője volt. Ez volt az a társadalmi keret, amely meghatározta a gazdasági racionalitást. Ez a régi oligocentrikus világgazdaság volt, amely a gyarmati rendszerre támaszkodott, a szabad világkereskedelmen alapult, és feltételezte a multinacionális vállalatok ellenőrző szerepét, végső megoldásként a katonai erőszakot.

A 18. századtól a 20. század kezdetéig a világgazdaság középpontjában Európa állt, és abban az Egyesült Államok kiegészítő szerepet játszott. Az Európán kívüli területek itt jórészt úgy jelentek meg, mint az egyes európai országokhoz tartozó gyarmatok. A waterlooi ütközet idején (1815) még hatalmas földterületek maradtak felfedezetlenül az európaiak számára. Egy évszázaddal később viszont az európaiak már a legtöbb területre behatoltak. A gyarmatosítás befejező szakasza a 19. század utolsó negyedében zajlott le, amikor az európai hatalmak Afrikát osztották fel egymás között, és tették ezzel hozzáférhetővé az Európa centrikus világgazdaság kiterjesztése számára.

Az atlanti (nyugati) centrikus világgazdaságot tehát úgy kell felfognunk, mint az atlanti kultúra határain végződő, régió belüli munkamegosztást, amihez szervesen kapcsolódtak a kiterjedt gyarmatbirodalmak. Aki tehát a 19. század fordulóján kiépített világgazdasági rendet kívánja jellemezni, annak élesen meg kell különböztetnie az országok autonóm gazdaságpolitikáját és a gyarmati gazdaságpolitikát, amit a gyarmatokkal rendelkező európai országok az uralmuk alá vont területeken folytattak. Az előbbi a nemzeti érdek által diktált állami beavatkozásokat foglalja egységes rendszerbe. Az utóbbi pedig az anyaország minden-

nemű beavatkozását fogja át a gyarmatterületeken abból a célból, hogy gazdaságukat az anyaország érdekeinek rendje alá. Az állami politika ilyen rendszerében jöttek létre azok a földünk egészére kiterjedő függőségi rendszerek, amelyek meghatározták a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat.

2. A klasszikus közgazdaságtan újszerű értelmezése

A közgazdaságtan elmélettörténeti háttere

Tekintse az olvasó az eddigieket úgy, mint adalékot a közgazdaságtani ismeretekhez. Ugyanakkor arra is kérni kell az olvasót: tekintsen el attól a gazdaságfilozófiai gondolatmenettől, ami általános jellemzője a közgazdaságtan elméletének történetét feltáró műveknek. Ezek ugyanis a 18–20. században időrendben egymást követő iskolák, elméletek, irányzatok gyűjteményét adják. Teszik ezt azzal a cézzal, hogy az olvasó megismerhesse azt a gazdag és szerteágazó tudásanyagot, ami a közgazdaságtan címszó alatt az eddig végzett tudományos kutatás eredménye. Mindannyian sokat meríthetünk az így szerzhető ismeretekből. Az idevágó megjegyzésnek tehát nincs kritikai éle. Kizárólag azt kívánjuk világossá tenni: ha a globalizációval kívánjuk jellemezni a tudományfejlődést, akkor ez

- meghatározott követelményeket támaszt a különböző iskolák, elméletek, irányzatok stb. minősítése terén, mindenekelőtt azonban
- olyan új rendezői elvet kell alkalmaznunk, amire nincs szükség, ha a vizsgálódás kizárólag a felfogásbeli különbségek megvilágítását célozza.

A klasszikus közgazdaságtan tőkés termelési módként vált önálló tudománnyá. Mint ilyen, olyan ismeretanyagot ad, amely – általános szabályként – az atlanti kultúróvezetre jellemző módon tárja fel közvetve vagy közvetlenül az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló anyagi javak termelését és elosztását szabályozó gazdasági törvényeket. Alapjait az angol klasszikusok rakták le, de maga a tudományépítés történelmi alapon nézve kereken 250 évet vett igénybe. A közgazdaságtan elmélettörténetének egy része úgy is értelmezhető, mint ennek a klasszikus elméleti alapnak fejlesztése, kibontakoztatása, sokoldalú finomítása. Ezért ezt vizsgálódásaink során a klasszikus közgazdaságtan egységes elméleti rendszereként fogjuk fel. Ilyen értelemben a klasszikus közgazdaságtan újszerű értelmezését adjuk. Ennél kizárólag az a meggon-dolás vezet, hogy világosan kirajzolódjanak azok a határvonalak, amelyek akkor válnak jellemzővé, ha a klasszikus tanítás hagyományos alapjaitól eltérünk, és a gazdaságnak az általános globalizálódással szerves kapcsolatot létrehozó ismeretanyaga felé terjesztjük ki a vizsgálódást.

Legjobb, ha két példán világítjuk meg a mondottakat. Az egyik a klasszikus és a neoklasszikus iskola kapcsolatát érinti. A másik az állam és a gazdaság

viszonyában az állam egzogén vagy endogén tényezője körüli vitához kapcsolódik. Vegyük előbb a klasszikus és a neoklasszikus iskola megkülönböztetését!

Elmélettörténeti megközelítésben a klasszikus iskolát a 18. század ismeretanyagaként szokták körülírni és azzal szemben, „elavult” tantételek helyettesítéseként, a 20. század ismeretanyagaként tárgyalják a neoklasszikus iskola tanításait. A különbségtételt különösen két ponton tekintik jelentősnek. Az egyik a munkaérték-elmélet elvetése és annak a határhaszon-elmélettel való helyettesítése. A másik a gazdasági folyamatok magyarázatánál az oksági összefüggésekről a függvényszerű kapcsolatokra való áttérés.

A munkaérték és a határhaszon szembeállítása itt úgy jelenik meg, mint az objektív értékelméletről a szubjektív értékelméletre való áttérés, mint a ráfordítás által meghatározott árról a hasznossági ismérv által determinált ár térnyerése. Akik a dolgok mélyére hatolnak, azok jól tudják, hogy a neoklasszikus iskola alapjában véve a munkaérték-kategóriától kíván „megszabadulni” döntően azért, mert Marx erre építette fel a kizsákmányolási elméletet: azt az egyébként soha nem bizonyított hipotézist, mely szerint a tőke hozadéka, a profit semmi más, mint a munkások által létrehozott érték egy részének a munkásosztálytól való elvonása. Ez magyarázza, hogy néhány közgazdász azt ajánlotta, töröljék a közgazdaságtan szótárából az érték fogalmat: erre a tudományépítésben nincs is szükség, miután a határhaszon-fogalommal minden probléma megmagyarázható.

Az államnak egzogén vagy endogén tényezőként való értelmezése a szabadpiac ilyen vagy olyan felfogásával áll szoros kapcsolatban. Ez bizonyos értelemben kapcsolódik az ún. tiszta elmülethez: a gazdasági folyamatok politika-mentes megközelítéséhez. Egyes kutatók úgy vélték, hogy a gazdasági racionalitásról leginkább olyan piacgazdaságban alkotható objektív kép, ahol az állam nincs jelen a gazdaságban, illetőleg csak abban az egyetlen vonatkozásban, hogy teljesen szabad utat nyit a piaci közreműködők cselekvése számára. A tiszta elmélet megközelítésében mindenfajta állami gazdasági beavatkozás szembefordulást jelent a szabadpiac követelményével és így magával a közgazdaságtan klasszikus tantételeivel.

A mi megközelítésünkben a munkaérték-határhaszon-egyensúlyi ár egymással összefüggő közgazdasági elméletben levezethető kategóriarendszer. Ugyanígy – miként még látni fogjuk – az államnak, mint a gazdaság endogén tényezőjének, elfogadása nincs szükségszerűen ellentétben a szabadpiacsal, ha úgy értelmezzük, mint azt a jogi keretet, amelyen belül a szabadpiac érvényesül, és amely jogi keret társadalmilag még elfogadható teret enged a piaci közreműködők szabad döntéseinek.

Mindkét kiemelt példa a tőkés termelési mód klasszikus talaján mozogva a lehetséges felfogásbeli különbségeket jelzi, amelyek az általános egyensúly, a tőkepiac és minden más területen is megmutatkoznak, és bizonyos esetekben azokból az eltérésekből adódnak, amelyek országunként a gazdaságnövekedés

feltételeiből alakulnak ki. Érdekes lenne, ha valaki arra vállalkozna, hogy számba vegye azokat a nézetbeli eltéréseket, amelyek objektíve jönnek létre az országok között a fejlettségi szint és a növekedést szabályozó tényezők vagy akár az etnikumi különbségekből. Ennek néhány vonatkozásaira ki is kell majd térnünk. De amit itt hangsúlyozni kívánunk, az sokkal inkább az eltérő nézőpontbeli különbségek éles megkülönböztetése azoktól a problémáktól, amelyeket a globalizáció vet fel.

Eredeti tőkefelhalmozás és felszabadulás a gazdálkodási kényszer alól

Átfogó közgazdaságtani modelttől elvárható, hogy világosan határozza meg

- azt a kört, amelyen belül a gazdálkodás mint folyamatszabályozó működik,
- azt a mechanizmust, amely szerint ez a szabályozás végbemegy,
- azt az egyensúlyt, ami optimális (nyugalmi) állapotnak tekinthető,
- azokat a függőségi rendszereket, amelyek a gazdaság külső és belső szférája között érvényesülnek, végül pedig
- azt a viszonyt, amely az állam és a gazdaság kapcsolatát kifejezi.

Ez lesz a tárgya a következő fejezetnek. Van azonban két momentum, amelyek mindezek elé kíváncsognak. Az egyik a tőkés termelési mód előtörténete, a másik pedig az a feltételezés amely szerint a tőkés termelési mód előkészíti az utat a gazdálkodási kényszer alóli felszabadulás számára. Vegyük ezeket külön-külön szemügyre!

A tőkés termelési mód olyan társadalmi-gazdasági alakulat, amelyben az árutermelés viszonyai teljes mértékben kibontakoznak és a gazdasági-társadalmi élet alapvető szerveződési elvévé válnak. Ha ennek születését és kialakulását kívánjuk megragadni, akkor azt a történelmi fejlődési utat kell elemeznünk, amelynek során az árutermelés fokozatosan kilépett alárendelt helyzetéből és a gazdaság általános, uralkodó viszonyává vált; az áruviszony kiteljesedett és olyan jellemző vonásokat vett fel, amelyek nem léteztek a korábbi társadalmi formákban. Ezt a merőben új helyzetet testesíti meg az ún. eredeti felhalmozás. Az eredeti felhalmozás nem más, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi – fokozatosan végbement – elválasztási folyamata.

Eredetinek – Adam Smith megfogalmazásában – azért jelenik meg, mert a tőke és a neki megfelelő termelési mód előtörténete olyan felhalmozás (previous accumulation), amely nem eredménye a tőkés termelési módnak, hanem kiindulópontja.

Marx megfogalmazásában: a termelők és a termelőeszközök elválasztásának teljes erővel zajló folyamatával párhuzamosan bővültek a hatalmi, de egyre inkább a csak gazdasági kényszerből adódó és tőkés alapon történő újraegyesítés lehetőségei. Az eredeti felhalmozás az a történelmi folyamat,

amelynek során létrejött és fokozatosan kiteljesedett a tőkés formában megvalósuló árutermelés.

Ez a történelmi folyamat két irányban is mélyreható változásokra vezetett:

- végbement a termelők és a termelőeszközök szétválasztása,
- a korábbi társadalomban az árutermelő szférán kívül felhalmozódott vagyonok árutermelő befektetésre kész, illetve ilyen lehetőségeket kereső tőkévé változtak, s ezzel megteremtődtek a termelők és a termelési eszközök újszerű (tőkés módon történő) újraegyesülésének gazdasági feltételei.

Nem győzzük hangsúlyozni: az így értelmezett eredeti felhalmozás a klasszikus elmélet *sine qua non*-ja. Ezt emlékezetünkben majd újra fel kell idéznünk, amikor a klasszikus elmélet válságáról lesz szó, és annak kapcsán a pénzforradalom körüli fejlemények adják a vizsgálódás tárgyát.

Ezek után vegyük a második momentumot szemügyre: a gazdálkodás kényszere alóli felszabadulás feltételezését. A közgazdaságtanon kívül nem ismerünk olyan társadalomtudományt, amely a kutatás „produktumát” a művelt tudomány felszámolásában jelölné meg. A klasszikus közgazdaságtan esetében pedig pontosan erről van szó. Itt tehát az a feltételezés, hogy a tőkés termelési módon alapuló gazdálkodás létrehozza a bőség társadalmát; megszűnik a szűkösség, márpedig pontosan ez az, ami a gazdálkodásra kényszerít. A klasszikus modellnek – a dolog természeténél fogva – része az a paradigmaváltási rendszer, amely kifejti ennek a helyzetnek a létrejöttét, annak egész menetét. Itt újólag utalnunk kell napjaink fejleményeire, amikor egyre élesebb formák között vetődik fel a fogyasztói társadalom koncepciójának felülvizsgálata és a jóléti társadalomról alkotott kép újraértelmezése a fokozódó természeti környezeti ártalmak és a 19. században még előre nem látott más fejlemények kapcsán.

Mindezek összegezéséeként azt mondhatjuk: a következő fejezetben a közgazdaságtan klasszikus tantételei olyan ismereteket nyújtanak, amelyek hitelességét az általános társadalmi fejlődés sok vonatkozásban megcáfolta. De ha ez így van, mi indokolhatja mégis, hogy ezeket a tantételeket bevonjuk a vizsgálódás körébe? Talán mindenekelőtt az, hogy a közgazdaságtan ismeretanyagában a régi és az új, az elavult és az időszerű, a romboló és az építő elemek keverednek. Ezért ingoványos talajra épít a kutató, amikor a múltban feltárt ismereteket a jövő jobb megértése érdekében veszi alapul. Tiszta vizet kell öntenünk a pohárba! Be kell járnunk azt a történelmi utat, amely a jelen jobb megértéséhez, mindenekelőtt azonban a haladás útjának kijelöléséhez a legnagyobb esélyt nyújthatja.

Az *Everyman's Dictionary of Economics* 1976. évi kiadásában 152 közgazdászt sorol fel, akik valamilyen módon hozzájárultak a közgazdasági gondolat fejlődéséhez.³⁵ Számuk a 20. század utolsó évtizedeiben jelentősen gyarapodott. Nem lenne meglepő, ha e mű esetleges új kiadása az ezredfordulón már közel 200 jeles közgazdászt sorolna fel. De mindabból, amit az eddigiekben a közgazdaságtan elmélettörténetéről kifejtettünk, világosan adódik: a kiemelten számon tartott közgazdászok zöme nem sorolható a klasszikus tanítás művelői közé. Vagy azért, mert a végbemenő globalizálódási folyamat nyomán olyan ismeretanyagot adnak, ami kívül esik a klasszikus tanításon. Vagy pedig azért, mert a klasszikus tanítás számos alaptételének elfogadásával figyelmüket a globalizálódással összefüggő új problémákra is kiterjesztik. Úgyis mondhatnánk, egyre több eklektikus mű lát napvilágot.

Most az a feladat vár ránk, hogy a klasszikus közgazdaságtan vezető tudósait név szerint megadjuk. Mindabból, amit az eddigiekben kifejtettünk egyenesen következik: nem sokra megyünk az elmélettörténeti művekben alkalmazott rendszerezésekkel. Az eddigiekhez következetesen alkalmazkodva a globalizációt tekintjük a választóvonalnak, amelyből kiindulva a klasszikus elmélet leginkább értelmezhető. Ilyen úton kapjuk meg azt az elméleti rendszert, ami azután bázisként szolgálhat a ma problémáinak kifejtéséhez, így annak a megértéséhez is, miben jelölhetők meg azok a kihívások, amelyeket a 21. század támaszt a közgazdaságtannal szemben.

Ha mindezt végiggondoljuk, aligha lepődhetünk meg azon, hogy a klasszikus tanítás talaján állva figyelmen kívül kell hagynunk néhány olyan alapvető összefüggést, amelynek érvényesülését napjainkban mindenki természetesnek tekinti. Ezek azonban nem mennek feledésbe, kifejtésükről a mű második kötetében kerül sor. Persze fennáll annak a lehetősége, hogy e mű szerzője némi önkényességgel jelöli ki a klasszikus elmélet fő kereteit. Ezt a kockázatot azonban nem lehet megkerülni. Mi több, már annak kapcsán vállalni kell, kiket tekinthetünk a klasszikus tanítás vezető teoretikusainak. Az általunk adott névsor 16 vezető közgazdászra korlátozódik. Ezek:

1. A klasszikus teoretikusok:³⁶

Smith, Adam (angol)

Ricardo, David (angol)

35 Seldon, A.-Pennance, F. G.: *Everyman's Dictionary of Economics*. London, 1976.

36 Smith, A.: *A nemzetek gazdagsága, a gazdaság természetének és okainak vizsgálata*. Budapest, 1959.; Ricardo, D.: *A közgazdaság és adózás alapelvei*. Budapest, 1940.; Marx, K.: *Marx és Engels összes művei*. 1–48. kötet, Budapest, 1957–1985.; Mill, J. S.: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Budapest, 1943.; Say, J. B.: *Cours complet d'économie politique pratique*. Párizs, 1928–1929.

Marx, Karl (német)
Mill, John Stuart (angol)
Say, Jean-Baptiste (francia)

2. A neoklasszikusok. A határhaszon-iskola vezető teoretikusai:³⁷

Menger, Karl (osztrák)
Walras, Léon (francia)
Jevons, William Stanley (angol)
Pareto, Vilfredo (olasz)

3. A nemzetgazdaság vezető szabadpiaci teoretikusai:³⁸

List, Friedrich (német)
Friedman, Milton (USA)

4. A piacokonform állami szabályozás teoretikusai:³⁹

Keynes, John Maynard (angol)
Röpke, Wilhelm (svájci)
Böhm-Bawerk, E. V. (osztrák származású német)

5. A gazdaságnövekedés teoretikusai:⁴⁰

Kondratyev, N. D. (orosz)
Schumpeter, Joseph (osztrák származású amerikai)

Feltehetően kevesebben lehetnek, akik kifogást emelnek azokkal szemben, akik a névsorban szerepelnek, mint azok, akik annak bővítését tartanák szükségesnek.

Lehet arra hivatkozni, hogy a német H. H. Gossen a határhaszon kifejtésével megelőzte a neoklasszikusokat. De arra is, hogy a lengyel M. Kalecky már korábban megfogalmazta azokat az összefüggéseket, amelyek később Keynes munkássága nyomán talál széles körben visszhangra. Nem lehet elég nagyra

37 Menger, K.: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Bécs, 1871.; Walras, L.: *Eléments d'économie politique pure*. Párizs, 1874–1877.; Jevons, W. S.: *The Theory of Political Economy*. London, 1871.; Pareto, V.: *Manuel d'économie politique*. Párizs, 1909.

38 List, F.: *A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*. 1–3. kötet. Kőszeg, 1843.; Milton, F.: *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest, 1996.

39 Keynes, J. M.: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest, 1965.; Röpke, W.: *Civitas humana. Emberséges társadalom–emberséges gazdaság*. Budapest, 1996.; Böhm-Bawerk, E. V.: *Macht oder ökonomisches Gesetz? Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitika und Verwaltung*, XIII. kötet 1914.

40 Kondratyev, N. D.–Oparin, D. I.: *A konjunktúra nagy ciklusai*. Budapest, 1989.; Schumpeter, J.: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, 1980.

értékelni az osztrák származású angol Hayek kutatásait a tőkeelmélet fejlesztése terén. Fontosnak tekinthetjük *Kenneth Arrow* munkásságát az általános egyensúlyelmélet kidolgozásában. A klasszikus és a keynesi eszmék összeegyeztetésében *Paul Anthony Samuelson* és *James Tobin* játszottak fontos szerepet.

A névsort tovább lehetne folytatni. Inkább csak példaként utalunk arra, hogy az elmélettörténet csupán a klasszikus iskola soraiban tizenhárom közgazdászt tart számon. Ezek angol–skót közgazdászok a francia *J. B. Say* és a német *Karl Marx* kivételével. Mi ezek közül csak ötöt említettünk. Az olvasótól tehát elnézést kell kérni. De minket csupán az a cél vezérelt, hogy kiemeljük azokat, akik köré a klasszikus tanítás fő tételei felépíthetők. A részletek kifejtésénél azután egy sor további közgazdász elméletét is elemezni kívánjuk.

III. fejezet

A közgazdaságtan klasszikus tételei

I. Vagyon, érték, ár

1. A nemzeti vagyon gyarapítása

A gazdálkodás célja és hatóköre

A közgazdaságtan fő tételeit a nemzet anyagi jóléte (a nemzeti vagyon gyarapítása) és az ország anyagi erőforrásainak (nemzeti jövedelem) ezen alapuló növelése érdekében dolgozták ki. Ez vezérelte a 18–20. században a kutatók nagy hadát, amikor az angol klasszikusok egyes tételeinek újraértelmezésével és azok gazdagításával megteremtették a klasszikus közgazdaságtant. Miután ez a mű a közgazdaságtannak a globalizálódó világban felmerülő problémáit a klasszikus tanítás válságával alapozza meg, illő tisztelegnünk tudományunk klasszikus művelői előtt. Ne essünk abba a túlzásba, mint az ifjú *Bolyai*, amikor apjához írt levelében a következőképp fogalmaz: „...semmiből egy új, más világot teremtettem...”¹ Ez a megjegyzés a Bolyai–Lobacsevszkij-geometria jelentőségét kívánta hangsúlyozni, amelynek paradigmaváltó szerepét mindenütt elismerték. De azért azt is tudjuk, hogy meghatározott korlátok között érvényben maradt az euklidészi geometria.

Az olvasó ezek után megértheti: nem kell és nem is lehet sutba dobni a klasszikus tanítás teljes ismeretanyagát. Helyére kell tudni rakni azokat a kiélezett vitákat is, amelyeket a klasszikus tanítás képviselői egymás között folytattak; nemegyszer egymással össze nem egyeztethető tételeknek minősítve azokat a gondolatokat, amelyek inkább csak árnyaltabb fogalmazást vagy kiegészítést jelentettek.

A nyugati civilizáció hallatlanul nagy természeti és emberi értékek pusztításával tört magának utat. Mégis azt kell mondanunk: olyan fejlődési irányzatot alapozott meg, amit nem lehet egyszerűen megtagadni. Kérni kell az olvasót: vesse ezt emlékezetébe akkor is, amikor a későbbiekben találkozik egyértelműen elutasítható klasszikus tantételekkel.

Ez már a gazdálkodás körét meghatározó két fő hipotézissel kapcsolatban is megmutatkozik. A gazdálkodás körének meghatározásánál ugyanis a klasszikus tanítás egyrészt a gazdasági és a szabad javak, másrészt a produktív és az improduktív munka megkülönböztetésén alapul. Ez fejeződik ki abban is, ahogyan a nemzeti jövedelemben a gazdasági teljesítményt méri. E két alaphipotézist kell tehát mindenekelőtt közelebbi vizsgálódás tárgyává tennünk.

1 Bolyai J.: *Appendix. A tér tudománya*. Budapest, 1973.

A termelési folyamatot a vállalkozó, a tőkés, a földtulajdonos és a munkás közötti piaci kapcsolatok rendszerében szervezi. Így nemcsak az tűnik természetesnek, hogy a munkás eladja munkaerejét, de az is, hogy a földbirtokos a használatra átengedett föld, a tőkés pedig a befektetett tőke fejében részesedni kíván az értékből. E részesedést (a földjáradékot és a tőkekamatot) csakúgy, mint a munkabért, a termelési tényezők piaci viszonyai határozzák meg.

A föld, a tőke és a munka egyaránt, mint korlátozottan rendelkezésre álló erőforrás, képezi az alapját a klasszikus tanítás három termelési tényezőről alkotott elméletének. E tekintetben mindenekelőtt a földnek az összes többi természeti erőforrástól való elválasztása keltheti fel a figyelmet. Az ember és a természet viszonyának megítélésénél a klasszikus tanítás a gazdasági és a szabad javak megkülönböztetését tekintette alapvető ismérvnek. Megítélése szerint a fő meghatározó a természeti erőforrások megújíthatósága.

A földet gazdasági jószágnak minősítették, úgyis mint termelőerőt, mint a víz hordozóját és tárolóját, mint az ásványi kincsek tárházát és végül mint a termelés színhelyét. Ezek ugyanis korlátozottan rendelkezésre álló, meg nem újítható természeti erőforrások. Ezzel szemben a szél erejét, a nap melegét, a levegőt, a vizet szabad javaknak minősítették. Ezek a természet olyan ajándékai, amelyeket az ember nem pusztíthat el, még csak tönkre sem tehet.

Egyetértés állt fenn a tekintetben is, hogy a gazdasági javakat az emberi munka termékeiként kell a közgazdaságtannak szemügyre vennie, noha maga a termelés a föld, a munka és a tőke társításával valósul meg. Így vált a közgazdaságtan klasszikusainál

- a munkaérték-elmélet a gazdasági törvények kifejtésének alapjává és ugyanígy
- a szabad javak korlátozása nélküli ingyenes használata a termelésszervezés alapelvévé.

A közgazdaságtan a földnek mint termelési tényezőnek mindenkor megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított. Ezzel kapcsolatban nem a fiziokratákra gondolunk, hanem azokra a sajátosságokra, amelyek a földnek mint termelőerőnek és mint az ásványi kincsek tárházának adottságaiból vezethetők le.

Régebben az őstermelést éppen a föld specifikus vonásai miatt tekintették olyan ágazatnak, amelyet az összes többitől meg kell különböztetni. Itt első sorban a mezőgazdaság kap kiemelt hangsúlyt. A mezőgazdasági termelés biológiai folyamatokra épül. A föld termelőereje révén a földbe juttatott anyagokból fizikai és vegyi bontásokkal új anyagok képződnek. A mezőgazdaságban tehát a fizikai anyagcseretörvény érvényesül, amit az agrotechnika szabályoz, de feltételeit természeti tényezők (éghajlat és talaj) határozzák meg.

A mezőgazdaság, mint önálló termelési ág, jellemzésénél a természeti tényezők szerepét négy vonatkozásban szokták hangsúlyozni. 1. A különböző

éghajlati övezetek egyfelől kedvező feltételeket teremtenek meghatározott növények termesztésére, másfelől kizárják egyes növényfélések termesztésének lehetőségét. 2. A természeti tényezők megteremtik a különbözőzeti földjáradék I-et, ami az átlagos és annál jobb minőségű földeken, illetve a piacközel gazdagságokban keletkezik, ha az ár rossz minőségű, illetőleg ha a piac a távoli földeken folytatott gazdálkodás feltételeihez igazodik. 3. Adott minőségű földeken az átlagtermés évről évre az időjárás hatására ingadozik. Az iparban majdnem teljes biztonsággal számolhatunk az eredménnyel, ha szabályozott technológiai folyamatrendszerben a munkát és a szükséges ráfordítást rendre elvégzik. Nem így van a mezőgazdaságban. Itt nincs egyértelmű kapcsolat a ráfordítás és az eredmény között. Pontosabban: az agrotechnika által szabályozott ráfordítás feltétele az eredménynek, de természeti tényezők hatására az eredmény lehet a vártnál sokkal kedvezőbb, de kedvezőtlenebb is. 4. A biológiai folyamat határozza meg a termelési ciklust. Ez általában egy év, de az évelő pillangósoknál két év, a szarvasmarha-tenyésztésben három év. Ennél is hosszabb a gyümölcs- és erdőtelepítésnél.

A föld – mint termelési tényező – sajátosságai különböztetik meg a bányászatot is az ipar többi ágától. Az ásványi kincsek kitermelési feltételei a természeti tényezők függvényében nagy szóródást mutatnak. A lelőhely mélysége, az ásványi kincs vonulata és minősége stb. sokszoros különbséget okozhat a termékegységére eső ráfordításban.

Aligha szorulhat részletes indokolásra, milyen eltérés adódhat különböző szénlelőhelyek kiaknázásánál, ha az egyiket felszíni műveléssel, a másikat csak mélyműveléssel lehet kiaknázni, ha az egyik szénbánya antracitot, a másik lignitet termel. Megtalálhatók ezek a különbségek valamennyi ásványi terméknel. Ezt jól lehetett érzékelni az 1970-es években, amikor az olajexportáló országok létrehozták közös szervezetüket, az OPEC-et, és egyeztetett termelési és árpolitikát vezettek be. Ennek nyomán kezdte el mind Nagy-Britannia, mind Norvégia a tenger alatti olajlelőhelyek kiaknázást. Ez fel sem merülhetett addig, amíg az olaj világpiaci ára viszonylag közel állt a kedvező természeti adottságokkal rendelkező olajexportáló országok termelési költségéhez.

De a föld valamennyi térigényes gazdasági tevékenységben szerepet játszik, ha másképp nem, mint a gazdasági tevékenység számára lekötött földterület, és ez mint telekár vagy telekbérleti díj kerül be a gazdasági számvetésbe. A telek forgalmi értéke számos tényezőtől függ. A fővárosi telek nyilván értékesebb a városinál. A városi pedig a falusinál. Ezek a különbségek azonban távolról sem olyan nagyok, mint a fővárosi, a városi, a községi településeken belül, amikor a telek közelebbi adottságai (fekvés, közművesítés foka, megközelíthetőség, a környezet beépítettsége stb.) a fő értékmeghatározók.

Újlag hangsúlyoznunk kell: a meg nem újíthatóság az az ismerv, ami a természeti erőforrások körében a földet minőségileg megkülönbözteti az összes

többtől. Azt persze már a 18. században is tudták, hogy az ember szennyezi a természetet, és hogy ez az ipar térhódításával egyre fokozottabb mértékben történik. Úgy vélték azonban, hogy ezeket a problémákat a természet öntisztulási képessége megszünteti. Ezért ezekre a közgazdaságtannak ügyet sem kell vetnie. Másképp fogalmazva: a klasszikus tanítás a nap melegét, a levegő tisztaságát, a szél erejét és a vizet olybá vette, mint a természet ajándékait. Ezek biztosítják és fenntartják az emberi életlehetőségeket még akkor is, ha természetes emberi törekvésként nyilvánul meg a természeti erőforrások minden irányú hasznosítása olyan célokra, amelyek az emberek anyagi jólétének fokozását szolgálják.

A tőkének és a munkának mint termelési tényezőnek értelmezésekor elegendő utalni a közgazdaságtan történelmi gyökereinek feltárására, illetőleg az eredeti tőkefelhalmozás során kifejtettekre. Mindezek kiegészítéseként célszerű rámutatni arra az alapvető változásra, amely a 20. században a munkaerő-ellátás területén ment végbe. A klasszikus kapitalizmus kiteljesedésének időszakában, de még a 20. század első évtizedeiben is, szoros kapcsolat volt világméreteken a termelőerők fejlettsége és a népességszaporulat között, sőt a népességszám emelkedését a nemzeti jövedelem növekedése elengedhetetlen feltételének tekintették. A fejlődő világban bekövetkezett népességrobbanás új keletű jelenség. Sokoldalúan tanulmányozható ez a *S. Kuznets* esszégyűjteményében.² Különösen jól szemlélteti a változást a *Durand* szerkesztette táblázat (lásd 1. táblázat), amely három egymást követő korszakban, 10 éves átlagokban mutatja a népességszaporulatot Európában és a világ többi részében.

1. táblázat

Népességszaporulat tízéves átlagokban (%)

Megnevezés	1750–1850	1850–1930	1930–1960
Európa	6,0	9,6	4,7
A világ többi része	4,3	4,8	14,3

Új keletű jelenség a 3. ipari forradalommal felgyorsult műszaki fejlődés is, amely a mezőgazdaság iparosítása és az ipari szerkezet átalakulása függvényében nagymértékben csökkentette a termelés fajlagos munkaerő-szükségletét. A három termelési tényező elméletének lényegén azonban ez mit sem változtatott.

² Kuznets, S.: *Population, Capital and Growth*. New York, 1973.

A gazdasági termékek körében különbséget kell tennünk materiális és immateriális javak között. Az anyagi javak termelése, elosztása és a fogyasztó rendelkezésére bocsátása különböző szolgáltatásokkal jár. Inkább csak példaként utalunk a szállításra és a kereskedelmi tevékenységre. Ezek a termék értékének szerves tartozékai. Ezért is indokolt a gazdasági tevékenység körében különbséget tenni termékek és szolgáltatások között.

A szolgáltatások szférájában olyan problémához érkeztünk, amellyel már a természeti erőforrások elemzésekor is találkoztunk. De a minősítés kritériuma gyökeresen más az egyik és a másik esetében. A természeti erőforrásoknál a megújíthatóságban jelöltük meg azt a tényezőt, amely a gazdasági és a szabad javak közötti különbségtételt magyarázza. A szolgáltatások körében az áru-körforgás megvalósulásához kapcsolódó tevékenység a kritérium. Így adódik az immateriális javak szférájában a produktív és az improduktív munka közötti különbség.

Amikor Adam Smith vitába szállt a fiziokratákkal, a következőképp érvelt: „...merő egyoldalúság azt hangoztatni, hogy a nemzet gazdagsága szempontjából csakis a földművelés jöhet számításba. Valójában a gazdasági élet valamennyi ága egyformán képes a nemzet anyagi célkitűzéseit szolgálni. Az a munka tehát, amely ezekben az irányokban helyezkedik el, mindenkor termékeny lesz. De csakis ez a munka. Ennek van ugyanis meg az a tulajdonsága, hogy csereértéket hozzon létre. Az államférfi, a tudós, a színész, a cseléd munkája lehet hasznos, de a nemzet gazdagsága szempontjából nem termelékeny. Az ilyen irányú munkát végző egyének ugyanis csereértéket vonnak el anélkül, hogy helyébe újabb értékeket adnának.”

Adam Smithnek ez a gondolat kifejtése a lényege a klasszikus iskola tanításának a produktív munkáról. Ehhez kapcsolódik végső soron az áru és nem áru, az individuális és a közösségi termék, a produktív és az improduktív szolgáltatás megkülönböztetése.

Árugazdaságban a termékre fordított értékalkotó munka pénzformát ölt, a ráfordítást az ár fejezi ki. Ezért lehet a társadalmi terméket pénzformában összegezni. De ebből még nem következik, hogy minden termék elosztását az ár szabályozza. A termékek egy része társadalmi ellátást szolgál, és ingyen áll a fogyasztó rendelkezésére.

Társadalmi ellátásban szerveződik a honvédelem, a közutak fenntartása, a közvilágítás stb. Ezért a honvédelem és például a közvilágítás eszközei stb. a társadalmi fogyasztás tárgyát képezik, tehát közösségi termékek. Finanszírozásukról az állam gondoskodik. Ilyen célból centralizálja a költségvetés a termelésben keletkező jövedelmek egy részét. A termékek másik része személyi fogyasztást szolgál és piaci áron szerezhető be. Áruként értékesülnek a személyi fogyasztás tárgyát képező termékek, az élelmiszerek, ruhák-

zati cikkek stb. Ezek egyéni termékek. Megszerzésüket a termelésből származó eredeti és származékos jövedelmek adó után fennmaradó részéből finanszírozzák.

A közösségi és az egyéni termékekkel való ellátást más-más mechanizmus oldja meg. De a kapitalizmusban az a tendencia, hogy lehetőleg minden áruvá váljék; a közösségi termék csak arra a körre szűküljön, ahol a piac már működésképtelen.³

Az egyéni termékre jellemző, hogy a) az individuális fogyasztó számára van használati értéke, b) az egyéni szükséglet kielégítésre alkalmas módon áll rendelkezésre, c) a fogyasztás versengő, tehát a fogyasztásból való kizárásra lehetőség nyílik. Mindezt röviden úgy szokták megfogalmazni: az áru olyan termék, amely osztható. Ehhez igazodó módon alakult ki a piaci rendszere. Az árutermelés viszonyai között azért lehet áru a televíziókészülék, mert egyéni szükséglet kielégítésére alkalmas módon állítják elő; ráfordítása és hasznossága az árucserre közreműködői számára intern, így a piac szabályozhatja az elosztást; az ár betöltheti a szelekciós funkciót.

A közösségi termék a) vagy már eleve nem egyéni szükséglet kielégítésre alkalmas módon áll rendelkezésre (például a honvédelem céljait szolgáló munkatermékek), b) vagy nem osztható munkatermék (például közvilágítás), c) vagy elvileg osztható, de technikai okoknál fogva a fogyasztásból senkit sem lehet kizárni, illetőleg d) lehet, de nincs értelme (például úthasználat). A közösségi terméknek bárki által történő fogyasztása nem befolyásolja a többiek fogyasztását. Ezért a fogyasztás nem versengő. Ha pedig túlszűfolttság esetén versengés folyik, ezt nem lehet az ár útján kizárással megoldani.

A közösségi termékeket az egyéni fogyasztó nem értékeli; számára ez szabad jószág, amely nem eshet korlátozás alá. Ami az egyéni fogyasztó szempontjából korlátozás nélkülinek látszik, az társadalmi méretekben korlátozott. Hiszen a szabad használat csak arra korlátozódhat, amivel a társadalom rendelkezik.

A munkatermék oszthatósága és nem oszthatósága, a külső és a belső hatások, a versengő és a nem versengő fogyasztás, a fogyasztásból való kizárás és nem kizárás elve – ezek a termékek megkülönböztetésének technikai ismérvei. Ezek a kritériumok nem mindig teszik lehetővé az egyértelmű osztályozást. Aki az árucserereformát tekinti a termékelosztás leghatékonyabb módjának, az nyilván olyan termékekre is képes bizonyítani az oszthatóságot, amelyekből az ellátást társadalmilag szervezik. (Egyes országokban az autótutakat csak díj fizetése ellenében lehet használni, szedhető hídvám stb.) Bizonyos esetekben a társadalomnak választási lehetősége van olyan technikai le-

3 Wicksell, K.: *Vorlesungen über Nationalökonomie*. Jéna, I. köt. 1913., II. köt. 1922.; Johansen, L.: *Public Economics*. Amszterdam, 1965.; Buchanau, J.: *The Demand and Supply of Public Goods*. Chicago, 1968.

hetőségek között, amelyek egyben el is döntenek, vajon a munkatermék egyéni szükséglet kielégítésére alkalmas módon jön létre, vagy a szükségletkielégítés társadalmi ellátásban szerveződik.⁴ Ilyen és más módokon szűkíthető a közösségi termékek köre. De már itt vessük emlékezetünkbe: a társadalmi termék szerkezetét nem lehet kizárólag a munkatermék áruvá válási folyamatából levezetni. A társadalomnak szüksége van közösségi termékekre is.

A nemzeti jövedelemben mért teljesítmény

A szabad javakkal és az improduktív munkával számoló gazdasági tevékenység alapozza meg a klasszikus tanítás nemzeti jövedelemről szóló elméletét. E kategória háttérében az eredeti és a derivált (származék-) jövedelem közötti megkülönböztetés áll. Röviden:

- Eredeti az a jövedelem, amely az anyagi javak körforgásához kapcsolódik; munkabér, tőkeamat, földjáradék, vállalati nyereség.
- Derivált minden jövedelem, amely az anyagi javak körforgásán kívül keletkezik.

Az ország gazdagodása az anyagi javak gyarapításával megy végbe. Ez a gazdaság rendelkezésére álló termelési tényezők: a föld, a tőke és a munkaerő hasznosításával történik.

Az anyagi javak körében a klasszikus tanítás egyfelől a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek, másfelől az individuális (osztható) és a közösségi (osztatatlan) termékek megkülönböztetését tekinti meghatározónak.

A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek elhatárolása a társadalom termelőszerkezetének arra a sajátosságára utal, mely szerint a fogyasztás rendelkezésére álló és arra alkalmas termékek több (számos) egymástól térben és időben elkülönült termelési folyamat végső eredményeként állnak a társadalom rendelkezésére. Ami az egyik üzemnek végtermék, az a másiknak termelési eszköz. Következésképpen azt, amit társadalmi össztermékként veszünk számításba, az értékhalmozódás. Ezért egy adott időszakban (általában egy évben) megtermelt javak összességét nem lehet a nemzeti vagyon gyarapodásaként számításba venni. Ahhoz, hogy eljussunk egy adott időszak (egy év) nemzeti jövedelméhez, ki kell szűrni a halmozódásokat. Ez történik akkor, amikor a különböző termelési fázisokban előállított értékből levonják azt a részt, amelyet nem az adott fázisban állítottak elő.

Ahhoz azonban, hogy a nemzeti jövedelem valósághűen számba vehető legyen, a nemzetközi tőkemozgást is figyelembe kell venni. Hiszen az országok közötti gazdasági kapcsolatok áru- és tőkemozgásokban fejeződnek ki.

⁴ Head, J. G.-Shoup, C. S.: Public Goods, Private Goods, and Ambiguous Goods. *The Economic Journal*, 1969. szeptember.

A nemzeti jövedelem – ha az előbbiekre nem vagyunk tekintettel – úgy is növelhető, hogy az ország eladósodik, illetőleg a megtermelt nemzeti jövedelem egy része úgy is eltüntethető, hogy a megtermelt többletérték egy bizonyos hányadát külföldre helyezik ki. Így tehát akkor kapunk a valóságoshoz hű képet, ha a megtermelt nemzeti jövedelmet a tőkekiviteli többlettel növeljük, illetőleg a tőkebehozatali többlettel csökkentjük.

A klasszikus tanítás a megtermelt anyagi javak körében – erről már szót ejtettünk – különbséget tesz individuális (osztható) és közösségi (oszthatatlan) termékek között. Függetlenül attól, mire irányul a termelés, az előállított javak a nemzeti jövedelem részét képezik. A termékek ilyen osztályozásának mégis jelentősége van a klasszikus tanítás szerint, miután a gazdasági körforgásból kimaradó közösségi termékek nem vesznek részt az értéktermelés folyamatában. Így adódik a megkülönböztetés a gazdaság termelő és fogyasztó szférája között. Az a szolgáltatás, amit az állam (a közösség) az ilyen célokra a nemzeti jövedelemből elvont termékek felhasználásával végez, nem növeli, hanem fogyasztja a nemzeti jövedelmet. Azzal tehát a nemzeti jövedelem felhasználási oldalán kell számolni, és ilyen célból kell az eredeti jövedelmeket (mint a munkabér, a tőkekamat, a földjáradék és a vállalkozói nyereség) egy részét elvonni és származékos jövedelemként felhasználni.

A gazdálkodás körének és a gazdasági teljesítménynek elvi megfogalmazása már rég megtörtént, amikor még váratott magára a nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem számbavétele. Mi több: hosszú időn át a vita inkább arról folyt, lehet-e egyáltalán mérni a nemzeti vagyont és számba venni a nemzeti jövedelmet. Ez a disputa még érthető volt a nemzeti vagyon esetében, hiszen a vagyon egy része a háztartásokban rejtve marad, és amikor ilyen vagy olyan célból (pl. vagyonadó) annak nyilvánosságot kell adni, legfeljebb becsülni lehet a letagadási százalékot. És ez még mindig csak az egyik probléma. Hiszen a különböző ingóságok értéke történelmi korok, divatok, életszokások stb. nyomán változik. Következésképpen nem is mindig található meg az az ismérv, amely alapján az egyes vagyontárgyak pénzformában kifejezhetők. Némileg más a helyzet a nemzeti jövedelemmel, de azért annak egyes elemeit (pl. a mezőgazdasági termékek átlagtermése) csak különböző tesztekkel, becslésekkel közelíthetjük meg.

A dologban inkább az a különös, hogy a 18., de részben a 19. században sem mutatkozott különösebb érdeklődés a nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem megismerése iránt. A folyamatok statisztikai megragadása jórészt a 20. század terméke, és a korábbi évszázadokra visszatekintő idevágó adatsorok is ebből az évszázadból, erre a célra több-kevesebb hibaforrással számoló módszerek felhasználásával alakultak ki. Mindezt csak azért említjük, mert korunkban egyre inkább megnő a statisztikai számbavétel jelentősége, amit nem pusztán az ökonometria térhódítása, de a különböző célokból történő összehasonlítás, a problémák rangsorolása stb. indokol.

2. Az értéktörvény működése

Objektív érték: a költségtörvény

A közgazdaságtan megalkotói ezt a tudományágat a tőkés termelés gazdaságtanaként építették fel. Adam Smith és David Ricardo egyaránt a termelés oldaláról vizsgálták a gazdasági folyamatokat, és feltárták az egyenlő munkamenynyiségek cseréjének törvényszerűségét, amely szabályozza a társadalmi termelést, és amelynek működése révén egyfelől a szükségletek hatnak a termelésre, másfelől a termelés alkalmazkodik a szükségletekhez.⁵ Ebben fejeződik ki az értéktörvény mint a tőkés árutermelés alaptörvénye. Ezen mit sem változtat, hogy a piaci árucseré árakon bonyolódik. A piac közreműködői a kereslet–kínálat összhangját áralkuk révén teremtik meg. Az ár itt úgy jelenik meg, mint az érték pénzformája.

Vonatkoztassunk el egy pillanatra a valóság világától és fogjuk fel a társadalmi termelést úgy, ahogyan ezt Adam Smith tette: mint egyetlen társadalmi terméket. Akkor ez az érték pontosan egybeesik a már megismert eredeti jövedelmek összegével, azaz a munkával, a földjáradékkal, a tőkekamattal és a vállalkozói nyereséggel. Egy ilyen feltételezés teljesen jogosult, hiszen a társadalom termelőszervezete egységet alkot. Gyakorlatilag persze a termelés helyileg és időben egymástól elkülönült vállalatokban (termelési egységekben) folyik.

Ugyanaz a termék – a fogyasztási cikket kivéve – az egyik munkának terméke, a másiknak termelési eszköze. Minden termelési folyamatban felhasználnak már korábban előállított termelési eszközöket. Az új termelési folyamatba bekerülő termék az eleven munka tárgyi tényezőjeként (holt munkaként) működik tovább. Az eleven munka a munkafolyamatban célszerűen felhasználja a termelési eszközöket, értéküket átviszi az áru értékébe. Az áru értéke ($c + v + m$) azt fejezi ki, hogy az időben és térben szétválasztott termelési folyamat egy és ugyanazon történés egymást követő szakaszainak összessége. Egy-egy termék értékében szereplő c – amely egy megelőző munkafolyamat terméke – maga is $c + v + m$ -re oszlik. Ez utóbbi c szintén $c + v + m$ összetevőkből áll és így tovább. Így módon tehát a termék értékének alkotórészét képező c (holt munka) konvergens végtelen sor formájában maga is visszavezethető $v + m$ -re, a múltbeli eleven munkára. Az áruérték képlete a következőképpen is felírható: $c + v + m = (V + M) + v + m$.

E képletben a munkabér (v), továbbá a földjáradék, a tőkekamat és a vállalati nyereség (m) összegeződik. A c pedig nem más, mint az utolsó (az új) termelési folyamatban már az előzetes termelés során megtermelt áruk értéke.

⁵ Smith, A.: *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edinburgh, 1776.; Ricardo, D.: *Principles of Political Economy and Taxation*. London, 1817.

Marx bírálta azt a hipotézist, amely szerint az áruérték jövedelmekből „tevődik össze”, jövedelmekben „oldódik fel”. Arra utalt, hogy a változó tőke (v) és az értéktöbblet (m) mellett meg kell történnie az állandó tőke (c) újratermelésének is. Marx „Smith-dogma”-ként bírálta a jövedelmekre való visszavezetés elméletét. Mindamellet Marx fontosnak tekintette Smith fejtegetéseit a társadalmi tőke mozgástörvényeinek megismerése szempontjából. Smith idevágó közgazdasági nézetei összegezéseként Marx elismerte, hogy a társadalmi tőke – azaz az egyéni tőkék összességének – mozgásában a dolog másképp jelenik meg, mint az egyes tőkés esetében. Az egyes tőkés számára az áruérték állandó elemében, valamint a munkabér és az értéktöbblet összességében jelenik meg. Társadalmi szempontból viszont az állandó tőkeérték eltűnik.

Az áruértéknek ($c + v + m$) visszavezetése az új értékre ($v + m$) végül is lehetővé teszi az értéknek az árkategória útján történő minősítését. Olyan ponthoz érkeztünk, ami nagyobb figyelmet érdemel. Az egységes társadalmi termelőszervezet sajátos szervezeti rendszeréről van ugyanis szó. De tartsunk sorrendet!

Az egységes társadalmi termelőszervezet meghatározott szervezeti struktúrában működik:

- A termelővállalatok különböző vertikumokban tevékenykednek. Ettől függően teszünk különbséget anyag-, félgyártmány- és készáruár között.
- A vállalatok a termelési folyamatban különböző funkciókat látnak el. Ettől függően alkalmazzuk a termelői ár, a kereskedelmi (nagy- és kiskereskedelmi) árrés, a fuvardíj, a jutalék stb. kifejezéseket.

Az ár szövevényes összefüggéseiben valóban nem könnyű az eligazodás. Makroszinten az árszerkezet az értékszerkezettel mégis közös nevezőre hozható. Ezt oldja meg a nemzetgazdasági költségszámítás. Nemzetgazdasági szinten nem arra kell választ keresnünk, milyen és mennyi anyagot használ valamely vállalat valamely termék egységnyi mennyiségének előállításához, hanem arra, milyen és mennyi terméket kellett termelni ehhez a társadalmi termelőszervezet valamennyi ágazatában. A kettő között lényeges a különbség.

a) Előbbi esetben csak azokat az anyagokat vesszük számba, amelyeket a termékekben közvetlenül felhasználnak. Az utóbbi esetben pedig minden anyagot beszámítanak, amelyek előállítására közvetlenül vagy közvetve szükség volt. Az előbbi vállalati szintű, közvetlen, az utóbbi nemzetgazdasági szintű, teljes számbavétel. A nemzetgazdasági, teljes körű költségszámításban elvileg az összes létező termelési eszközt számba vesszük, miután nincs olyan termelési eszköz, amely közvetve ne lenne kapcsolatban az összes többivel.

b) A teljes nemzetgazdasági költségszámításban a technikai együttthatók halmozottak, szemben a vállalati költségszámítási rendszerrel, melyben a számbavétel a közvetlen anyagfelhasználásra korlátozódik.

c) Teljes nemzetgazdasági számbavételnél minden termék saját felhasználású halmozott technikai együttthatója általános szabályként 1-nél nagyobb. Legalább 1 azért, mert a dolog természeténél fogva magát a terméket elő kel-

lett állítani. Általános szabályként pedig nagyobb 1-nél, mert vagy saját előállításánál, vagy más termelési eszköz előállításánál már fogyasztottak belőle.

A nemzetgazdasági költség-számítást úgy készítik elő, hogy egyfelől az utókalkulációs adatokból kiiktatják az általános (rezsi-) költségeket (azokat becsléssel anyag- és bérköltségre vezetik vissza), másfelől az anyagköltségeket természetbeni mutatókká (technikai együtthatókká) alakítják át. A technikai együttható arra ad választ, hogy valamely termék egységnyi mennyiségéhez közvetlenül mennyi anyagot kellett felhasználni. A technikai együttható és az utókalkulációs anyagnorma között csak az a különbség, hogy az előbbi a teljes, közvetlen anyagfelhasználást, az utóbbi pedig csak az árvetésben közvetlenül felszámítható anyagfelhasználást fejezi ki.

A mátrixalgebra szabályai szerint, ha a technikai együtthatók mátrixát kivonjuk az egységmátrixból és a különbség inverzét képezzük, akkor olyan mátrixot kapunk, amelyben a termék halmozott anyagrafordítását magában foglaló együtthatók találhatók. Ha az ár-kalkuláció a halmozott (nemzetgazdasági) technikai koefficiensre épül, a költségeknek anyag- és bérköltség szerinti tagolása is létjogosultságát veszti. Itt minden költség az eredeti jövedelem formáját ölti magára. Ennek megfelelően a nemzetgazdasági árszerkezetben a bérköltség már csak a tiszta társadalmi jövedelem elemeivel egészül ki. Ez egyenes következménye annak, hogy az anyagköltség a vállalati szintű ár-kalkulációban a bérköltségek és tiszta jövedelmek összessége, amelyek az előző termelési folyamatokban keletkeztek. Amikor tehát az ár-kalkuláció nem az utolsó termelési szakaszra épül, hanem a teljes számbavételen alapszik, akkor eltűnik az anyagköltség. Nemzetgazdasági szerkezetben az ár azokból a bérköltség- és tisztajövedelem-tételekből épül fel, amelyek a halmozott technikai koefficiensekhez kapcsolódnak.

Minden termék ára tehát kétféle szerkezetben építhető fel: vállalati és nemzetgazdasági szerkezetben. Előbbi esetben a termékegység előállításához a vállalat által (tehát az utolsó termelési szakaszban) felhasznált anyagok mennyiségét szorozzuk azok árával. Az így számolt anyagköltséghez hozzáadjuk a vállalatnál jelentkező bérköltséget és az itt realizált tiszta jövedelmet. Utóbbi esetben olyan rendszerezésben és mennyiségek szerint vesszük figyelembe a termékeket, ahogyan azokat a nemzetgazdaságban – adott termék előkészítéséhez – halmozottan elő kellett állítani, és az így kapott mennyiségeket szorozzuk az utolsó termelési szakasz hozzáadott értékével.

Az 1974. évi magyar nemzeti jövedelemre vonatkoztatva az áru és a munkaerő bére közötti összefüggések vizsgálata a következő eredményeket hozta (lásd a 2. és a 3. táblázatot).

Ilyen számításokat némileg is fejlett számvitel esetén bármely ország végezhet. A kapott eredmény nyilván országonként eltérő adatsorokat fog adni. Annyi világos, hogy a nemzeti jövedelem megtermeléséhez szükséges bérfelhasználás lényegesen nagyobb, mint ahogyan ez az árszerkezetben megmutat-

2. táblázat

A c + v + m szektorális szerkezete

Szektor	v	c + m	Ár
Bányászat	21,4	78,6	100
Villamosenergia-ipar	6,0	94,0	100
Kohászat	6,9	93,1	100
Gépipar	11,5	88,5	100
Építőanyag-ipar	14,2	85,8	100
Vegyipar	4,4	95,6	100
Könnyűipar	11,8	88,2	100
Élelmiszeripar	5,3	94,7	100
Építőipar	17,4	82,6	100
Mezőgazdaság	14,5	85,5	100
Közlekedés	21,6	78,4	100
Szolgáltatások	26,1	73,9	100
GDP	12,9	87,1	100

Forrás: Csikós-Nagy Béla: Új árforradalom árnyékában. Budapest, 1978.

kozik. Magyarország esetében 1974-ben a mikrogazdaságban számolt 13%-os bérfelhasználás makrogazdasági szinten 46%-ot adott. Ez önmagában is mutatja az emberi tényező jelentős szerepét az anyagi termelés és elosztás folyamatában.

Marx a klasszikus értékelméletre támaszkodva fejtette ki a tőkés kizsákmányolás elméletét. Ahhoz, hogy ezt megtehesse az értéktöbbletet (m) olyan értékszorulatként kellett felfognia, mint amit a munkás munkaerejének elfogyasztása során munkaereje értéke felett hoz létre. Marxnál tehát eltűnik a földjáradék, a tőkekamat és a vállalkozói nyereség. Az értéktörvénynek olyan értelmezést adott, ahol a vállalkozói kockázat (nyereség-veszteség), a föld használatáért kapott járadék és a megtakarított jövedelem hozadéka egyszerűen kimarad az értékképzésből, noha ezek a gazdasági körforgás szerves tartozékai. Minden értéket a fizikai munkára vezet vissza. De még ebben a leegyszerűsítésben sem kapunk választ arra, mi van a munkabér megtakarított hányadával, ha azt a kamat reményében a munkás bankban helyezi el.

A fizikai munkára leegyszerűsített értékszemlélet magyarázza, hogy Marx a kereskedelmi tevékenységnek is csupán azt a részét tekinti produktívnek, amely szorosan kapcsolódik a megtermelt áruk tárolásához, szállításához és elosztásához.

Marxnak ilyenképpen a tőkés termelési mód gazdasági körforgását meg kellett fosztania annak valóságtartalmától, hogy az értéktörvény működéséből eljuthasson a tőkés kizsákmányolás elméletéhez, és ezzel megfogalmazhassa a

3. táblázat

A v + m szektorális szerkezete

Szektor	v	c + m	Ár
Bányászat	58,3	41,7	100
Villamosenergia-ipar	38,3	61,7	100
Kohászat	36,1	63,9	100
Gépipar	37,5	62,5	100
Építőanyag-ipar	41,3	58,7	100
Vegyipar	44,7	55,3	100
Könnyűipar	44,5	55,5	100
Élelmiszeripar	63,2	36,8	100
Építőipar	45,0	55,0	100
Mezőgazdaság	68,0	32,0	100
Közlekedés	51,6	48,4	100
Szolgáltatások	49,2	50,8	100
GDP	46,0	54,0	100

Forrás: Csikós-Nagy Béla: Új árforradalom árnyékában. Budapest, 1978.

Kommunista kiáltványban rögzített téziseket. Még módunk lesz a marxi tanokat több irányból is szemügyre venni. Itt csupán két momentumra hívjuk fel a figyelmet. Először is Marx a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet haladó folyamatként írta le; mintegy „kreatív” lázadásként fogalmazva meg a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetet. A történelmi materializmus talaján mozogva indokoltnak tűnik, hogy a klasszikus közgazdászok között tart-suk számon. Másodszor pedig: fellépése a 19. századra esik, amikor mind erőteljesebben mutatkoztak meg a kapitalizmus vadhajtásai és nyert – különösen Németországban – szellemi tömegbázist a szocialista eszmeáramlat.

Mindez nem magyarázza, de érthetővé teszi, miért erősödött fel a 20. században a klasszikus tanítás „jogfolytonosság”-ának célzatával az a fordulat, amikor a gazdasági körforgás magyarázatánál nem a termelést, hanem a fogyasztást tették meg a folyamatok fő szabályozójának.

Szubjektív érték: a határhaszon

A gazdasági körforgást értelmezhetjük a fogyasztó nézőpontjából is. Sőt mi több: ha komolyan vesszük, hogy a termelés célja – végső soron – a lakosság szükségleteinek kielégítése, akkor ez a kiindulás mindenképpen indokolt lehet. A „végső soron” itt pusztán arra kíván utalni, hogy a fogyasztási cikkek termelése termelési eszközök gyártását tételezi fel. Következésképpen az egy-

séges társadalmi termelőszervezetben közreműködő vállalkozók egy része láncolatrendszeren át áll kapcsolatban a fogyasztóval. A szubjektív értékelmélet kapcsán azonban nem tehetünk egyenlőségi jelet a termelői fogyasztás és a lakossági fogyasztás közé. Hiszen a termelőeszköz-gyártás számára a kereslet adott. Itt a problémát csak a versengés jelentheti, hiszen – kivételektől eltekintve – egyetlen vállalkozó sem lehet biztonságban a tekintetben, hogy a vele létesített szerződéssel fedezik az objektíve fennálló keresletet.

A szubjektív értékelmélet a fogyasztói szuverenitást tekinti meghatározónak a termelés magyarázatánál. Alapfogalma a határhaszon. És ilyen értelemben ez az elmélet a Gossen-féle szükségletkielégítési törvény folyománya. Erről már szót ejtettünk. Utaltunk arra, hogy Gossen a szükségletkielégítést telítési folyamatként magyarázza: a szükséglet különböző sürgősségi fokozatai egymást követően nyernek kielégítést, miközben a kielégítésre rendelkezésre álló homogén készlet egységei különböző, mégpedig csökkenő hasznot nyújtanak. A határhaszon ily módon az a haszon, amely az adott mennyiség mellett még kielégíthető utolsó szükségleti foknak hasznát fejezi ki. Minthogy pedig ez az érték a haszon és mennyiség függvénye, így vezet a szubjektív érték a határhaszon törvényéhez.

Nem nehéz az összefüggést megtalálni Marx értéktöbblet-elméletének megjelenése és a Marx nézeteit elutasító klasszikusoknál a munkaértékről a határhaszonra való átmenet között. Mi azonban a határhaszon-elméletet úgy értelmezzük, mint az értéknek a fogyasztó oldaláról történő megközelítését, és ilyen értelemben nézve megteremthető a kapcsolat a határhaszon-elmélet és az értéktörvény működése között.

Marx tőkés kizsákmányolásról szóló elméletének kifejtése és elterjedése nyomán a kapitalizmus védelme jegyében a munkaérték-elmélet tagadása vált a Marx után kibontakozó keresletelméletek közös jellemzőjévé. A határhaszon-elmélet – különösen annak kezdeti szakaszában – a fogyasztót helyezte a gazdasági élet középpontjába. Ennek megfelelően a fogyasztói magatartást tekintette az áralakulás szempontjából is kizárólagosnak. Eszerint a fogyasztó saját gazdaságában a maga számára maximális összhasznot kíván biztosítani. E törekvés szabályozza az árat és a kínálatot. Az egyes termékeknek a fogyasztó által tulajdonított határhasznát tekinti az áru értékének. Piaci egyensúly a határhaszon-elmélet szerint ott következik be, ahol mindenki olyan mennyiségben vásárol, hogy számára az áruk határhasznának aránya megegyezzek az árarányokkal, vagyis ahol a vásárolt marginális mennyiség és határhaszna szorzatának, valamint a vásárolt marginális mennyiség és ára szorzatának különbsége nullát ad. A piaci egyensúly állapotában ezen elmélet szerint az érték, a határhaszon és az ár egybeesik. Végso soron tehát minden eltűnik, csak a piaci ár marad, továbbá az a hipotézis, hogy a piaci árviszonyokat a fogyasztói magatartás a maximális összhaszon szerint szabályozza, ami a határhaszon-színvonalak kiegyenlítődése nyomán következik be.

Az egyéni fogyasztó e koncepcióban közvetlenül csak a fogyasztási cikkek árviszonyait szabályozhatja. De ha egyszer a fogyasztói árviszonyok adottak, akkor ezek visszafelé „beszabályozzák” a termelési tényezők árviszonyát is. Adott fogyasztói árak mellett meghatározódnak azok a feltételek is, amelyekből levezethető, milyen árat lehet téríteni a különböző termelési tényezőknek a termelési folyamatban való közreműködésükért. Mindezt közelebbről a határtermelékenységi elmélet fejti ki.

A határtermelékenységi elmélet kiinduló hipotézise a termelési tényezők helyettesíthetősége. Eszerint a munka, a tőke és a föld kölcsönösen helyettesítik egymást. Egyik mennyiségének csökkenését a másik mennyiségének megfelelő növekedése kiegyenlítheti, úgy, hogy az összhozam nem változik. A termelési tényezők hozama az optimális pont elérése után csökken. A hozadéki törvények alapján kívánja ez az elmélet bizonyítani, hogy minden termelési tényező határtermelékenysége alapján részesedik a megtermelt értékből. A nyereség maximuma ugyanis azon a ponton helyezkedik el, ahol az utoljára beállított termelési tényező már csak saját jövedelme nagyságával növeli az összhozamot.

A határhaszon-elmélet egyik változata az indifferencia-felületekről szóló elmélet. Ez vált a keresletelméletek uralkodó tanításává. Ez az elmélet a különböző termékeket az általános és egységes szükséglet elemeiként fogja fel. Ezt az általános és egységes össz-szükségletet elégíti ki mindenfajta termék. Következésképpen a fogyasztó pontosan érzékelni tudja a különböző összetételű jószágthalmazok (fogyasztási kosarak) által nyújtott összhasznosságot. Választ tud adni arra, mely jószágkombinációkat érzi egyforma hasznosságúnak (ily módon közömböseknek) és így arra is, melyek biztosítanak számára egy másik összeállításhoz képest kisebb vagy nagyobb előnyt. Az indifferencia-felületekről szóló tanítás értelmében a preferenciaskála a fogyasztó értékelési rendszere. Az egyensúlyi helyzetben a határhaszonarányok – a helyettesítési határráták – megegyeznek az árárányokkal.

Tekintsünk el a határhaszon fogalmával kapcsolatban az irodalomban feltehető nagyszámú kritikától! Egyszerűen fogadjuk el, hogy a fogyasztó képes eligazodni az áruk világában. Képes a különböző hasznok összehasonlítására, hiszen ezen a képességen alapul a szükségletkielégítés irányíthatósága. Gondoljunk vissza mindarra, amit a közgazdaságtan történelmi gyökereinek áttekintésekor a használati érték és a fogyasztói preferencia kapcsán megismertünk. Már akkor is világossá vált, hogy az érték és az ár magyarázatánál nem lehet mindent egyoldalúan a termelés oldaláról megmagyarázni. Itt nem térünk ki újra azokra az esetekre (ikertermékek, fő- és melléktermékek, helyettesítési és kiegészítő kapcsolatban lévő termékek stb.), amikor a termékek értékelésének csak a fogyasztó oldaláról kiindulva lehet értelme.

De aki a fogyasztói magatartásból akarja megmagyarázni az árviszonyokat, annak fel kell tételeznie az áruvilágon belüli teljes helyettesíthetőséget. A határhaszon-elmélet és az azzal rokon típusú más elméletek ezt fel is tételezik.

Következésképpen úgy vélik, hogy az áruk mint használati értékek valamilyen módon egybevetethetők, összegeezhetők, és mint ilyenek mérhetők. A különböző keresletelméletek e tekintetben csak abban különböznek egymástól, hogy más módon tekintik összesíthetőnek a különböző használati értékeket.

A termékek helyettesíthetősége valóban az a sajátosság, amely a használati értéken alapuló termékmegítélést lehetővé és a kereslet oldaláról árszabályozóvá teszi. Válgják azonban ez a termelőerők fejlődésére bármennyire jellemzővé is, távolról sem fogható fel az árviszonyok átfogó szabályozójaként. Ily módon mindenekelőtt nem magyarázhatók meg azoknak a termékeknek árviszonyai (árarányai), amelyek nincsenek egymással szoros helyettesítési kapcsolatban. Arra már sokan vállalkoztak, hogy a szén, a cipő, a motorkerékpár, a traktor különböző típusaira (választékaira) a használhatóság elvén alapuló ársorokat szerkesszenek. De arra komolyan még senki sem gondolt, hogy a szén, a cipő, a motorkerékpár, a traktor között képezzen használhatósági elven alapuló ársort. Egyedül a mezőgazdaságban történt nagyszabású kísérlet mindenfajta terméknek „gabonaegységben” való kifejezésére. A „gabonaegység”, mint a mezőgazdasági termékek összehasonlítására alkalmas mutatószám, kialakítását olyan célzattal is szorgalmazták, hogy a mezőgazdasági termékek árarányát – az árpolitika módszerével – a hasznos „beltartalom” szerint lehessen meghatározni. De nemcsak az bizonyosodott be, hogy a szoros helyettesíthetőség körén kívül a „gabona-egyenérték” árképzés céljaira alkalmatlan, hanem az is, hogy a „beltartalom” a nem helyettesíthető termékek összefüggésében alkalmatlan mennyiségi összemérésre. Aki a rendeltetészerű felhasználás szempontjából teljesen különböző termékeket azok használati értéke, hasznossága, határhaszna szerint kíván egybevetni, az végül is arra kényszerül, hogy a piaci árakból (árarányokból) következtessen a használati értékek arányára. De itt azután már egészen nyilvánvaló a megfordított logika: az értéket, amelyből kiindulva az árjelenséget kívánja magyarázni, magából az árjelenségből vezeti le.

Ár: az érték pénzformája

A munkaérték és az ár közötti kapcsolatot a piaci érték közvetíti. A termékek körében csak a konkrét választékoknak van piaci értéke. Szoktunk utalni a szén, az olaj, a pamut stb. árára. Ilyenkor vagy azok átlagárára, vagy azok meghatározott minőségére gondolunk. Nem a szénnek általában, hanem egy adott minőségének van piaci értéke. Ez együttesen fejezi ki a ráfordítást és használati értékének viszonyát a vele helyettesítési kapcsolatban levő energiahordozókkal.

Az áru piaci értéke szabályozza a piaci árat. De az ár nem szükségképpen esik egybe a piaci értékkel. A kettő közötti kapcsolat, az egyezés vagy eltérés

esetén annak mértéke és iránya a kereslet–kínálat mennyiségi viszonyától függ. Az ár ugyanis a piaci mechanizmusban egyensúlyozó szerepet tölt be. A termelés és a fogyasztás egyensúlyban tartását az árucseré részben megnehezíti, részben megkönnyíti. Megnehezíti azért, mert a szükségletet a piacon kereslet formájában határozzák meg, és adódhatnak esetek, hogy emberi szükségletkielégítésre irányuló munkatermék iránt nincs kereslet, vagy az nem a várt mennyiségben fordul elő. Ugyanakkor az árucseré megkönnyíti az egyensúly fenntartását, mert a kereslet az árral válik határozottá, és elvileg nézve mindig létezik olyan magas vagy alacsony ár, amely mellett a kereslet–kínálat egyensúlya biztosítható. Mindez egyben rámutat arra, hogy az ár csak a piaci törvényeknek engedelmeskedve teremthet kapcsolatot az értékkel.

Az ár és a piaci viszonyok közötti kapcsolat készíti a közgazdászok egy részét arra, hogy elvessék az érték kategóriáját, amikor az ár elégséges magyarázatának tekintik azt az ismeretanyagot, ami a kereslet–kínálat törvényének keretei között az egyensúlyi ár jellemzőjeként tárható fel. Ezzel kapcsolatban rendkívül találó B. Croce megállapítása: a közgazdaságtan az érték nélkül olyan, mint a logika fogalom nélkül, az etika kötelesség nélkül, az esztétika kifejezés nélkül.⁶ De hát igaz-e, hogy minden termék értéke adva van létező árában; vagyis hogy a termék értéke az ár alapján ismert, illetőleg megismerhetővé válik, mihelyt a rosszul működő árat megváltoztatják, egyensúlyi árrá alakítják át. Ez nem lehet igaz.

A közgazdaság-tudomány két évszázados fejlődésén végigvonul a hosszú időszaki ártendencia és a rövid időszaki ármozgás megkülönböztetése. Smith megkülönbözteti a természetes árat és a piaci árat. A természetes ár a költség-törvény, a piaci ár pedig a kereslet–kínálat törvénye szerint alakul. A természetes ár a hosszú időre szól ártendenciát, a piaci ár a rövid időszakonként változó egyensúlyt juttatja érvényre. Marx szerint az áruknak értékükön való cseréje vagy eladása az ésszerű, ez természetes törvénye egyensúlyuknak, ezért ebből kiindulva kell megmagyarázni az eltéréseket, nem pedig fordítva, az eltérésekből magát a törvényt. A modern polgári árelméletben A. Marshall a természetes ár fogalmát a „hosszú időszak normája” fogalmával cserélte fel.⁷ Ugyanakkor a marshalli tételeken alapuló modern árelmélet minden időszak-ra az egyensúlyi árban keresi az árjelenség magyarázatát.

Az összár szükségszerűen egybeesik az összes piaci értékkel. Az érték és az ár eltérése ezért csak úgy értelmezhető, mint az árarányok eltérése az értékarányoktól. Az egyik termék ára csak azért lehet az értékénél magasabb, mert a másik termék ára értékénél alacsonyabb. Vagyis a piaci törvények működése

⁶ Croce, B.: *Historical Materialism and the Economics of Karl Marx*. – Lásd még Dobb, M.: *Political Economy and Capitalism*. London, 1953.; Gönczöl Gy.: Az értéktörvény a kapitalizmusban és a szocializmusban. *Közgazdasági Szemle*, 1958. 5. sz.

⁷ Marshall, A.: *The Principles of Economics*. London, 1890.

révén a jövedelmek újraelosztása megy végbe. Az egyik termék ára a ráfordított munkához képest az átlagosnál több, a másik az átlagosnál kevesebb jövedelmet hoz. Mindez pedig azért van így, mert a kínálat az egyikből kevesebb, a másiból pedig több, mint az értékár függvényében meghatározott kereslet.

Az árviszonyokban így módon rövid távon az áruk szűkösségének mértéke is kifejeződik. Az árunak a fogyasztó szempontjából mért hasznossága nem önmagában csak a dologi tulajdonságtól (használati értéktől) függ, hanem attól is, kapható-e, és ha igen, olyan mennyiségben vásárolható-e, mint ahogyan a keresletet a piaci érték meghatározza. Attól függően tulajdonít a fogyasztó valamely árunak ennél nagyobb vagy kisebb hasznosságot, hogy a beszerezhető mennyiség ennél kevesebb vagy több. A kereslet és az ár közötti összefüggést a keresleti görbe fejezi ki, amit a szükségletkielégítés törvényei szabályoznak. A keresleti görbe áruféleségenként eltérően alakul. Ilyen értelemben szoktak a kereslet eltérő ár rugalmasságáról beszélni. A kínálat és az ár közötti összefüggést a kínálati görbe fejezi ki, amit a hozadéki törvények szabályoznak; a piaci értéknél alacsonyabb ár kínálatshűkítő, az ennél nagyobb ár kínálatbővítő hatású. Így módon igazodik a kínálati szerkezet a piaci értékkel meghatározódó keresleti szerkezethez.

3. Árautomatizmus

Gazdasági optimumot jelző ár

A piacelmélet klasszikusai feltételezték, hogy a piaci mechanizmus révén a gazdaság optimális pályán fejlődik. Ennek tudományos kifejtése a neoklasszikusokra várt. Ez tekinthető a határhaszon-iskola hozzájárulásának a közgazdasági gondolat fejlődéséhez. Valamennyi idevágó elmélet abból indul ki, hogy a kereslet, a kínálat és az ár kölcsönös függőségben vannak. Az ár egy pont felé törekszik, miközben a tényezők egymáshoz való viszonyukban olyan helyzetbe kerülnek, hogy további állapotváltozásra nincs ok. Ez a piac egyensúlyi helyzete. Az ennek megfelelő ár az egyensúlyi ár. A termelői és a fogyasztói gazdaság két, jellegében egymástól különböző gazdaság. Így az egyensúly feltételei is eltérőek. A termelői gazdaságban az az egyensúly feltétele, hogy az ár a termelés határköltségét fedezze. Ez esetben alakul ki profitmaximum. Azt az árat, amely mellett a termelő hajlandó bizonyos termékmennyiséget még piacra vinni – mert a kialakult ár a termelési határköltséget éppen fedezi – Marshall az említett termékmennyiség kínálati árának nevezte. A vevő mindaddig vásárol, míg a csere révén helyzetén javíthat, míg hasznossági többletbe jut. A fogyasztó akkor éri el a szükségletkielégítés maximumát, ha az adott ár mellett hozzá-

jut a csere révén szerezhető maximális fogyasztói járadékhoz. Ez akkor következik be, ha az utoljára vásárolható termékegység konkrét hasznossága – tehát az illető termék határhaszna – egyensúlyba kerül az árral. Az az ár, amely mellett a vevők éppen hajlandók bizonyos jószágmennyiséget megvásárolni, Marshall megfogalmazásában a szóban forgó termékmennyiség keresleti ára.⁸

A piaci elméletek az egyensúlyt (az optimális állapotot) az egyéni szükségletkielégítés haszonmaximalizálásából vezetik le. A fogyasztói szuverenitás áll a gazdasági egyensúly és hatékonyság központjában. Ott következik be a „nyugalmi” állapot, ahol a szükségletkielégítés maximális. Ez a helyzet pedig akkor áll fenn, ha a fogyasztó (valamennyi fogyasztó) lehetőleg azonos fokig elégíti ki valamennyi szükségletét. Másképp kifejezve: a fogyasztó (valamennyi fogyasztó) azt vásárolja, amivel növelheti a szükségletkielégítését, és minden termékből annyit vásárol, amennyi ahhoz szükséges, hogy az utolsó egységek haszna (határhasznok) kiegyenlítődjenek. Ez szabályozza mind a lakossági fogyasztást (a fogyasztási cikkekre irányuló keresletet), mind a termelői fogyasztást (a termelési tényezőkre irányuló keresletet). A piaci mechanizmus a haszon maximálására való törekvések hatása alatt áll.

Fogalmazzuk meg mindezt az árak nyelvén: árárány = határhaszonarány = határköltségarány. Ez kifejezi F. Wiesel megfogalmazásában az erőforrások optimális elhelyezkedésével megvalósuló szükségletkielégítési maximumot,⁹ illetve az ún. Pareto-féle optimum szerint azt az állapotot jelzi, amikor a termelési szerkezet minden változtatása csak úgy javíthatja a társadalom valamely tagjának helyzetét, hogy más valaki helyzete rosszabbodik.¹⁰ Az egyensúlyi állapot optimális, mert a fogyasztásban bármely két termék határmenynységének egymással való helyettesítése bármely fogyasztó számára azonos arány alapján lehetséges, ahogyan a termelésben az egyik termékről a másikra való áttérés lehetősége is fennáll. Azonos tényezőt a különböző termelési ágakba olyan mennyiségben használnak fel, amely mellett az utolsó egység hozzájárulása a szükségletek kielégítéséhez minden területen azonos. Ezért nem lehet további átcsoportosítással az utóbbit fokozni. Az árárányok a szükségletkielégítés szempontjából az árak jelentőségének arányát fejezik ki a határon. A termelési tényezők szabad áramlása pedig lehetővé teszi az ehhez igazodó termelési szerkezetet; azonos tényező minden felhasználásában azonos pénzjövedelmet élvez. Az ár és a határköltség egybeesése mutatja, milyen határig gazdaságos valamely áru termelését kiterjeszteni, vagyis ennek az árunak a termelésére erőforrásokat felhasználni.

8 Marshall, A.: *Principle of Economics. An Introductory Volume*. London, 1890.

9 Wiesel, F.: *Über der Ursprung und der Hauptgesetze des wirtschaftlichen Wertes*. Bécs, 1884.;

Lásd még Jevons, St.: *The Theory of Political Economy*. 3. kiadás. London, 1888.; Walras, M.:

Éléments d'économie politique pure. Paris–Lausanne, 1926.

10 Pareto, V.: *Manuel d'économie politique*. Párizs, 1927.

Elnézést kell kérnünk az olvasótól, ha úgy találja, hogy hosszabban elidőzünk az ármechanizmus problémájánál. De a piacprobléma lényegét csak az ármechanizmus működése révén ismerhetjük meg. A klasszikus közgazdaságtanban a keresleti ár és a kínálati ár a különböző piaci formák rendszerében szabályozza az egyensúlyi árat. Ezért a piaci forma az ármechanizmus szerves tartozéka. Ennek figyelembevételével tárjuk fel részleteiben is az ár-automatizmus ismeretanyagát.

Keresleti ár

A piacon az ár a piaci közreműködők részvételével, a közöttük folytatott áralku nyomán alakul ki. Itt most nem az az érdekes, hogy ez az alku gyakorlati formák között jelenik-e meg. Vannak piacok, ahol az alku valóságos. Ennél azonban sokkal inkább jellemző az a „láthatatlan kéz”, amely mintegy közös nevezőre hozza a piaci közreműködők érdekeit. Vegyük szemügyre ezt az árat mindenekelőtt a fogyasztó oldaláról!

Nemzetgazdasági szinten vizsgálva nem az egyéni fogyasztó magatartásának, hanem a társadalmi fogyasztásnak van jelentősége. Közvetlenül nem arra vagyunk kíváncsiak, milyen törvényszerűségek vezérlik az elszigetelten élő, vagy a racionálisan gondolkodó fogyasztót (*homo oeconomicus*). Sokkal inkább az érdekel minket, mire irányul a társadalmi kereslet, milyen tényezők határozzák meg ezt a keresletet, és milyen szerepe van a társadalom fogyasztói magatartásának a piaci folyamatok alakulásában. Nem közömbös, vajon az egyén vagy a társadalom áll-e a vizsgálódás középpontjában. A makroökonómia nem egyszerű aggregációja a mikroökonómiának. Ezzel kapcsolatban különösen két tényező érdemel nagyobb figyelmet.

a) A társadalmi keresletben a személyes fogyasztás, a termelőfogyasztás és a közületi fogyasztás összegeződik. A termelőerők fejlődésével és az állami piacszabályozás erősödésével tendencia van a személyes fogyasztás súlyának csökkenésére a társadalmi keresletben. Az élettani törvények csak a személyes fogyasztást szabályozzák. A termelőfogyasztásban a nyereség legnagyobb elérése, a közületi fogyasztásban pedig a társadalmi érdek játszik meghatározó szerepet. Az előbbinél a gazdasági számítások, az utóbbinál a gazdaságpolitika áll azon a döntések hátterében, amelyeknek eredményeként a termelőfogyasztás és a közületi fogyasztás áruszerkezete meghatározódik.

b) A személyes szükségletek körében mozogva sem közömbös, vajon individuális modelleken vagy társadalmi érvényesülésében tárjuk-e fel a fogyasztói magatartást. Aki elvont formák között vizsgálja a racionális fogyasztói magatartást, az hajlamos lehet arra, hogy figyelmen kívül hagyja a társadalmi hatások döntő szerepét az egyéni döntésekben. Társadalmi szinten az egyéni fogyasztói döntések egyfelől összegződnek, másfelől a társadalmi méretekben

érvényesülő törvényszerűségek formájában fejeződnek ki. E törvényszerűségeket kell megismerni ahhoz, hogy a piac szerves összefüggésében táruljanak fel a fogyasztási cikkekre irányuló kereslet és az ár kapcsolatai.

A kereslet és az ár összefüggéseit csak a személyes fogyasztás és a termelő-fogyasztás vonatkozásában vizsgálhatjuk. Így kell eljárunk, ha a kereslet-kínálat piaci törvényét és a tudatos piacsabályozást, mint egymástól elkülönülő, végső soron persze az áralakulásban szintetizálódó árképző tényezőket kívánjuk megismerni.

A fogyasztási cikkekre irányuló társadalmi kereslet nemzetközi egybevetése arról tanúskodik, hogy a szükségletkielégítés élettani törvényei rendkívül eltérő nemzeti fogyasztási szerkezetekbe rendeződnek. A fogyasztási szerkezet nemzeti differenciáltságának jó néhány eleme éghajlati és más természeti tényezőkből következik. Mindez jelentős hatással van a fogyasztási szokásokra, meghatározó jellegű lehet a fogyasztott élelmiszerek összetételére. A táplálkozáson kívül befolyásolja a ruházzkodást, a lakásszükségletet stb. Minderre figyelemmel kell lennünk.

A fogyasztási cikkekre irányuló társadalmi kereslet nemzeti eltéréseit alapvetően mégis a termelési viszonyok, a termelési szerkezet, a termelőerők fejlettségi állapota teremti meg. Ez egyebek között a lakosság vásárlóerejében (az életszínvonalban) mutatkozik meg. A szükségletkielégítés fizetőképes kereslet formájában kerül a piaccal kapcsolatba. Így elsősorban az életszínvonal határozza meg a társadalmi kereslet szerkezetét. Minél előnyösebb helyzetben van – és biztosíthat így társadalmának magasabb életszínvonalat – egy ország, annál inkább

- csökken az élelmiszerekre fordított kiadások részaránya a fogyasztási szerkezetben,
- eltolódik az iparcikkek szerkezete az értékes, tartós használatú cikkek javára,
- növekszik a fogyasztási szerkezetben a szolgáltatásokra fordított kiadás.

Az emelkedő életszínvonal és az átalakuló fogyasztási szerkezet összefüggésében számos más törvényszerűség is megállapítható. Amikor növekszik a lakosság vásárlóereje, akkor az élelmiszer-fogyasztáson belül emelkedik az élettanilag értékesebb, de egyben általában drágább élelmiszerek fogyasztása. A társadalom ilyenkor viszonylag kevesebb kalóriamennyiséget fogyaszt cereáliák és burgonya formájában. A szolgáltatásokra fordított kiadások körében növekszik azoknak a kiadásoknak a részaránya, amelyeket a magasabb rendű szükségletkielégítést jelentő szolgáltatásokra fordítanak. Ezek és más tendenciák érvényesülésén mit sem változtat a nemzeti árviszonyok (árarányok) különbözősége. Ez pedig arra mutat, hogy a fizetőképességnek meghatározóbb hatása van a fogyasztói magatartásra, mint az árviszonyoknak (árarányoknak). Ha az egyik ország a másiknál két-háromszor magasabb átlagos életszínvonalat tud a társadalomnak biztosítani, akkor majdnem bizonyos,

hogy a társadalmi fogyasztási szerkezetben közöttük mutatkozó eltérések sokkal inkább az életszínvonal különbségén, mint az árviszonyok (árarányok) különbségén alapulnak.

Az árviszonyok (árarányok) fogyasztási szerkezetet differenciáló hatása leginkább olyan országok kapcsolatában jut érvényre, amelyek megközelítően azonos életszínvonalat biztosítanak társadalmuknak. De mi okozza ilyenkor az árarányok nemzeti különbségét? Az általános szabály szerint a termelőerők ágazatonkénti eltérő fejlettsége. Ehhez a következőket mindjárt hozzá is kell tenni: 1. A közszükségleti cikkek szférájában a termelés nagymértékben a nemzeti fogyasztási szokások figyelembevételével fejlődik. 2. Minél magasabb rendű szükségletek kielégítését teszi lehetővé az életszínvonal, annál inkább jelentkezik a kínálat oldaláról a fogyasztás átalakító hatása. Mindez a nemzeti árarányeltérésekből teljes következetességgel nem vezethető le, hiszen a piaci árviszonyokra az egyes országok gazdaságpolitikája is erőteljesen hat. De a tendencia még ilyen körülmények között is megfigyelhető.

A fogyasztási cikkekre irányuló társadalmi kereslet egy országon belül olyan átlagot fejez ki, amelynek háttérében a különböző társadalmi osztályok, a kis, közép- és nagy jövedelmű rétegek eltérő fogyasztási szerkezete húzódik meg. A társadalmi fogyasztásból kiinduló keresletelmélet tehát nem az individuális fogyasztóhoz nyúl vissza, hanem a különböző társadalmi csoportok fogyasztási szerkezetében mutatkozó különbségeket tárja fel. Az osztályszerkezeten alapuló vizsgálatot a társadalmi helyzettel (elsősorban a munkával) összefüggő életkörülmények indokolják. Más az ipari munkás és a paraszt fogyasztási szokása. Azonos nagyságú fizetőképes kereslet ennek megfelelően eltérő fogyasztási szerkezetben valósul meg. Az eltérő jövedelemnagyságokon alapuló vizsgálatot pedig az indokolja, hogy másképpen viselkedik a szükségletekkel szemben a fizetőképesség különböző jövedelemnagyságok esetén. Mindezzel összefüggésben a következő törvényszerűségek állapíthatók meg: minél alacsonyabb a társadalom átlagos életszínvonala, annál nagyobb szerepet játszanak a fogyasztási szerkezet alakulásában a különböző társadalmi osztályok, rétegek eltérő fogyasztási szokásai. Ezzel szemben minél fejlettebbek a termelőerők és minél magasabb az életszínvonal, annál inkább adódik olyan társadalmi fogyasztási szerkezet, amely törvényszerűségeit a jövedelemeltérések tárják fel. Tehát ilyen körülmények között sem az árviszonyok (árarányok), hanem inkább a társadalmi jövedelemeloszlás játszik szabályozó szerepet.

Most már megérthetjük, miért a társadalmi keresletből kiindulva lehet csak a piaci ármechanizmus törvényszerűségeit feltárni. A piaci árjelenség megismerése terén vajmi kevésre jutunk a racionális fogyasztói magatartás jellemzőinek pusztá kifejtésével. E kritériumok ismerete nélkül egyetlen társadalmi méretekben felvetődő kérdésre sem adhatunk kielégítő választ. Csak a társadalmi fizetőképesség ismervein keresztül tárul fel a maga valóságában a piaci ármechanizmus.

A társadalmi fogyasztási szerkezet és az életszínvonal (fizetőképesség) között érvényesülő szoros kapcsolat nem a kereslet és az ár közötti szoros viszony cáfolata. Sőt, a maga helyére rakja ezt az összefüggést.

Árugazdaságban a kereslet csak adott ár mellett meghatározott. A piacon a kereslet mint mennyiség jelentkezik. Közelebbről azt a mennyiséget jelenti, amit a lakosság adott gazdasági helyzetében képes felvenni a piacon. A felvőképességet többek között az ár szabja meg. Az eddig mondottakból következik: vajmi nehéz helyzetbe kerülne, aki arra kívánna válaszolni, milyen mértékben befolyásolják a kialakult fogyasztási szerkezetet önmagukban az árak. Teljes határozottsággal csak azt szögezhetjük le: az árak (árárányok) változása átalakítóan hat a fogyasztási szerkezetre. Törvényszerű, hogy az áremelkedés keresletkorlátozó, az árleszállítás pedig keresletkiterjesztő hatású. Ezt a törvényszerűséget fejezi ki a keresleti görbe.

A kereslet áruajtánként eltérően viselkedik az árváltozásokkal szemben. A keresleti görbe lefutását valamely konkrét árura a kereslet árrugalmassága határozza meg. A kereslet rugalmasságának vizsgálatánál különböző kérdésekre keresünk választ. Ennek megfelelően a kereslet rugalmasságának különböző kifejezési formáit használják:

a) A kereslet árrugalmassága azt kívánja meghatározni, miképpen változik az egyes árucikkek iránti kereslet akkor, ha ugyanezen árucikkek ára megváltozik. Ezt a kereslet direkt árrugalmasságának is nevezik, mert valamely árucikk keresett mennyiségének és árának összefüggéseit annak belső, zárt rendszerében tárja fel.

b) A kereslet keresztirányú árrugalmassága arra a kérdésre kíván választ adni, miképpen változik meg az egyes árucikkeknél a kereslet, ha ezeknek áraránya más árucikkek (különösen az azokat helyettesítő vagy kiegészítő árucikkek) áraihoz képest változik.

c) A kereslet jövedelemrugalmassága a kereslet változását a jövedelemváltozással kapcsolatban vizsgálja. Ez utóbbinál általános – nemzetgazdasági jövedelmisínt-változás mellett különös súlyt helyeznek a társadalmi osztályok, rétegek, a fizetőképesség szempontjából egymástól eltérő jövedelműek elkülönített elemzésére.

A kereslet rugalmasságának vizsgálata arra az általánosan érvényesülő tételre épül fel, hogy az árak változása ellentétes, a jövedelem módosulása pedig azonos irányban változtatja meg a keresletet. Az áremelkedés, illetőleg a jövedelemcsökkenés visszaszorítja a keresletet; az árcsökkenés, illetőleg a jövedelememelkedés viszont növeli. A kereslet árrugalmassága általában negatív, jövedelemrugalmassága pedig általában pozitív. Ez olyan szabály, amely bizonyos kivételekkel érvényesül.

A kereslet ár- és jövedelemrugalmassága olyan tendenciaként érvényesül, amely konkrét viszonyok között más-más módon fejeződik ki. Egy adott termékre korlátozottan sem szerkeszthető keresleti görbe olyan feltételezéssel,

hogy biztos támpontot nyújt az árváltozás nyomán bekövetkező kereslet-változás megítélésére. Ezzel kapcsolatban a következőkre célszerű felhívni a figyelmet:

a) Adott termék ár rugalmassága függ az ár nagyságtól is. Ha valamely termék túlságosan drága, akkor az árleszállítás keresletnövelő hatása sokkal nagyobb, mint amikor már olcsóbb, és ez az ár csökken. Ez jut kifejezésre a keresleti görbében.

b) Az ár függvényében meghatározódó keresleti mennyiség azon a feltételezésen alapul, hogy a fizetőképes kereslet kielégül. Ha a piac számára az árpolitika hoz létre árat, és az ellátás nem zavartalan, akkor ez annak a jele, hogy az adott ár mellett a kereslet nincs kielégítve. Ez éppen egyike lehet azoknak az eseteknek, amikor esetleg áremelés esetében sem csökken a kereslet.

c) A keresleti görbét megfigyelések, statisztikai számítások, piaci tapasztalatok stb. módszereivel szerkesztik. Ezek a termelőerők adott állapotában, a fogyasztói ár ismeret mellett határozzák meg a kereslet és az ár összefüggő mozgását. A termelőerők fejlődésével, az ár ismeret bővülésével új feltételek adódnak, amelyek megváltoztatják az adott termék helyzetét az áruvilágban, és így módosítják azt az együtthatót is, amely meghatározza az ár rugalmasságot.

d) A keresletre nemcsak az ár, hanem egy sor más tényező változása is hat. Miután e mozgások egyidejűleg mennek végbe, és hatásaikban egymástól alig különíthetők el, rendkívül nehéz egyértelműen választ adni arra, hogy az ár rugalmassági együttható, amellyel egy adott időszakra a kereslet és az ár összefüggését meghatározták, milyen mértékben tulajdonítható a kereslet árváltozásra történő visszahatásának, és mennyiben az ettől független tényezők változásának.

Mindez azonban mit sem változtat azon, hogy aki a piac számára árat megállapít, vagy a kialakult ár ismeretében a piacra árumennyiséget visz, az mindig is mérlegeli ennek az ár-, illetőleg mennyiségi politikának hatását a keresletre. Ez a mérlegelés az aktuális helyzetnek megfelelően szerkesztett keresleti görbében is kifejezhető. Akár gazdaságkutató intézeteknek adnak ilyen megbízást, akár a piacra közreműködők mérlegelik a változó kínálati mennyiség árkihatását vagy a változó ár keresleti kihatását, a társadalmi keresletet komplex módon teszik vizsgálat tárgyává. Ilyen döntéseknél a statisztikai módszerekkel szerkesztett keresleti görbék csak segédeszközként szolgálnak. Ismételjük: a kereslet és az ár törvényszerűségeit általános formák között keresleti görbékkel és rugalmassági együtthatókkal jellemezhetjük. Konkrét piaci döntéseket azonban olyan komplex piackutatással lehet csak megalapozni, amelyek az adott területre alkalmazott keresleti görbékben fejeződnek ki, és amelyeknek képe adott esetekben lényegesen eltérhet valamely termék múltból levezetett árgörbéjétől.

Az olvasónak tudnia kell, hogy a keresleti ár tekintetében számolni kell az áruvilág rendkívül bonyolult belső kapcsolataival. Inkább csak példaként utalunk az áruk életciklusaival összefüggő problémákra; a kiegészítő és helyette-

sítési kapcsolatban lévő áruk kereslete és ára közötti sajátosságokra; az egymással helyettesíthető termelési tényezők kereslete és ára közötti összefüggésekre. Mindezeket részleteiben is érintettük, amikor a közgazdaságtan történelmi gyökereit vizsgáltuk és a fogyasztói preferenciák néhány sajátos vonását vettük szemügyre.

Kínálati ár

A keresleti árnak a határhaszon elvén alapuló magyarázatával konform megközelítés a kínálati árnak a határköltségen alapuló magyarázatával párosul. A következőképp is lehet gondolkozni: az árral nem azt kell kifejezni, mibe kerül átlagosan egy termékegység előállítása, hanem azt, milyen ráfordítást igényel a szükséglet növekedésével pótlólagosan előállítandó egység. A termékek a felhasználásban egymást széles körben helyettesítik. Csak a határ-ráfordításhoz igazodó árviszonyok esetén láthatjuk tisztán, milyen irányban indul meg hatékony gazdasági fejlődés. Ilyen árviszonyok esetén az ár ott korlátozza a keresletet, ahol jelentős az átlagérték és a határérték különbsége, illetőleg ahol a termelési növekmény emeli a határértéket, és ott ösztönzi a keresletet, ahol nincs nagy különbség az átlag- és a határérték között, illetőleg, ahol a termelési növekmény csökkenti a határértéket. Az árucserében nemcsak a fogyasztó, de a termelő is haszon elérésére törekszik. Sőt: amíg a fogyasztó oldalán még vitatható az ésszerű magatartás objektív tartalma, és nem kevesen vannak, akik még azt is vitatják, van-e egyáltalában a fogyasztó piaci magatartásának egységes motivációja, addig a termelői magatartást eléggé egyértelműen határozza meg a maximális nyereség biztosításának szándéka, még akkor is, ha gazdasági döntéseiben más tényezők is szerepet játszanak. Mindenesetre az árucsere hasznossága a kínálat oldalán egyértelműbben ítélhető meg, mint a kereslet oldalán. A termelőnek pontos mérceje van az árucsere hasznosságának megítélésére. Ez a mérce a nyereség.

Induljunk ki abból, hogy a termelő valamilyen kialakult árrendszert talál a piacon. Bizonyosak lehetünk, hogy ha a kínálat a piaci törvények hatása alatt alakul, olyan termékek gyártására rendezkednek be, amelyeknek ára nyereséget biztosít. Lehet, hogy ez a kínálati szerkezet nem felel meg a fizetőképes kereslet szerkezetének. De akkor a piaci árviszonyokban mennek végbe azok a változások, amelyek biztosítják a termelésben a keresleti szerkezetnek megfelelő anyagi érdekeltséget. Ez rendkívül leegyszerűsített magyarázata a nyereség-kínálat-ár közötti összefüggéseknek. Mégis ez az a tendencia, amellyel a valóság legjobban jellemezhető, amikor a kínálatot az üzleti megfontolások vezérik.

Nyeresség akkor adódik, ha az árbevétel meghaladja a termelési költséget. A nyereség abszolút és relatív nagyságában egyaránt mérhető. Előbbi esetben

a nyereség tömegéről tájékozódunk. Utóbbi esetben a termelés jövedelmezőségéről alkotunk képet. A vállalatot a nyereség tömege és a nyereségráta egyaránt érdekli. A vállalat a realizált nyereség tömegével rendelkezik. Ez a rendelkezés egyebek mellett a kínálati szerkezet alakítása szempontjából jelentős. A nyereség felhasználására irányuló döntést jórészt az határozza meg, milyen a vállalat termelékenységének gazdasági hatékonysága, illetve a vállalat vezetői milyen véleményt formálnak a termelés várható gazdasági hatékonyságáról. Erről a nyereség relatív nagysága tájékoztat.

Ha a vállalat arra keres választ, hogy az egyidejűleg gyártott termékek közül melyik biztosít nagyobb jövedelmezőséget és vannak-e termékei, amelyek csak veszteséggel adhatók el, ezt az ár és az önköltség egybevetésével vizsgálhatja. Ezek az üzleti számítások szolgálhatnak alapul új kínálati szerkezet kialakításához, illetőleg olyan műszaki-szervezési intézkedések megtételéhez, amelyekkel jobb összhang biztosítható a termelési feltételek és a már kialakult kínálati szerkezet között.

A vállalatot az is érdekli, miképpen ítéltető meg a termelés gazdasági hatékonysága más vállalatok és iparágak összehasonlításában. Ehhez a termelésben lekötött eszközök értékéhez viszonyított nyereségtömeg mutatószáma nyújt támpontot. Ekkor arra kap választ, mennyi idő alatt térül meg a befektetés, és a megtérülési idő kedvezőnek vagy kedvezőtlennek tekinthető-e más vállalatok, iparágak üzleti számításaihoz képest. Az összehasonlítás esetleg arról győzheti meg, hogy a befolyt nyereséget új gyártási profil megteremtésére hasznosítsa.

Ha elismerjük, hogy a kínálat a nyereségszerzés reményében szervezi a termelést, akkor azt is el kell ismerni, hogy az árugazdaságban a kínálatszabályozás alá van vetve a nyereségmaximalizálás elvének. Ilyen körülmények között származik ugyanis az árucseréből a vállalatra a legtöbb előny. Ebből kell tehát levezetni a ésszerű vállalati magatartás ismérveit. A vállalat akkor ér el maximális nyereséget, ha a termelőerők adott fejlettségi színvonalán – a legmegfelelőbb termelési eljárás alkalmazásával – a kapacitást optimálisan használja ki. Racionális magatartásában a hozadéki törvények igazítják el a vállalatot. A hozadéki törvények a ráfordítás és annak eredménye (hozama, hozadéka) közötti összefüggéseket tárják fel. Eszerint – a termelőerők adott fejlettségi színvonalán – a termelési tényezők egyre fokozottabb adagolásával az eredmény előbb nagyobb, majd kisebb mértékben nő, bizonyos ponton túl a ráfordítás sem térül meg. A termelőerők fejlődése nem helyezi hatályon kívül a hozadéki törvényeket, csak új feltételeket teremtsz számukra; kitolja azt a pontot, ahol a hozadék növekedési zónáját a csökkenő zóna váltja fel.

A hozadéki törvények értetik meg velünk a termelés maximalizálása és az eredmény maximalizálása közötti különbséget. Más ponton helyezkedik el a termelés fizikai és gazdasági optimuma. Más a termelésivolumen-politika és más a gazdaságieredmény-politika szervezési elve és módszere. Amikor a ter-

melés nem a gazdasági optimum, hanem a fizikai maximum határán helyezkedik el, akkor ez olyan termelési tényezők alkalmazásával történik, amelyek a gazdaság más területén nagyobb hatékonysággal lennének felhasználhatók. Ezért megalapozatlan az olyanfajta vélekedés, amely a mikroökonómiában a nyereségmaximalást azért tekinti vitatható szervezési elvnek, mert korlátozza a társadalmat a termelőerők hatékony működtetésében. Ellenkezőleg: ez a szervezési elv, számolva a természeti jelenségekkel, olyan gazdasági szervezettséget biztosít, amiből az egész társadalomra a legtöbb jó származik. A hozadéki törvények a termelési folyamatban érvényesülnek. A csökkenő hozadékképesség már benne rejlik a termelésben szereplő tényezők természetében is.

A termelési költségek különbözőképpen viselkednek a vállalat (üzem) termelési mennyiségének változása során. A költségeket ilyen szempontból megítélve, állandó és változó költségek szerint kell azokat megkülönböztetnünk. Az állandó költségek – bizonyos határokon belül – viszonylag érzéketlenek a termelés terjedelmének változásaival szemben. Tehát a termelés mennyiségi növelése esetén ezekből a költségekből kevesebb esik a termékegységre. A változó költségek viszont a termelés terjedelmének változásaival összefüggésben alakulnak ki. Ezek egy része a termelés terjedelmével többé-kevésbé arányosan változik (proporcionális költségek), amiért is a termelés valamennyi pontján azonos ráfordítási nagyságot jelentenek. A változó költségek másik része a termeléssel azonos irányban, de nem azonos mértékben változik. Ezek lehetnek progresszíven vagy degresszíven változó költségek.

Nyilvánvalóan arra kell törekedni, hogy a technika adott színvonalán a vállalat a termelés olyan terjedelmét és ezen belül a költségek olyan csoportosítását érje el, hogy ez optimális viszonyt adjon; továbbá arra, hogy a technikát úgy fejlessze, hogy ezzel optimális gazdasági hatékonyság valósuljon meg. Előbbi esetben a technika adott színvonalán állítja elő legolcsóbban a terméket. Utóbbi esetben a technika fejlesztése a legjobb hatásfokkal csökkenti a termelési költséget. A technika adott színvonalán a mennyiség változásai iránt általában érzéketlen állandó költségek, valamint azokra viszonylag érzékenyen és különbözőképpen viselkedő változó költségek alapján lehet mérlegelni az optimális vállalati méretet, valamint a működő üzemben az optimális kapacitáskihasználást.

Általános szabály: minél jobb a kapacitáskihasználás – egyébként változatlan feltételek mellett –, annál alacsonyabb az önköltség; és megfordítva, az önköltség emelkedik a kapacitáskihasználás csökkenésének megfelelően. De mi már tudjuk, hogy ez az általános szabály csak bizonyos korlátok között igaz. A hozadéki törvények érvényesülése folytán létezik olyan optimális pont, amelyen túl a termelés fizikai mennyisége növekszik, de a vállalati nyereség már csökken. Ezt a pontot kell megközelítően megismerni.

A termelés gazdaságos szervezésének vannak bevett szokásai, amelyek költséggörbék nélkül is bizonyos támpontot nyújtanak. Célszerű néhány ilyen

konvenciót megemlíteni. Azokban a termelési ágakban, ahol a gyártás bonyolult, technológiailag különálló és kapcsolódó folyamatokat tételez fel, a gyártási lehetőséget a legjobban igénybe vett termelési keresztmetszet átbocsátóképessége szerint szokták mérlegelni. A legszűkebb termelési keresztmetszet alapján szokták a termelés szintjét meghatározni, ha az egyben az alapvető termelési keresztmetszet, vagyis ha a legjellemzőbb és leglényegesebb termelési folyamatra vonatkozik (amelyben a munkaóra-szükséglet a legnagyobb, ennek bővítése a legtöbb beruházást és kivitelezése a leghosszabb időt igényli, és ahol a gépek más termelési tényezőkkel nem helyettesíthetők). A műszaki mérlegelés tehát a „bő” és a „szűk” keresztmetszetek fogalmaival operál.

A közép- és nagy sorozatú tömegcikkeket gyártó vállalatoknál a sorozatszám és a sorozatnagyság nagymértékben befolyásolja a gyártmány önköltségét. Minél több tételből, következésképpen minél kisebb sorozatokból tevődik össze a gyártás, annál többször kell a gépeket (berendezéseket) az új munkatételre beállítani, és így annál kevésbé használható ki a kapacitás. A gazdaságosan gyártható sorozatnagyságot különböző tényezők befolyásolják. Egyes esetekben a gazdaságosan gyártható sorozatnagyságot a munkához szükséges különleges szerszám élettartama, illetőleg annak többszöröse határozza meg. Más esetekben a termelőberendezés (galvánfürdő, edzőkálya stb.) befogadóképessége, illetőleg annak többszöröse a számítási alap stb. A gazdaságos sorozatnagyság és az önköltség rendkívül szoros kapcsolata miatt az attól való eltérés rendkívül érzékenyen hat az önköltségre, a gazdaságos sorozatnagysághoz való közeledéssel az önköltség csökken.

Végso soron azonban ezek a műszaki-technológiai konvenciók már a termelés, a termelésnövelés és a termelési költség összefüggéseinek megismeréséből adódnak, a költséggörbék egyfajta alkalmazási módját fejezik ki. A költséggörbék ezektől abban különböznek, hogy egy adott rendszerben tájékoztatnak arról a termelési mennyiségről, amely lehetővé teszi egy adott piaci ár mellett a vállalati nyereség maximálását.

A költséggörbék az önköltség termelési volumentől függő változását átlagos határelemzéssel tárják fel. A határköltség az a költségnövekmény, amit az önköltségben az utolsó termékegység előállítása okoz. Az ár ismeretében a vállalat

- az átlagos önköltség,
- az átlagos változó költség, valamint
- a határköltség

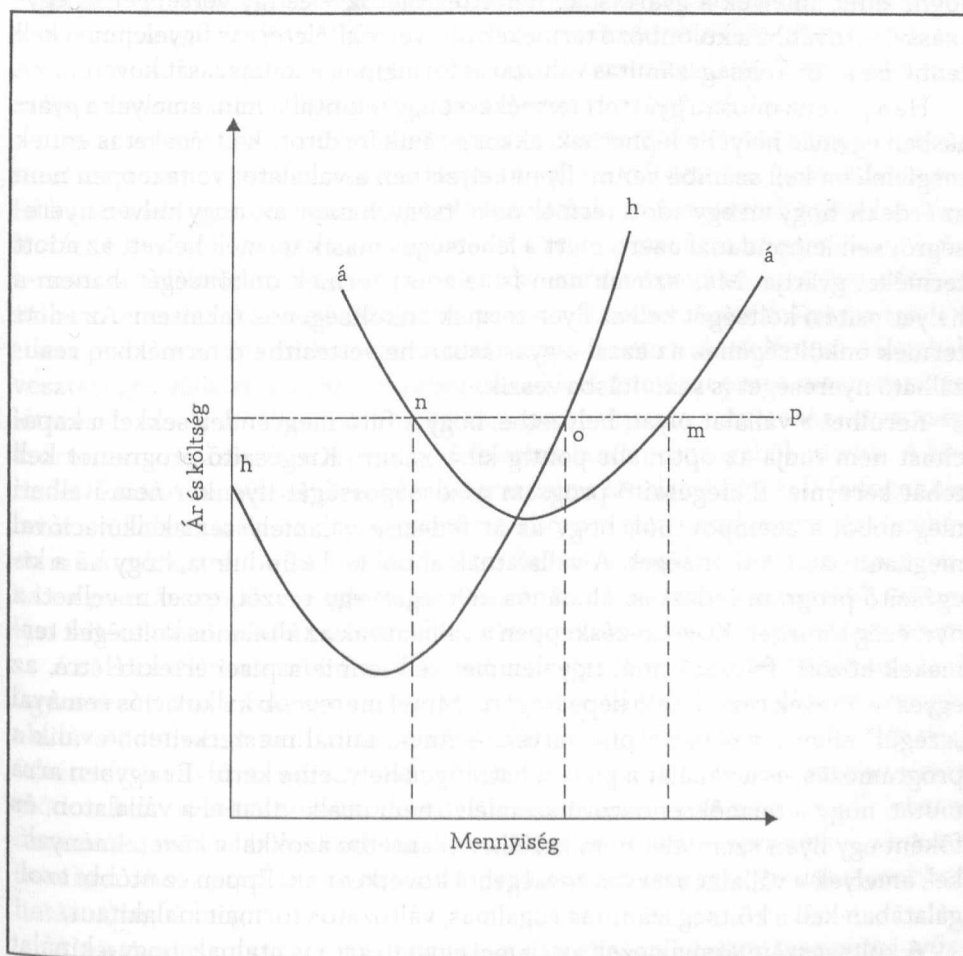
görbéinek összefüggésében közelítheti meg azt a termelési mennyiséget, amely maximális nyereséget biztosít (lásd az 1. ábrát).

Itt most a költséggörbék rendszerében ábrázoltuk az előbb növekvő, majd csökkenő hozadék törvényét. A vállalat a termelési volumennek azon a pontján éri el a maximális nyereségtömeget, ahol a határköltség és az ár egybeesik. Miután a termelés további kiterjesztésével a költségnövekmény nagyobb,

mint az ár, a nyereség tömege csökken. A termelés további bővítése esetén az átlagköltség is magasabb lesz az árnál. Röviden: a nagyobb termelési mennyiség kisebb nyereségtömeget hoz, mint a kisebb termelési volumen. A kapacitáskihasználás optimális és maximális pontja közötti különbség adott esetekben elég nagy is lehet, ha például a termelési tényezők nem arányos adagolásban állnak a vállalat rendelkezésére. Ilyen körülmények között a vállalat viszonylag nagy nyereségtömeget veszít, amikor a termelést a fizikai maximum határáig tolja ki.

1. ábra

A költséggörbéken alapuló optimalizálás

\bar{a} = átlagköltséggörbe

h = határköltséggörbe

p = ár

n = termelési minimum

o = termelési optimum

m = termelési maximum

Az egyszerűség kedvéért eddig feltételeztük, hogy a vállalat egy terméket állít elő, s kerestük a kapacitáskihasználás optimumát. A vállalatok azonban rendszerint különböző termékeket állítanak elő. Ilyen körülmények között meghatározott kapacitáskihasználás esetén is különféle lehet a nyereség tömege, mégpedig az áruszerkezettől függően. Továbbra is feltételezzük az árak adottságát. Végző soron tehát a nyereségmaximálás elvében nemcsak a kapacitáskihasználás foka, hanem a gazdaságos gyártmányprogramozás is fontos követelmény. Ez a termékek önköltségének helyes megítélését, kialakítását tételezi fel. Ha a vállalat különböző termékeket párhuzamosan állít elő, továbbá szolgáltatásokat is végez, akkor el kell bírálni, melyik az a programváltozat, amely mellett az eredmény optimális. Ilyen esetben a termékeket úgy kell fel fogni, mint amelyek a gyártásban helyettesíthetők – és így versengenek egymással –, továbbá a különböző termékek piaci értéktételére is figyelemmel kell lenni. Ez az önköltségszámítás változatos formáinak alkalmazását követeli.

Ha a párhuzamosan gyártott termékeket úgy tekintjük, mint amelyek a gyártásban egymás helyébe léphetnek, akkor a rájuk fordított költségeket is ennek megfelelően kell számba venni. Ilyen helyzetben a vállalatot voltaképpen nem az érdekli, hogy mi egy adott termék önköltsége, hanem az, hogy milyen nyereségről kell lemondania azért, mert a lehetséges másik termék helyett az adott terméket gyártja. Más szóval: nem is az adott termék önköltségét, hanem a helyettesítési költségét kell az ilyen termék önköltségének tekinteni. Az adott termék önköltségéhez az azzal a gyártásban helyettesíthető termékben realizálható nyereséget is számításba veszik.

Kerülhet a vállalat olyan helyzetbe, hogy a futó megrendelésekkel a kapacitást nem tudja az optimális pontig kihasználni. Kiegészítő programot kell tehát keresnie. E kiegészítő program gazdaságosságát ilyenkor nem ítélni meg abból a szempontból, hogy az ár fedezi-e valamely sémakalkulációval meghatározott önköltséget. A vállalatnak abból kell kiindulnia, hogy ha a kiegészítő program fedezi az általános költségek egy részét, ezzel növelheti a nyereség tömegét. Következésképpen a vállalatnak az általános költségek termékek közötti felosztásánál figyelemmel kell lennie a piaci értéktételre, az egyes termékek rezsiviselő képességére. Minél merevebb kalkulációs sémával „szegül” ellen a vállalat a piaci értéktételnek, annál mesterkétebbé válik a programozás, és a vállalat a piacon hátrányos helyzetbe kerül. Ez egyben arra mutat, hogy a termékrendszerű szemlélet nem uralkodhat el a vállalaton, és főként egy ilyen szemlélet nem kerülhet ellentétbe azokkal a követelményekkel, amelyek a vállalat szerves egységéből következnek. Éppen ez utóbbi szolgálatában kell a költségszámítás rugalmas, változatos formáit kialakítani.

A költségszámításnak ezek az elemei egyben arra is utalnak, hogy a kínálat a piaci kapcsolatokban olyan konvencionális árviszonyokkal találja magát szemben, amelyek kialakulásába kisebb-nagyobb mértékben maga is közreműködött, és amelyek azután visszahatnak a termelési feltételeknek költség-

formában történő kifejezésére is. Itt egészen világosan mutatkozik az a szintetizálás, amit a piac a kereslet és a kínálat kapcsolatában teremt. De azért jól jegyezzük meg: a piaci értékítélet e vonatkozásban nem magukat a termelési feltételeket változtatja meg. Valóságos hatását az árarányokon keresztül fejti ki és teszi ezt a költségárányosítás alapjává.

A kínálat piaci törvényszerűségeit eddig a mikroökonómia szférájában vizsgáltuk. Arra kerestünk választ, milyen törvényszerűségek vezérlik a termelőt kínálati politikájában, amikor a nyereség maximálásában érdekelt. De a kínálat végső soron társadalmi méreteiben játszik a piacon áralkalakító szerepet.

Társadalmi méretben a kínálat a vállalati kínálatok összegeződése. Tiszta monopolhelyzetben a monopolvállalat ráfordításait úgy tekinthetjük, mint a termelés társadalmi feltételeit. Rendszerint azonban több vállalat hozza termékeit a piacra. Ezek a vállalatok eltérő termelési feltételekkel rendelkeznek. Az egyéni ráfordítások összegeződése olyan társadalmi átlagot ad, amely társadalmi méretekben jellemzi a termékegységre történő ráfordítást.

Ha az ár az átlagos ráfordítást fedezi, akkor társadalmi méretekben megtérül a ráfordítás. Az egységes ár differenciálja a vállalatokat, és ez nem is vet fel különösebb problémákat, csak arról van szó, hogy a vállalatok egyéni termelési feltételeiktől függően ilyen ár mellett eltérő nyereséget tapasztalnak. De a termelési feltételekben lehetnek jelentős különbségek; az ár lehet néhány vállalat termelési költségénél alacsonyabb is. Ezek a vállalatok ilyen alapon a tiszta piaci verseny körülményei között tartósan nem tudnak létezni. Ha tehát veszteséges vállalatok mégis működnek, fel kell tételezni olyan mechanizmus létezését, amely a vállalatok között átcsoportosítja azt a nyereség-veszteség szóródást, ami az egyéni termelési feltételek különbözőségéből adódik. A kereslet-kínálat törvényét elemezve a társadalmi kínálatot úgy kell felfognunk, mint a vállalati kínálatok összegeződését, ahol a piacon minden termelő önállóan működik közre. De ha a vállalati ráfordítások külön-külön állnak kapcsolatban a piaci árral, akkor a ráfordítás és az ár viszonyában a legrosszabb termelési feltételekkel rendelkező vállalat helyzete különös jelentőségre tesz szert.

Az árban a legrosszabb feltételekkel rendelkező vállalat ráfordításainak, az úgynevezett határköltségnek kell megtérülnie. Ha az ár ennél alacsonyabb, akkor a határüzem nem állhat meg a saját lábán. Ha nem képes a termelési feltételek javítására, vagy be kell szüntetni a gyártást, vagy valamilyen más módon kell biztosítani működéséhez a feltételeket. Ez a „más mód” lehet a fuzionálás, más vállalatokkal való egyesülés. És itt most elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol a piaci ár és a határüzemi ráfordítás kapcsolatát szabatosabban határozhatjuk meg.

A piaci árviszonyok és a ráfordítások összehasonlító elemzése arról győzheti meg a vizsgálódót, hogy üzemek még olyankor is – sokszor minden külső támogatás nélkül – működőképesek, amikor egyébként individuális költségüket a piaci ár nem fedezi. Különösen jellemző ez a kitermelő iparágakban. Egy-

egy vállalat keretében működő szénbányák vagy érclelőhelyek természeti adottságai a dolog természeténél fogva különbözőek, és így egyéni önköltségük is eltérő. A vállalati üzleti politika számos tényező mérlegelésével szabályozza a termelést, és nem szükségszerűen szünteti be a termelést ott, ahol a ráfordítás előnytelenül alakul. A vállalatnak érdekében állhat olyan áruajték termelése, amelyek fenntartását csak a vállalathoz befolyt nyereség üzemek közötti újraelosztásával biztosíthatja.

Mindezt csak akkor érthetjük meg, ha figyelünk azokra a változásokra, amelyek a kínálati oldalon a termelőerők fejlődésével következnek be. A termelőerők fejlődésével koncentrációs és centralizációs folyamat megy végbe. A vállalati keret elkülönül az üzemi kerettől. A vállalati keretben olyan tőkéek összpontosulnak, amelyek különböző iparágak, termelési fázisok tartozékai. A kulcsparakban egyesülések, vertikális trösztök stb. alakulnak. De amikor a vállalat sok irányban kapcsolódó üzemi rendszereket ellenőriz, a nyereségmaximálás célkitűzése bonyolult mechanizmusban jut kifejezésre. A vertikális trösztben vitt üzletpolitika a ráfordítás és az ár kapcsolatát nem egy adott termékre leszűkítve, hanem a vállalat egész működésének eredményessége alapján ítéli meg. Egy ilyen vállalat bizonyos körülmények között előnyösebbnek tekintheti olyan profil fenntartását, ami veszteség forrása még akkor is, ha a saját termelés helyett a piacon olcsóbban tudna beszerezni. A koncentrációs és centralizációs folyamatokban a piacsűkítő tendencia is kifejeződik. A nagyvállalatok termelési biztonság mellett töreksenek a nyereségmaximálásra.

Ilyen és más tényezők magyarázzák, hogy a határüzem termelési feltételei – általános szabályként – a piaci ár alsó határát szabályozzák, de ez számos kivétellel jut érvényre. A nagyvállalati rendszer ily módon alkalmazza a jövedelmek újraelosztásának politikáját. Amikor a vállalat így jár el, akkor lényegében arról van szó, hogy az egész üzletpolitikát néhány vezértermék biztonságos termelése határozza meg, amikor is az a feltételezés, hogy a vállalati befektetések megtérülése így érhető el a legelőnyösebb módon.

Egyensúlyi ár és piaci formák

A piaci mechanizmus működése nyomán a piaci ár összhangot teremt a kereslet és a kínálat között. A piaci ár tehát – ez az általános szabály – egyensúlyi ár. Amikor az ár a termelést és a fogyasztást egymással egyezteteti, akkor egyfelől az áruszerkezetet, másfelől az elosztási folyamatokat szabályozza. A piaci árviszonyokkal tehát nemcsak az áruajtékénti mennyisége, azok arányai határozódnak meg, hanem az elosztás is, vagyis

- a piaci árukínálat megoszlása a termelővállalatok között,
- a termelési tényezők megoszlása az ágazatok között és
- a fogyasztási cikkek elosztása a lakosság körében.

De hát végül is mi a piaci közreműködők viszonylagos szerepe a piaci ár alakításában? Melyek azok a valóságos erők, amelyeknek működése révén az ár keresletmeghatározó és termelés szabályozó szerepében egyidejűleg létezhet? Ezekről az erőkről sok mindent megtudtunk, amikor a keresletet és a kínálatot külön-külön, mint áralkalakitó tényezőket, vizsgáltuk. De mindez önmagában még nem tisztázza a problémát. Ezért a klasszikus közgazdaságtan az idevágó elemzések során a piacot közvetlenül is szemügyre veszi.

A piac az a hely, ahol az árucsere bonyolódik. A különböző piaci helyeket az ott bonyolított árucserek terjedelme, a piacra érvényes jogi előírások, a kialakult konvenciók stb. szerint vizsgálják. Amikor arra keresünk választ, mi valójában a piaci közreműködők szerepe a piaci ár alakításában, akkor elsősorban azok a feltételek a lényegesek, amelyek mellett a piac szereplői az árucsereben közreműködhetnek. A piac szereplőinek az árakra gyakorolt hatása általánosságban nem ítéltető meg. Ez a szerep függ a piac feltételeitől. E feltételeket a piaci formák rendszerében vizsgálják. Ezen a formák megkülönböztetése egyfelől a piaci közreműködők számán, másfelől a piacra vitt áruk jellegén alapul.

A piacon közreműködő számától függően a következő piaci formák alakíthatók ki:

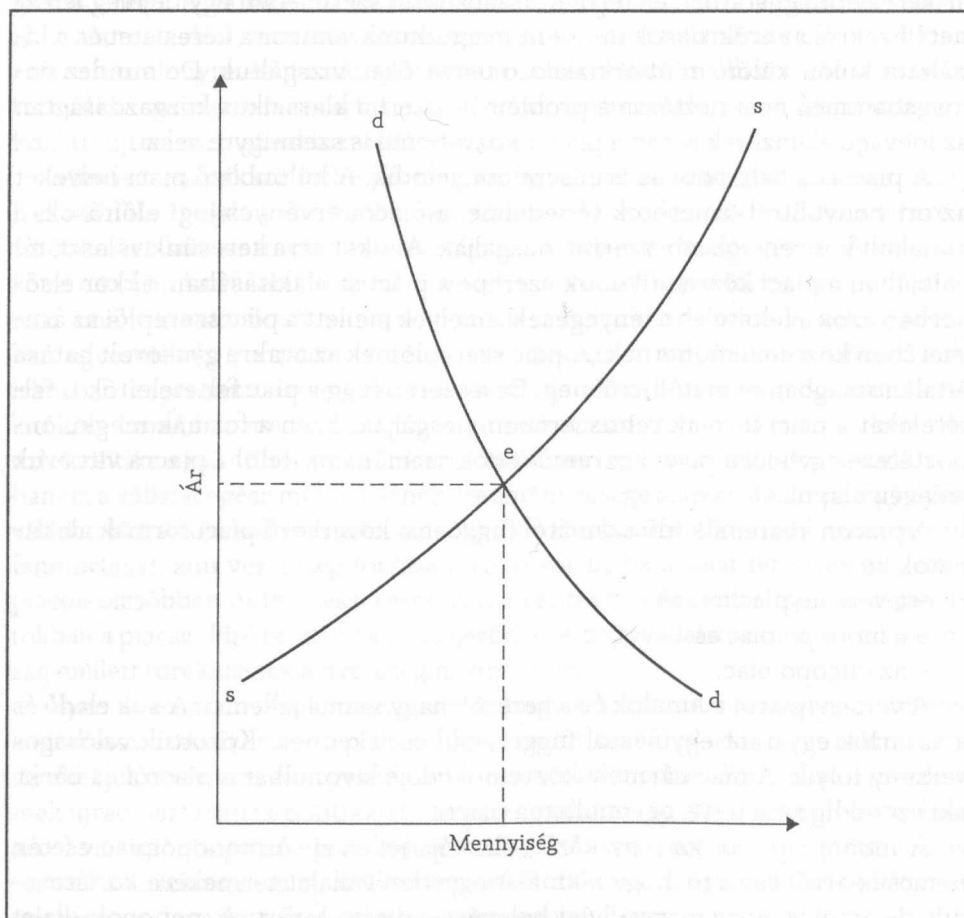
- a versenypiac,
- a monopolpiac és
- az oligopolpiac.

A versenypiacot a kínálók és a keresők nagy száma jellemzi. A sok eladó és a vásárlók egyaránt egymástól függetlenül cselekednek. Közöttük valóságos verseny folyik. A piac bármely közreműködője kivonulhat a piacról és bárki, aki ezt eddig nem tette, bevonulhat a piacra.

A monopolpiacot az „egy kéz” politikája jellemzi. A monopolpiac esetén nemcsak arról van szó, hogy a kínálat egyetlen vállalat termékére korlátozódik, de arról is, hogy más vállalat belépése a piacra kizárt. A monopolvállalat terméke egyedülálló olyan értelemben is, hogy nincs termék, amely helyettesítené, nincs ésszerű választási lehetőség. Ha kereslet áll fenn e termék iránt, a monopolvállalat termékét kell megvásárolni. Monopolpiacról beszélünk akkor is, ha nagyszámú eladó van, de csak egyetlen vevő.

Az oligopolpiacot a „kevés kéz” politikája jellemzi. Oligopolpiacról általában akkor beszélhetünk, ha a kínálat oldalán részt vevők száma több, mint kettő. Ha ketten állnak versenyben, ez duopólium. Az oligopol- (duopol-) piacra új közreműködő belépésének nincs akadálya, de ez általában nehéz. Szabadalmak, anyagbázisok uralma stb. állítanak sok esetben objektív akadályokat. Oligopolisztikus piacról beszélhetünk akkor is, ha a kínálat oldalán a közreműködők száma nagy, de a kínálat zöme néhány nagyvállalatra összpontosul. Ugyancsak oligopolisztikus az olyan piac, amelyen a nagyszámú eladóval szemben csak néhány nagyvevő áll.

Az egyensúlyi ár ábrázolása

s = kínálati görbe

d = keresleti görbe

e = egyensúlyi ár

A tiszta verseny és a teljes monopólium rendkívül ritka. A tiszta verseny feltételei legfeljebb néhány mezőgazdasági termékre (élelmiszerre) korlátozottan biztosíthatók. Tiszta monopolhelyzet létrejöhet az állam jogi intézkedése folytán (közüzemek), kivételes természeti adottságok eredményeként (ritka fémek, megkülönböztetett élvezeti értéket megjelenítő élelmiszerek) vagy üzemi titokként kezelhető ipari találmányok hasznosítása révén.

A piacra sokkal inkább jellemzőek a közbeeső piaci formák. Ezek változatai abban különböznek egymástól, hogy a verseny és a monopólium elemei különböző arányokban és módon keverednek. Ezek az oligopolpiac különböző vál-

tozatai. A termelőerők fejlődésével e piaci formák kerültek előtérbe, és a piaci törvények a gyakorlatban úgy hatnak, ahogyan azok e piaci formák között jutnak érvényre.

A piaci ármechanizmus kifejtésénél mégsem tekinthetünk el a klasszikus verseny- és a klasszikus monopolár modellszerű ábrázolásától, mert csak ezekből lehet levezetni az oligopolpiac ármechanizmusát. Az egyensúlyi árat koordinátarendszerben ábrázolva a 2. ábrán látható képet kapjuk.

Ez a fogyasztási cikkekre vonatkozó ábrázolás az egyensúlyi árat azon a ponton jelzi, ahol

- a kínálat a határköltség és az ár metszéspontján határozódik meg,
- a kereslet pedig ennek az árnak a mennyiségi tartozéka.

Az egyensúlyi ár ilyen ábrázolásában a keresletnek és a kínálatnak – mint a verseny tényezőinek – az a képessége fejeződik ki, amely szerint olyan árakat alakítanak ki, ahol a keresleti és kínálati döntések szinkronban vannak. És lényegében véve ez a piaci ár racionális funkciója.

Ha a piacot statikus állapotában vesszük szemügyre, elvont hipotéziseken kívül (ahogy a határhaszon-elmélet teszi) nincs más kézzelfogható szempont az egyensúlyi ár magyarázatára – legalábbis a fogyasztási javak piacán –, mint az, hogy az ár által meghatározott kereslet megfelel a nyereségmaximálással megszabott kínálatnak. A kínálat hatalma abban áll, hogy adott termékre nézve növelheti, csökkentheti vagy éppen beszüntetheti a termelést. A vásárló hatalma pedig abban áll, hogy fokozza, csökkenti vagy éppen beszünteti a vásárlást. Az egyensúlyi ár végső soron azoknak a törvényszerűségeknek van alávetve, amelyek a kínálói és vevői magatartást szabályozzák.

Ennek megfelelően az egyensúlyi ár is akkor változik, ha a kínálati görbe vagy a keresleti görbe külön-külön, vagy mindkettő, változik. De a versenypiacra ilyen változást külön-külön egyetlen piaci szereplő sem teremthet. Ha erre képes lenne, akkor már oligopolpiaccal lenne dolgunk. Ezért az egyes piaci közreműködők szempontjából az árat olyan adottságként foghatjuk fel, mint amelyet tudomásul kell vennie, amire befolyást nem gyakorolhat. Erre külön-külön azért nincs lehetőség, mert egyetlen termelő részesedése az összkínálatban, illetve egyetlen vásárló szerepe az összkeresletben jelentéktelen; magatartásuknak nincs érzékelhető hatása a piaci folyamat egészére.

A versenyár a tiszta versenypiac tartozéka, amelynek – az eddigi fejtegetésekből következően – két jellemző sajátossága van: 1. A piaci ár elkülönül az egyes piaci közreműködők magatartásától. A piaci közreműködők csak mennyiségi politikát folytathatnak, árpolitikát nem. 2. Az ár – mint adottság a kínálati oldalon – a nyereségmaximálás mércéje.

A verseny- és a monopolpiac eltérő sajátosságait általánosabban megfogalmazva a következő kép alakul ki. Ha a kínálat van monopolhelyzetben és a termékre irányuló kereslet rugalmatlan, vagy alig rugalmas, a termelővállalat viszonylag magas árat érhet el. Ha a kereslet kerül monopolhelyzetben, ezért

a termelők csak egyetlen vevőnek adhatnak el, a vásárló viszonylag alacsony áron juthat a termékhez. A piaci ár ilyenkor is egyensúlyi ár, de a versenyárhoz viszonyítva magas, illetőleg alacsony. Ebből azonban az is következik, hogy amikor a piaci forma megváltozik, versenypiacból monopolpiaccá alakul át, egyik esetben az ár magasabb az átlagértéknél, a másik esetben pedig alacsonyabb.

A monopolpiacon az ár a monopolvállalat befolyási körébe tartozik. A monopolvállalat árpolitikát folytathat, megállapítja a piac számára érvényes árat, és azt meg is változtathatja. Ezért a monopolárat adminisztrált árnak, szabályozott árnak is nevezik, és élesen megkülönböztetik a versenyártól.

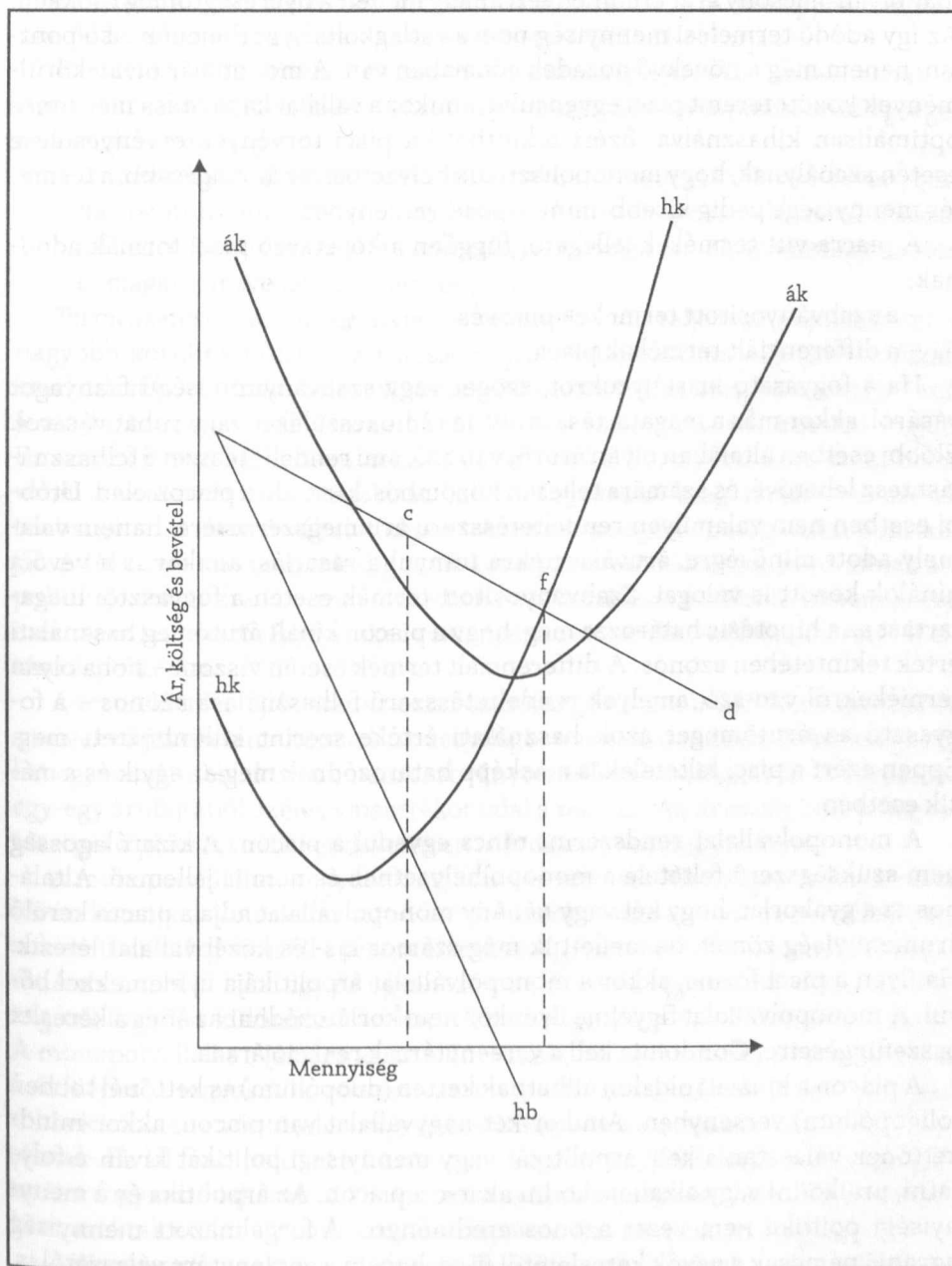
Ha a kereslet van monopolhelyzetben, akkor a kínálat szempontjából a vevő árpolitikája ugyanolyan adottság, mint a versenyár. Ilyenkor a kínálat a kereslet által szabályozott árpolitikához igazítja kínálati politikáját: a monopolárral meghatározódó mennyiségi politikát folytat. Ez szab egyben kereteket a keresleti árpolitikának. De mi a helyzet kínálati monopólium esetén?

A kínálat oldaláról érvényesített monopolár nem önkényesen meghatározható nagyság. A monopolvállalat, ha nem akar a piacról kiszorulni, és nyereségszerzési célját hatékonyra kívánja tenni, árpolitikájában figyelmét ki kell terjesztenie a termék iránt megnyilvánuló keresletre. Kínálati monopólium esetén a legmagasabb árat a kereslet oldaláról a vevő szükségletértékeinek intenzitása és fizetőképessége határozza meg. A monopolvállalat árpolitikája függ a monopoltermék iránt megnyilvánuló kereslet rugalmasságától. A monopolvállalat előnyös helyzete pedig abban van, hogy mennyiségi politikájával az árat is szabályozza. Úgy választja meg az árat, hogy az ehhez tartozó kereslet mellett a vállalati nyereség maximális legyen. Miképpen adódik ez a pont, és miben különbözik a tiszta versenypiacon érvényesülő nyereségmaximalástól? Ezt a koordinátarendszerben a 3. ábra szemlélteti.

Miként látható, a monopolár nagyobb, mint a versenyár, a monopolkínálat kisebb, mint a versenypiac viszonyai között. Ez másképp úgy is megfogalmazható, hogy a monopolvállalat esetében a nyereségmaximalás termelést korlátozáson alapul. A monopolvállalat is ott optimalizálja a termelést, ahol a határbevétel metszi a határköltséget, de a határbevétel kisebb az árnál. A monopolvállalat a következő módon kalkulál: a kínálat minden egységgel történő növelése – a kereslet árrugalmasságától függően – csökkenti az árat. Következésképpen a költségnövekményt nem az árral, hanem csak azzal az árnyereggel veti egybe, ami az árcsökkenés (a határbevételi görbe) figyelembevételével adódik.

Szabad versenyben az egyes kínáló termékének nincs külön keresleti görbéje. A kereslet rugalmassága az egyes termelő terméke iránt végtelen. Ezért az egyes termelő ott szünteti be a gyártást, ahol a költségnövekmény eléri a piaci árat. A monopolvállalat ezzel szemben számol saját terméke keresleti

Nyereségmaximálás a versenypiacon és a monopolpiacon

ák = átlagköltséggörbe

d = keresleti görbe

hk = határköltséggörbe

c = termelési optimum monopolista verseny esetén

hb = határbevételi görbe

f = termelési optimum szabad verseny esetén

görbéjével. A monopolvállalat terméke iránti kereslet rugalmassága véges. Ezért ott szünteti be a gyártást, ahol feltevése szerint a termelés kiterjesztése már olyan alacsony árat eredményez, amely mellett a nyereségtömeg csökken. Az így adódó termelési mennyiség nem az átlagköltség görbéjének alsó pontján, hanem még a növekvő hozadék zónájában van. A monopolár olyan körülmények között teremt piaci egyensúlyt, amikor a vállalat kapacitása még nincs optimálisan kihasználva. Ezért tekinthető a piaci törvények érvényesülése esetén szabálynak, hogy monopolisztikus helyzetben az ár magasabb, a termelés mennyisége pedig kisebb, mint szabad versenyben.

A piacra vitt termékek jellegétől függően a következő piaci formák adódnak:

- a szabványosított termékek piaca és
- a differenciált termékek piaca.

Ha a fogyasztó kristálycukrot, szöveget vagy szabványminőségű faanyagot vásárol, akkor más a magatartása, mintha rádiókészüléket vagy ruhát vásárol. Előbbi esetben általában olyan áruról van szó, ami rendeltetésszerű felhasználást tesz lehetővé, és számára teljesen közömbös, ki az, aki a piacon elad. Utóbbi esetben nem valamilyen rendeltetésszerű áru megszerzésére, hanem valamely adott minőségre, áruválasztékra irányul a vásárlás, amikor is a vevő a kínálók között is válogat. Szabványosított termék esetén a fogyasztói magatartást az a hipotézis határozza meg, hogy a piacon kínált árutömeg használati érték tekintetében azonos. A differenciált termék esetén viszont – noha olyan termékekről van szó, amelyek rendeltetésszerű felhasználása azonos – a fogyasztó az árutömeget azok használati értéke szerint különbözteti meg. Éppen ezért a piaci feltételek is másképp határozódnak meg az egyik és a másik esetben.

A monopolvállalat rendszerint nincs egyedül a piacon. A kizárólagosság nem szükségszerű feltétele a monopolhelyzetnek és nem is jellemző. Általános az a gyakorlat, hogy két vagy néhány monopolvállalat adja a piacra kerülő árumennyiség zömét, de mellettük még számos kis- és középvállalat létezik. Ha ilyen a piaci forma, akkor a monopolvállalat árpolitikája új elemekkel bővül. A monopolvállalat figyelme ilyenkor nem korlátozódhat az ár és a kereslet összefüggéseire. Gondolnia kell a versenytársak reakciójára is.

A piacon a kínálati oldalon állhatnak ketten (duopólium) és kettőnél többen (oligopólium) versenyben. Amikor két nagyvállalat van piacon, akkor mindkettőnek választania kell: árpolitikát vagy mennyiségi politikát kíván-e folytatni, uralkodni vagy alkalmazkodni akar-e a piacon. Az árpolitika és a mennyiségi politika nem vezet azonos eredményre. A forgalmazott mennyiség ugyanis nemcsak a vevők keresletétől függ, hanem a versenytárs választától is, és semmi sem garantálja, hogy a versenytárs egy adott kínálatra úgy reagál, mint egy adott árra. Az árpolitika ezért nem szükségszerűen egyértelmű a mennyiségi politikával.

A közgazdaságtan nagy figyelmet szentel azoknak a piaci helyzeteknek az ábrázolására, amelyek attól függően alakulnak ki, milyen lépéseket tesz az egyik versenytárs a piaci feltételek megváltoztatására, és arra miképpen reagál a másik. Mindennek részleteit az úgynevezett játékelmélet tárja fel.

Bármennyire is érdekes és hasznos gondolkifejtéseket tartalmaznak az ilyen elemzések, a monopolista árpolitika megértése szempontjából elégséges az a feltételezés, hogy

- a nagyvállalatok között nyílt vagy titkos ármegegyezés van érvényben,
- ha közöttük nincs ilyen megállapodás, hallgatólagosan elismerik a közülük legerősebb versenytárs árvezénylését, tehát annak árpolitikáját a többi magára nézve kötelezőnek tekinti.

Természetesen az árvezénylés – miután nincs teljes monopolhelyzet – nagyobb körütekintést és a valóságos piaci feltételekhez való pontos alkalmazkodást követel. Az árirányítónak – különösképpen áremelés esetén – teljesen bizonyosnak kell lennie afelől, hogy a versenytársak követni fogják. Ez azonban nem különösen nehéz feladat. Sokkal könnyebb előre számításba venni a versenytársak reagálását, mint a fogyasztói magatartást. Az esetek többségében a vezető vállalat képes irányítani az egész iparág üzleti politikáját. A többi vállalat nem mindig azért követi a vezető vállalatot, mert annak árpolitikája számukra is minden esetben az optimális árat jelenti, hanem azért, mert nem lát lehetőséget a siker reményében az „óriás”-vállalat akaratától eltérő árpolitikára.

A termelőerők fejlődése, az ezzel összefüggően emelkedő életszínvonal és a növekvő jövedelemeltérések az áruvilágban is tükröződnek. A szükségleteket egyre szélesebb körben nem szabványtermékekkel elégítik ki. A fogyasztó egy-egy árufajtából széles választékot talál a piacon. Az áruvilág eme jellegzetességét a piaci formák rendszerében is érdemes szemügyre venni.

A monopolvállalat – egyebek mellett – a kereslet lehetséges befolyásolása révén kívánja árpolitikáját mind hatékonyabbá tenni. A monopolvállalatnak sok esetben módjában áll a piacot elemeire, úgynevezett elemi piacokra bontani. A monopolvállalat egy és ugyanazért az áruért a fogyasztók vásárlóképeségétől függően különböző árakat kérhet, vagy a terméket differenciálhatja. A monopolvállalat számára az az előnyösebb, ha ugyanannak a terméknek az árát képes a fogyasztók rétegei szerint megkülönböztetni. Ennek azonban többek között az a feltétele, hogy az egyik fogyasztó ne adhassa el az árut a másiknak. Ez áll fenn például a közüzemi szolgáltatásoknál, miután itt a szolgáltatás a fogyasztó lakásához kötött. A termékdifferenciálás klasszikus példaként szoktak utalni a vasúti kocsiosztályokra. Ezt nevezik árretegzésnek.

Az árretegzés azokon a különbségeken alapszik, amelyek az egyes fogyasztói rétegek között a keresleti rugalmasság tekintetében mutatkoznak. Az árretegzés által a monopolvállalat a maga számára legelőnyösebben használja ki a piacon a vevők fizetőképességét. Lehetővé teszi, hogy minden fo-

gyasztói rétegtől azt a legmagasabb árat kérje, amelyet annak jövedelmi színvonalára megenged anélkül, hogy az alacsonyabb jövedelmű fogyasztókat ki-rekesztené a piacról. Ezzel a monopolvállalat a vevőközönség különböző rétegeinek keresleti rugalmasságához alkalmazkodik, az árat keresleti görbéik ama pontjára tolva, ahol pénzbevétele maximális.

Nézzük most a versenypiacot differenciált termékek kínálata esetén! Differenciált termékeknek differenciált ár a tartozéka. A vállalatnak meg kell jelölnie azt az árat, amelyen saját termékét a piacon eladja. Az árufajtának (a piacra vitt valamennyi választék együttesének) makroökonómiailag ilyenkor is kifejezhető a keresleti görbéje. Mikroökonómiailag azonban az egyes választékok keresleti görbéje önállóul. Ennek megfelelően az egyes vállalat terméke iránti kereslet rugalmassága a végtelenből véggé válik. Minden kínáló-nak külön-külön lehetősége nyílik arra, hogy kvázi monopol-árpolitikát foly-tasson. Ezért szokták a differenciált termékek versenypiacát monopolista ver-senynek is nevezni. De ez a verseny a sok kis kínáló esetében a termékek közötti verseny szigorú szabályainak van alávetve.

Pusztán azért, mert a vállalatok az árufajta specifikus változatait viszik piacra, nem bújhatnak ki azoknak a piaci törvényszerűségeknek uralma alól, amelyek a versenypiacot jellemzik. A minőségi változatok, a fajlagos tulajdon-ságok szerint differenciált termékekre irányuló keresletet – a versenypiac fel-tételei között – képletesen úgy foghatjuk fel, mint az átlagárral meghatározó-dó keresleti mennyiséget, ahol az árarányok szabályozzák a kereslet választéki összetételét. A fogyasztói értékítélet a rokon cikkek használati értékében fennálló különbségeket közös nevezőre hozza és vásárlásaiban ehhez irányít-magát. A vállalatok csak nagyon szoros korlátok között folytathatnak ár-politikát. Ez sokkal inkább árarányosítási politika, mint önálló árpolitika.

Mindez az oligopolpiacon csak annyiban módosul, hogy a nagyvállalatok-nak a hírverés és az eladási politika legkülönbözőbb módszereinek igénybe-vételével nagyobb lehetősége van a fogyasztói magatartás befolyásolására. Továbbá ezek – mint monopolvállalatok – nagyobb eséllyel alkalmazhatják az árrétegzést.

II. Gazdaságpolitika, növekedés, egyensúly

1. Az állam gazdaságszervező funkciója

Nemzetgazdasági nézőpont

A klasszikus közgazdaságtan ismeretanyagában jártas közgazdász számára különösnek tűnhet, hogy az állam gazdaságszervező funkcióját a klasszikus tanítás téziseként jelöljük meg. Ez merőben eltér a „hagyományos” problémakifejtéstől, amely az államot exogén (külső eredetű) és nem endogén (belső eredetű) gazdasági tényezőként írja le.

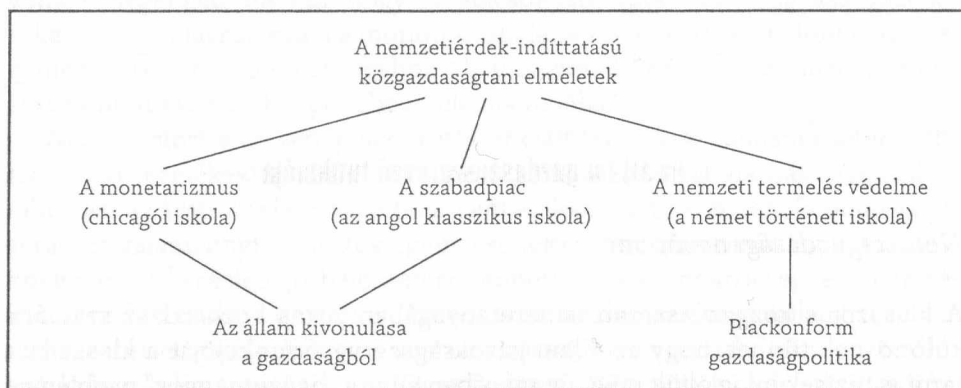
A felületen mozgók számára valóban úgy tűnik: ha a piaci közreműködők szabad elhatározása a gazdasági folyamatok fő szabályozója, akkor az állam alapvető feladata csak a gazdaság olyan jogrendjének megteremtése és fenntartása lehet, amely tágra nyitja a kaput a szabadpiac számára. Különösen a neoklasszikusok jeleskedtek a tértől és időtől független „tisztá” elmélet építésében. És még csak azt sem mondhatjuk, hogy letértek arról az útról, amit az angol klasszikus iskola jelölt ki a tudományos vizsgálódások számára.¹¹

Mégis azt kell mondani: a közgazdaságtan teljes ismeretanyaga csak nemzetgazdasági rendszerben fejthető ki. Továbbá: lényeges ismeretek csak a nemzetgazdasági érdek alapján nyújthatók. Ezért az sem véletlen, hogy a legtöbb vezető közgazdász műve szinte elárulja azt a politikai-társadalmi közeget, amelyben tevékenykedik.

Ha az utóbbi századok eszméáramlataiból kiemeljük azokat, amelyek leginkább meghatározóak a fejlődésre, akkor három nemzetiérdek-indíttatású elméletet kell kiemelni. Ezekről a következő kép alkotható (lásd a 4. ábrát).

Vegyük a dolgokat közelebbről is szemügyre! A természetbölcseleti filozófia annak a gyakorlatnak volt az általános kifejtése, amelyet leginkább még a brit birodalomban honosítottak meg, ahol ugyanis a piaci árautomatizmus talaján állva a szabad kereskedelmet tették meg a társadalmi optimum megvalósítása legfontosabb attribútumának. A szabad kereskedelem eszméjén alapuló tanítás megfelelt Anglia nemzeti érdekeinek. Ha egy ország az egész világot átfogó gyarmati rendszere révén valamennyi kontinensre kiterjedő kiváltságos helyzetre tesz szert, akkor természetes, hogy híve a szabad kereskedelemnek, mert éppen ez biztosítja számára a legtöbb előnyt.

11 Smith, A.: *Wealth of Nations*. Random House. Modern Library. New York, 1931.; Ricardo, D.: *Principles of Political Economy and Taxation*. London, 1817.

Ugyancsak nemzeti érdek határozta meg azokat a közgazdasági nézeteket, amelyek a 19. században Németországban váltak uralkodóvá. Németország lemaradt a gyarmatokért folytatott küzdelemben. Gazdaságának állami eszközökkel való védelme nélkül aligha lehetett esélye lépést tartani a világgazdaság progresszív áramlataival. Ezért vált a 19. században a német tudományfelfogásban a társadalmi érdek védelmében szervezett autonóm gazdaságpolitika uralkodó irányzattá. Ez magyarázza azt a fordulatot, amit a németek hajtottak végre, amikor a közgazdaságtant a nemzetgazdaság irányába fejlesztették. A németeknél fogalmazódott meg a védővámrendszer koncepciója.¹² Nem elvi alapon foglaltak állást a szabad kereskedelem ellen. De hangsúlyozták, hogy minden nemzetnek – gazdasági fejlettsége függvényében – olyan gazdaságpolitikát kell megvalósítania, amely az adott ország gazdaságát a felvirágoztatás útjára terelheti. Úgy vélték, ha a fejlettség alacsonyabb szintjén lévő ország nem védi iparát, képtelen felzárkózni a fejlődésben. Ha viszont az államilag védett ipar már felvirágzott, akkor nyugodtan megnyithatja a piacát a munkamegosztás hatékonyságának javítása érdekében.

Igy alakult ki a 19. század fordulóján a szabad és a korlátozott kereskedelem két fő irányzata. A tőkés termelési mód egységbe foglalta a világgazdaságot, de a szabadpiac, illetőleg annak állami korlátozása országonként eltérően fejlődött. Éles határvonalat nem vonhatunk Anglia és a védővám-politika támogatásával iparosodó országok között. Mindenekelőtt Anglia a szabad kereskedelem eszméjét csak saját területére korlátozottan képviselte. Gyarmati gazdaságpolitikájának fontos elve volt, hogy a közkiadásokat főként vámbevételekből fedezzék. Ahol viszont a vám mint fináncstétel megjelenik, sajátos struktúraszabályozó eszközként működik. Anglia továbbá a szabad kereskedelem érvényesítése ellenére sem mondhatott le a vámok alkalmazásáról.

12 List, Fr.: *Gesammelte Schriften*. Stuttgart és Tübingen, 1850.

Hiszen itt a viszonyosságnak is meghatározó szerepe van. Ha az országok vámmal terhelték, különösen pedig tiltóvámmal az angol termékeket, ezen országok termékeit sem lehetett Angliában vámmentesen értékesíteni.

A monetarizmus a 20. században vált az USA gazdaságfilozófiájának egyik fő hordozójává.¹³ Ez már arra az időszakra esik, amikor az USA-ban rendkívül fejlett pénzügyi rendszer alakult ki, és a hatalmi viszonyok változása révén az angol fonttal szemben az USA-dollár töltötte be a kulcsvaluta szerepét. Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy egyre több ország használta az amerikai dollárt a külkereskedelemben elszámolási egységül, hanem még inkább arról, hogy nemzeti valutájuk szilárd alapjának megteremtéséhez és fenntartásához a dollárfedezettséget az aranyfedezettel egyenértékűnek minősítették. Így jártak el az 1970-es években azt követően is, hogy az USA-kormány megszüntette a deviza külföldieknek biztosított aranyátváltási jogosítványt. Eléggé természetesnek tűnhet, hogy amikor a monetáris politikában egy ország ilyen kiváltságokat élvez, akkor általánosan érdekelt a kizárólag monetáris eszközök felhasználásán alapuló gazdaságpolitika térhódításában.

Ezek azok a megfontolások, amelyek indokolják, hogy amit a gazdasági ésszerűség elvi alapon nézve általános formulában ír le és határoz meg a tudományos gondolkodás számára, a gyakorlati alkalmazásban helyhez és időhöz kapcsolva azokkal a módosításokkal értelmezzük, amelyek végső soron a nemzeti érdekből vezethetők le.

Természetesen olyan országok érdekéről van szó, amelyeknek világgazdasági súlya jelentős, és így kellő hatalommal is képviselhetik mindazt, amit érdeklükben állónak tekintenek.

Piackonform gazdaságpolitika

A gazdaság állami szabályozásához a közgazdasági eszközök egész arzenálja áll rendelkezésre. Ezeket a termelési és elosztási politika, az ár- és jövedelempolitika, valamint a költségvetési és pénzügyi politika foglalják áttekinthető rendszerbe. Ebben a rendszerben a pénzügyi (költségvetési és pénz-) politika azzal a sajátosságával tűnik ki, hogy közvetett úton való szabályozásra nyújt lehetőséget. Másként kifejezve: a termelés és az elosztás, az ár és a jövedelem szabályozása minden esetben direkt beavatkozást jelent. Ezzel szemben a pénzügyi szabályozás lehet közvetlen és közvetett.

A gazdaságirányítási rendszer alakításánál az állam fő dilemmája annak elbírálása, hogy milyen eszközt vegyen igénybe valamely cél elérésére, és azt miképpen alkalmazza. Első pillanatban úgy látszhat, hogy igen nagy fokú az állam

¹³ Friedman, M.: *Money and Business Cycle. The Optimum Quantity of Money and Other Essays.* Chicago, 1969.

döntési szabadsága abban, amit tesz, illetve amit megtenni elmulaszt. Ahol az állam nincs jelen, ott a szabályozást a piaci mechanizmus végzi el. Ha pedig az állam úgy véli, hogy a gazdaságnak meghatározott módon igazodnia kell az államilag kijelölt célokhoz, olyan intézkedéseket tehet, amelyektől azok megvalósítását remélheti.

Ezek előrebocsátása után hangsúlyozzuk, hogy az állam és a gazdaság viszonyát a szabadpiaci árugazdaságban csak a piac oldaláról közelíthetjük. A piac-konform állami szabályozás lényege: az állam mindent megtehet, amivel a piaci feltételeket befolyásolhatja, de semmit sem tehet, ami az árautomatizmust korlátozza. Kissé leegyszerűsítve: az államnak lehet ár- és jövedelempolitikája, továbbá lehet termelési és elosztási politikája, de nem vehet igénybe közvetlen ár-, jövedelem-, termelés- és elosztási szabályozókat. A direkt szabályozásnak a piaci önműködés rendszerében kell végbemennie. Amennyiben az önműködő piac közcélokkal kerül összeütközésbe, az államnak részben a költségvetési politikával, részben a pénz- és tőkepiac rendszerében rendelkezésre álló eszközökkel kell a piaci feltételekre befolyást gyakorolnia, a piacnak a közcélokkal összhangban álló működését biztosítania.

A piac-konform gazdaságpolitika a pénzügyi politikára leszűkített gazdaságpolitika, de még e körben is csak korlátozott állami aktivitást enged. A pénzügyi politika rendszerében az állami döntések számára a piaci árautomatizmus allokációs (szétosztó) funkciójának érvényesíthetősége állít korlátot. A piac-konform gazdaságpolitika ún. nem szelektív gazdaságpolitika. Az állam nem tehet megkülönböztetést, nem hozhatja az egyik termelési ágat előnyösebb helyzetbe a másikkal szemben. Biztosítania kell az egyenlő feltételeket, ami csupán semleges pénzügyi politika mellett valósulhat meg. Csak így érhető el, hogy a piac racionális elosztási funkciója gazdaságpolitikai eszközök igénybevétele esetén is érvényesülhessen.

A piac-konform gazdaságpolitika téziseit W. Röpke fogalmazta meg.¹⁴ De a problémakifejtés visszanyúlik E. V. Böhm-Bawerk és R. Stolzmann közötti vitára.¹⁵ Böhm-Bawerk, a bécsi iskola képviselője „tisza gazdasági kategóriákban” gondolkodott. Ezzel szemben Stolzmann, mint szocialista, a „társadalmi kategóriák”-ra helyezte a hangsúlyt. A disputa a német módszertani vita lecsillapodási szakaszában zajlott, és arról folyt, van-e, lehet-e a „társadalmi kategóriák”-nak döntő vagy akárcsak lényeges befolyása a kereslet-kínálat törvényére, az elosztási törvényekre. Böhm-Bawerk úgy vetette fel a kérdést, vajon a hatalom befolyása az ártörvényen belül, illetve az ártörvény ellen kíván-e érvényre jutni. Azt tekintette tehát vizsgálándónak, hogy ahol a hatalom fellép, keresztezi vagy betölti az ártörvény szabályait. Így jutott el a „gazdasági hatalom” és a

14 Röpke, W.: *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Erlenbach-Zürich, 1942.

15 Böhm-Bawerk, E. V.: *Macht oder ökonomisches Gesetz?* *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 1914. XIII. kötet.

„fizikai erőszak” megkülönböztetéséhez, és hozta mindezzel kapcsolatba a gazdaságon kívüli motívumok érvényre juttatásának lehetséges módjait.

A gazdasági hatalom és a fizikai erőszak megkülönböztetésével a neoklaszikus tanítás ott jelölte ki a gazdasági ésszerűség határát, ahol a gazdasági életben történő állami beavatkozás még szabadon tartja az utat az árszabályozás között. Így adódott a minőségi különbség a közvetlen és a közvetett állami árszabályozás között. Előbbi esetben az állam az árat állapítja meg, utóbbi esetben elsődlegesen a piaci tényezők, és az állam azokon keresztül, közvetetten hat az árakra. Az első esetben az állam a piaci árat hatósági árral cseréli fel. A második esetben ezt nem teszi, de igyekszik olyan helyzetet teremteni, amelyben a piaci ár az állam által kívánatosnak tartott árral esik egybe vagy kerül ahhoz közel.

Mennyiben hat az állam az áralakulásra, ha az árakat nem állapítja meg? A kínálat oldaláról az állam elsősorban vám-, deviza- és adópolitikával – áruajtánként megkülönböztetett vám-, deviza- és adótételekkel – érvényesíthet árszabályozási célkitűzéseket: befolyásolhatja az árarányokat, minthogy a piaci árban a vámtételnek, az adótételnek meg kell térülnie ahhoz, hogy az ár a kínáló számára nyereséget biztosítson. A költségvetés deficit-szűcs politikájával az állam a kínálatot befolyásoló hitelviszonyokat képes szabályozni. A kereslet oldalán az állam vesz részt, mint a legnagyobb vásárló, az árak kialakításában. Minél nagyobb szervezettséget teremt az állam saját árkeresletének egységes irányításában, annál nagyobb lehetősége nyílik arra, hogy a keresleti ártényezők megfelelő szerephez jussanak az áralakulásban.

Amikor az árak szabadon alakulhatnak, az állam pedig a piacot közvetett úton befolyásolja, akkor az ilyen gazdaságpolitika hatékonysága nagymértékben attól függ, milyen jellegűek és méretűek azok a tényezők, amelyek megváltoztatják a gazdasági folyamatokat, eltérítik azokat abból az állapotból, amelyben egyébként kialakulnának, ha az állami intézkedés elmaradna.

A piacokonform gazdaságpolitika érvényesítésére annál inkább nyílik lehetőség, minél „teljesebb” a nemzetgazdaságban a pénzfunkció. Az erre történő utalás már csak azért sem érdektelen, mert a tőkés termelési mód kibontakozása a gazdálkodás nem minden területén „számolta fel” a természetes módon szervezett gazdálkodást. Ennek a mezőgazdaság a legjellemzőbb példája. Ezért is szükséges, hogy különbséget tegyünk a gazdaság monetizálása és a gazdaságpolitika monetarista irányzata között. A gazdaság monetizálása a pénzfunkciók működésbe hozatalát jelenti egy olyan gazdasági alakulatban, amely egyfelől az árutermelés kategóriáival operál, másfelől, amelyre a piackapcsoló, illetve piacszerűítő politika jellemző. A gazdaságpolitika monetarista irányzata viszont határozott állásfoglalás a gazdaságpolitika által igénybe vehető eszközök tekintetében.

Most az a feladat várna ránk, hogy számba vegyük a pénzügyi szabályozókat, amelyeket az országok pénzügyi politikájukban felhasználnak, és azokat

egyenként minősítsük. Ez azonban reménytelen vállalkozás lenne. De ez így mellőzhető is. Minket most nem a minden részletre kiterjedő pénzszabályozási mechanizmus érdekel, hanem a piacconformitással összeegyeztethető pénzügyi politika.

Ha a pénzügyi szabályozókat a közgazdasági funkció szerint vesszük szemügyre, akkor az tűnik fontosnak, vajon az árautomatizmus szempontból nézve semlegesek, módosító (terelő) vagy korlátozó hatásúak. A pénzügyi szabályozók ilyen alapon való osztályozása a következőképpen szemléltethető (lásd a 4. táblázatot).

4. táblázat

A pénzügyi szabályozók rendszerezése a piaci árautomatizmus működése szempontjából

Szabályozó rendszerek	Semleges	Terelő	Korlátozó
	pénzügyi szabályozók		
Állami kiadás	Személyi kiadás Közmunka Hitel-visszafizetés		Ágazati hozadékok újraelosztása
Állami bevétel	Egyenes adó Hitel-igénybevétel	Közvetett adók	Adókedvezmények Tiltóvám
Hitel	Bankráta Likviditási előírás Nyílt piaci művelet	Hitelszekció	Hitelkvóta Részletfizetési feltételek korlátozása
Deviza	Árfolyam	Differenciált árfolyam	Deviza- kényszergazdálkodás

A pénzügyi szabályozók ilyen rendszerezése megérteti velünk az állami piacsabályozás összefüggését a piacconform gazdaságpolitikával. A piacconform gazdaságpolitika egyfelől a költségvetési politika és a pénzpolitika keretei közé szorítja az állami gazdasági szabályozást, másfelől semleges pénzügyi politikát tart csak lehetségesnek. Ily módon juthat ugyanis érvényre az egyenlő feltételek elve mind a termelés, mind a fogyasztás szférájában. Csak ily módon végezheti el a piac racionális funkcióját. Így nézve a piacconform gazdaságpolitika eszközrendszere rendkívül leszűkített. A költségvetés nem hajthatja végre a termelési ágak hozadékának újraelosztását. A pénzpolitika pedig csak az árfolyam és a bankráta szabályozását tarthatja kézben, nyílt piaci műveleteket végezhet és likviditási előírásokat alkalmazhat.

A piacconform gazdaságpolitikával nem egyeztethető össze a hitelszekció vagy az árfolyamok megkülönböztetése. Elvileg is ellentétben áll minden olyan pénzügyi megoldással, amely a piaci árautomatizmust korlátozza. E korlátozó pénzügyi szabályozókat (különösen a termelési ágazatok hozadékának újra-

elosztását, a tiltóvámot, a hitel mennyiségi előírását és a deviza-kényszer-gazdálkodást) lényegében véve ugyanolyan fizikai beavatkozásnak tekintti, mint ami a közvetlen ár- és jövedelempolitikával, valamint a direkt termelési és elosztási politikával valósul meg. Éppen ilyen meggondolásból kell a közvetett és a közvetlen pénzügyi szabályozók között különbséget tenni.

Az árautomatizmus közgazdasági tartalma

Ahhoz a ponthoz érkeztünk, amikor szembesítenünk kell a fogyasztói szuverenitás által meghatározott egyensúlyi árat az árautomatizmus által diktált piaci árral. A piaci ár egyensúlyi ár: a piaci mechanizmus zavartalan működése elválaszthatatlan a kereslet-kínálat összhangjától. De ennek közgazdasági tartalma sajátos. Már megismertük a gazdaságnak azt az állapotát, amit Pareto-féle optimumként írhatunk le. Ehhez fűződtek azok a hipotézisek, amelyeket a „tiszta” elmélet fogalmazott meg, mint az egyensúlyi ár szükséges attribútumait. Éppen ezekkel összefüggően helyeztünk oly nagy hangsúlyt a „tökéletes” piac kifejtésekor

- mind a társadalmilag elfogadható szabadpiac gazdaságjogi rendjének,
- mind pedig a tisztességes verseny biztosítására.

Ha minden a tudományos elvárások szerint történik, akkor az egyensúlyi ár azzal a tulajdonsággal ruházható fel, miszerint *a)* a termelési tényezők hatékony elosztója és *b)* a hatékony termékszerkezet alakítója. Mindez megváltozik, ha az állam piacokonform gazdaságpolitikát folytat.

A gazdasági életbe történő mindennemű állami beavatkozás hat az árutermelésre, így az árra is, miután a piacprobléma középpontjában az árjelenség áll. Nincs gazdaságpolitika árpolitika nélkül. Az ár objektív okoknál fogva csak az állami gazdaságpolitika kapcsolatában értelmezhető. Ez jellemzi a szabadpiaci árat is. A piaci árautomatizmus nem zárja ki, csupán elfedi azokat az áralakító tényezőket, amelyek az állam és a gazdaság viszonyából vezethetők le. Ezért is merülhetnek fel jogos kétségek minden olyan vita realitásáról, amelyet még a klasszikus kapitalizmus időszakában arról folytattak, hogy exogén vagy endogén tényezőnek kell-e tekinteni az államot. Az állam és a gazdaság viszonya a termelőerők fejlődésével természetesen változásokon megy át. De az állam objektív okoknál fogva minden gazdasági formációban endogén tényező.

Miért kell ezt hangsúlyoznunk? Azért, mert ez teszi világossá, hogy az árjelenségre az állam létezésétől elvonatkoztatott társadalmi környezetben nem adhatunk teljes magyarázatot. A gyakorlatban nincs állam nélküli gazdasági ésszerűség. Ezért a politika nélküli árelméletnek sem lehet valóságtartalma. Az árjelenséget tehát az állam és a gazdaság viszonyában is meg kell határozni.

Ha a közvetett árszabályozás lehetőségeit állítjuk szembe a közvetlen árszabályozás módjaival, nem volna helyes a közöttük adódó különbséget túlér-

tékelni. A piaci árat a versenyárral, a hatósági árat az önellátó (autark) árral szokták azonosítani. A közvetlen árszabályozásnak van olyan lehetősége, ahol a hatósági ár versenyárrként fogható fel. Ugyanígy a közvetett árszabályozásnak is van olyan alternatívája, amelyben a piaci ár autark árként működik. Tisztában kell lennünk azonban a következőkkel: egyfelől a gazdaságpolitika akár egyetlen ár megállapítása nélkül is, pusztán közvetett eszközökkel, képes olyan árviszonyokat kialakítani és fenntartani, amelyek nem térnek el lényegesen azoktól az árviszonyoktól, amelyeket az állam árszabályozással állapít meg. Másfelől az állam a közvetlen árszabályozás rendszerében olyan elveket alkalmazhat, amelyek valóban csak a társadalmi érdek által diktált módon térítik el az árat annak „természetes” állapotától, és szert tehet olyan rugalmasságra, amelynek révén igazodni tud a változó piaci feltételekhez.

Persze felvethető: amikor az állam árakat határoz meg, ezt éppenséggel nem azért teszi, hogy szimulálja a piaci mechanizmust. Ha pedig valóban ezt teszi, akkor meggondolandó: miért folyamodik közvetlen állami árszabályozáshoz, amikor a társadalmi érdek közvetett árszabályozással is kifejezhető. De mi itt most csupán a valóság talajára kívánjuk helyezni a közvetlen és a közvetett árpolitika eszközrendszerében mutatkozó jellegbeli különbséget. Akár az egyik, akár a másik úton nyilvánul meg az árpolitika, árelméleti megközelítésben azt mindig úgy kell felfognunk, mint a politikai-társadalmi preferenciák megnyilvánulását.

Ezek után térjünk vissza a klasszikus tanítás egyensúlyára és a piacokonform gazdaságpolitika szabadpiaci ára közötti különbség elemzésére. Az előbbi esetben az árral szemben fogalmazunk meg normatív elvárásokat. Az utóbbi esetben ezeket a gazdaságpolitikával szemben állítjuk fel. Az első esetben az árképzésnek azon attribútumait írjuk körül, amelyek mellett magántulajdoni rendben a gazdasági ésszerűség érvényesítésére lehetőség nyílik. Az utóbbi esetben viszont csak az árautomatizmus állíthat tilalomfát az államnak a gazdasági életbe történő ún. nem piacokonform beavatkozás terén.

Ha szemügyre vesszük a tőkés termelési mód fejlődésének klasszikus szakaszát – némi leegyszerűsítéssel az 1929–1933. évi világgazdasági válságig terjedő időszakot – nem találunk olyan országot, amelyben (a békegazdaság viszonyai között) az állam ne nyúlt volna a gazdaságsszabályozás közvetlen eszközeihez: pl. egyes termékek és szolgáltatások árának hatósági megkötéséhez, egyes termékek külkereskedelmének engedélyhez kötéséhez stb. Messze vezetne, de különösebb haszna nem is lenne, ha belebocsátkoznánk az idevágó részletekbe. Viszont fontosnak tűnik annak a filozófiának a bemutatása, amelyen az ilyen állami döntések alapulhatnak, ha valaki a szabadpiac modelljét tekinti a gazdaságpolitikai cselekvés vezérfonalának.

A piacokonform gazdaságpolitika kiinduló hipotézise csak az árautomatizmus lehet. Ebből két fontos következtetés adódik. Először is, ha valamely cél közvetett szabályozóval is elérhető, ezt a szabályozási módot célszerű előny-

ben részesíteni a közvetlen szabályozóval szemben. Másodszor, ha valamely célt indirekt szabályozóval nem lehet megvalósítani, távolról sem bizonyos, hogy a direkt szabályozás megoldást jelent. A piacconform gazdaságpolitikai nézet hívja fel a figyelmet az állami szabályozásban indokolt önmérsékletre. Ha egyáltalán felállítható a gazdasági szabályozók rangsora, akkor ez a következő lehet: a természetes szabályozóknál megfelelőbbek az ár- és bérszabályozók; ez utóbbiaknál megfelelőbbek a költségvetési, valamint a pénzügyi szabályozók; a pénzügyi szabályozók körében jobbak az indirekt mint a direkt szabályozók.

Ha az állam az igénybe vett gazdasági eszközök megválogatásánál e megfontolásokat tartja szem előtt, akkor lehet képes leginkább – az adott feltételek között – a szabályozási rendszert a legjobb hatékonysággal működtetni. Így a probléma nem is akörül adódik, vajon alkalmazhatók-e ár- és jövedelempolitikai eszközök és a természetes szabályozók, hanem sokkal inkább akörül, miképpen alkalmazzák őket, hogy ne korlátozzák az indokoltnál nagyobb mértékben a pénzügyi politika hatékonyságát. Néhány ország gazdasági nehézségei nem abból adódtak, hogy például rátértek az ár- és jövedelemszabályozásra, hanem abból, hogy az alkalmazott szabályozók következtében a pénzügyi politika nem tud kielégítően működni. A közvetlen eszközökkel való szabályozásnak nagy hátránya, hogy érzéketlen a gazdálkodás feltételeiben bekövetkező változásokkal szemben. Következésképpen a társadalmi érdek ellen fordulhat. Ebből adódik az a kíváncsi, hogy ha valamely célt pénzügyi eszközzel nem lehet megvalósítani, a közvetlen eszköz igénybevétele előtt ellenőrizzék a cél realizálását. A szabályozási rendszernek ez a filozófiája képes leginkább a fejlődés objektív folyamatától távol tartani az aprólékos gyámkodás irracionális elemeit.

A nem szelektív gazdaságpolitikával kapcsolatban is célszerű néhány kiegészítő megjegyzést tenni. Ez a nézet minden valóság alapot nélkülöz, ha például a vám-, adó- vagy hitelrendszerre gondolunk. A gazdaságpolitika szükségszerűen kapcsolódik a politikai preferenciákhoz. A nemzeti termelés védelmét szolgáló vámrendszer lényege a szelektivitás, különben a vámról mint szabályozóról le lehetne mondani, mivel ezt a célt nem szelektív rendszerben árfolyam-szabályozással is el lehet érni. Az adó- és hitelpolitikában pedig már régtől általános az exportösztönző politika, újabban pedig mind több ország használja fel a pénzügyi szabályozókat az elmaradott országok fejlesztésének ösztönzésére.

De azért a nem szelektív gazdaságpolitikai nézet is tartalmaz pozitív elemeket. A közgazdasági eszközök eltérő alkalmazásakor néhány kérdésre választ kell tudni adni. Hol van a kedvezmények érvényesítésének határa? Melyek az alapul szolgáló ismérvek? Mi határozza meg a preferenciák mértékét? Mindennek tudatosítása önmagában is megvédhet bennünket a szelekció megfontolás nélküli alkalmazásától. Ennek elkerülése fontos feltétele annak,

hogy a piacrendszere teljesíthesse ésszerű elosztási funkcióját. Ha a szelekciós elvek eluralják a gazdaságpolitikát, akkor a piac allokációs szerepét megfosztják racionális tartalmától.

A szabadpiac jogi rendje

A klasszikus piacelméletek a piaci közreműködők döntési szabadságát a gazdálkodás alaphipotézisének tekintik. A szabadságot azonban meg kell különböztetni a szabadosságtól. Nem minden szabad, ami egyébként lehetséges. A gazdálkodás jogi keretek közé illeszkedése és a piaci rend ezen alapuló garantálása az állammal szemben támasztott követelmény. Ha a különböző piaci modelleket a jogi rend szempontjából vizsgáljuk, két ismérv kiemelése tűnik fontosnak. Az egyik a szabadság korlátozásának a jellege. A másik a korlátozás köre. Jellegré nézve a korlátozás a piaci modellekben azonos. Viszont eltérő a korlátozás terjedelme.

Minden okunk megvan arra, hogy az individuális szabadság jogi korlátozásának jellegét közelebbről is bonckés alá vegyük. Így célszerű eljárni azért, mert – különösen napjainkban – nagy a kísértés annak a „tilalomfá”-nak a semmibe vételére, amit a gazdálkodás hatékony rendje ilyen alapon állít az állami piacsabályozásnak.

Hol végződik az állami funkció, és hol kezdődik a gazdálkodó egységek autonóm gazdaságszervező funkciója? Ezt még akkor is célszerű a gazdaság külső és belső igazgatási szférájaként felfogni, ha egyébként tudjuk, hogy az állam nincs a gazdaságon kívül. A gazdaságigazgatás külső és belső szférájában ugyanis eltérő az emberi magatartás motivációja. A gazdaságigazgatás külső szférájában minden gazdaságszervező feladatot lényegében hatósági feladatként kezelnek. Ezt állami akaratnyilvánításként foghatjuk fel, amit a gazdaságpolitikából vezetnek le. A gazdaságigazgatás belső szférájában minden gazdasági döntést az anyagi érdekelttség motivál. Itt már operatív gazdálkodás folyik, ahol döntő szerepe van a gazdasági számításnak.

A gazdaságigazgatás hierarchikus rendjének a jogi szabályozás meghatározott rangsor szerinti rendje felel meg. A jogforrás rendszerének ez a hierarchiája az állami szervek egyes fokozatainak jogalkotó felhatalmazását tükrözi az alkotmány alapján, a törvénytől az utasításos jogig. Ez a rangsor lényegében azt fejezi ki, hogy a hierarchia alacsonyabb fokán alkotott jog nem kerülhet elentétbe a hierarchia magasabb fokán alkotott joggal, és hogy csak azon keretek között mozoghat, amelyekre a jogi felhatalmazás kiterjed. A jog egyebek mellett a gazdaságirányítás eszköze. A lehetséges gazdaságigazgatási modellek pedig abban is különböznek egymástól, hogy eltérő ismervek szerint támaszkodnak erre az eszközre.

A termelőerők fejlődésével és az állami piacszabályozással párosul a jogi eszközök előtérbe nyomulása, ami egyben a jogi eszközök differenciáltabb felhasználására vezetett. Ebből a szempontból az utasításos jog érdemel nagyobb figyelmet. A törvény és a rendelet alkotmányos előírások szerint kihirdetett, általánosan kötelező magatartási szabály. Az utasításos jog az állami szervek normatív aktusa. Az alkotmány, a törvény, a rendelet mindenre kiterjed, állampolgárra, állami és társadalmi szervezetekre egyaránt, azaz általánosan kötelező magatartási szabály. Az utasításos jog viszont csak az államszervezeteken belül és a hierarchikus viszonyok szerint szervezetileg alárendelt szervekre ad kötelező előírást.

Ha az állami gazdaságszervezésben az utasításos jog a fő szabályozó, akkor a magas szintű jogforrás (alkotmány, törvény) az ún. keretjogszabály jellegét ölti. Nem az emberi magatartás, hanem az állami igazgatás kötelező normáit határozza meg. Ebben kifejezésre jut az állami intézmények korlátlan rendelkezési joga a jogszabályi felhatalmazás keretei között. Elvileg mindent megtehetnek, amit a jog nem tilt. Ez valójában az államigazgatás teljes cselekvési szabadságának eszméje. Amikor a jog és a gazdaság viszonyát ez jellemzi, akkor az állam – intézményei útján –, miközben igazgat, valójában nem törvényt hajt végre, hanem minden lehetséges eszközzel a termelési folyamatot szabályozza.

Minél szélesebb körben tekintik az operatív gazdaságszervező feladatot államigazgatási feladatnak a magas szintű jogforrások, annál inkább a gazdaságigazgatási szerveknek adott keretfelhatalmazásokká változnak, és az operatív gazdaságirányításban az utasításos jog jut szerephez. Ilyen helyzetben az utasításos jogra támaszkodva a gazdaságigazgatási szervek egyfelől lehetőleg mindent normatív jelleggel szabályoznak, fenntartva maguknak a jogot, hogy attól eltérően is intézkedhessenek. Éppen a kivételes elbánások rendszere teszi lehetővé az utasításos jognak mindenre kiterjedő alkalmazását, és bizonyul a felügyelet leghatékonyabb módszerének. Ilyen körülmények között minden rendellenességet – amit a normatív magatartástól való eltérés jelez – a felügyeleti szerv ellenőrizhet, elbírálhat, szabályozhat. Nem nehéz észrevenni, hogy ebben a gazdaságigazgatási modellben az államigazgatás maga alá „gyúri” a gazdaságot. E modellnek az a feltételezése, hogy a külső igazgatás a társadalmi érdek jobb képviselője, mint a belső igazgatás. Továbbá e modellben a külső igazgatást felruházzák azzal a képességgel is, hogy az operatív gazdaságszervezésben legalább úgy el tud igazodni, mint a belső igazgatás; a kettő között csupán nézőpontbeli különbség lehet.

A gazdaságigazgatási modell ettől alapvetően eltérő kiindulása csak az lehet, hogy gazdaságigazgatási szervek a jogszabály végrehajtására vonatkozóan intézkedhetnek, azaz csak olyan intézkedést tehetnek, amelyre őket a jog kötelezi, illetve jogosítja. Intézkedésük ilyenkor alaki és anyagi értelemben egyaránt meg fog felelni a jog előírásainak. Ilyenkor a gazdasági vezetésnek az az

alapelve, hogy az állam nem operatíván, hanem általánosan kötelező jogi előírásokkal szervezi a gazdaságot. Az államigazgatási szervek tehát mindig csak a jog által előre meghatározott esetekben nyúlhatnak bele operatív módon a gazdaságba. Vagyis a gazdaság egész vezetése általánosan kötelező magatartási szabályokra épül. Az ilyen gazdaságirányítási modellben a hangsúlyt a szabályozott viszonyok állandóságára helyezik, ezekkel jobban összeegyeztethetők az általánosan kötelező magatartási szabályok. Miután ezek a szabályok mindenkre kötelezőek, nemcsak az alárendelt szerveket, hanem a felettes szerv magatartását is megkötik.

Talán sikerült megvilágítani a lényegbeli különbséget egyfelől a szabadpiaci gazdálkodás, másfelől az etatista filozófián alapuló állami gazdaságsszabályozás jogi rendszere között. Aki számára ez elfogadható, az tarthatatlannak fogja minősíteni az olyan vélekedést, amely az etatizmusra hivatkozással utasít el mindennemű állami szabályozást, amely korlátozza az individuális döntési szabadságot. A szabadság „megengedhető” korlátozása terén a monetarizmus (a chicagói iskola) képviselői helyezkednek a legszigorúbb álláspontra. A későbbiekben még látni fogjuk, hogy a monetaristák

- miért korlátozzák az állam gazdaságsszervező funkcióját az elkerülhetetlen minimumra (pl. a forgalomba hozható bankjegymennyiségre), továbbá
- miért tartják veszélyesnek azt, ha az állam ambiciózusan avatkozik be a gazdasági folyamatokba.

Itt elégedjünk meg az eltérő megközelítési mód kifejtésével. Ez ugyanis az a gordiuszi csomó, amely mind a gazdálkodás minősítése, mind pedig az adott gazdasági helyzetből a gazdaságpolitika számára adódó következtetések tekintetében a leginkább meghatározó lehet.

Ezek után vegyük szemügyre a szabadság korlátozásának körét. A monetáris politika, közelebbről a forgalomba hozható bankjegy mennyiségének szabályozása az a terület, amiben aligha lehet a különböző piaci elméletek között vita. Általánosan elismert, hogy a törvényes fizetési eszköz meghatározása, illetőleg annak forgalomban tartható mennyisége állami monopólium, és hogy ezt a jogot csak az ilyen célból állami jogosítvánnyal rendelkező intézmény, a jegybank gyakorolhatja. Már vita lehet arról, mik is valójában azok a keretek, amelyeken belül a szabadpiac működhet. Vonatkozik ez a vita

- a piaci közreműködőkre: kik engedhetők be a piacra, és egyáltalában kell-e, és ha igen, hol, milyen területeken rendelkezéseket alkalmazni;
- milyen termékek vihetők a piacra: vannak-e és ha igen, melyek azok a termékek, amelyeket akár az egészségre ártalmas hatás, vagy valamilyen más okból, ki kell tiltani a piacról, legalábbis forgalmi korlátozások alá kell helyezni;
- kell-e a piacra vitt termékekkel szemben a fogyasztók védelmében minőségi vagy valamilyen más (szabvány) előírásokat alkalmazni, és ha igen, melyek ezek a termékek.

A piaci rend ilyen szabályozása a különböző piaci modellekben eltérő. Részben ehhez kapcsolódnak e modell válságtünetei is: egyebek között a második gazdaság térhódítása. Ez érteti meg velünk, hogy elsősorban a monetarista iskola tartja kívánatosnak, hogy az állam a lehetséges minimumra szorítkozzon azoknak a tiltó rendelkezéseknek a meghozatalánál, amelyekkel a piaci közreműködők körét, a piacra vihető termékek körét, de részben még a forgalomképesnek minősíthető termék paramétereit korlátozza.

Versenypolitika

A klasszikus piacelméletekben a gazdasági racionalitás a tökéletes verseny hipotézisének alapul. Ha ilyenek a piaci viszonyok, akkor az egyes piaci közreműködők szempontjából az árat olyan adottságként foghatjuk fel, mint amelyet tudomásul kell venni, amire befolyást nem gyakorolhatnak. Erre külön-külön azért nincs lehetőségük, mert részesedésük az összkínálatban, illetve az egyes vásárlók szerepe az összkeresletben jelentéktelen; magatartásuknak a piaci folyamat egészére nincs érzékelhető hatása. Versenypiacon a kínálat hatalma abban áll, hogy adott termékre nézve növelheti, csökkentheti vagy éppen beszüntetheti a termelést. A vásárló hatalma pedig abban áll, hogy fokozza, csökkenti vagy éppen beszünteti a vásárlást.

Ugyanakkor tudjuk, hogy a versenypiac mellett létezik az oligopol-, illetve a monopolpiac. Sőt mi több, a termelőerők fejlődésével egyre inkább a monopolisztikus piaci viszonyok válnak jellemzővé. Ezért tekinthető a tisztességes verseny védelme, mint állami feladat, a klasszikus piacelméletek attribútumának.

A verseny jogi szabályozásának két fő pontja van, mégpedig a monopolellenes törvények és a tisztességtelen verseny tilalma. Az egyik objektív intézkedés, mely szerint a vállalatok számára tilos versenykorlátozó szerződések létrehozása. A másik a verseny tisztességtelen eszközzel való folytatását tiltja meg.

A gazdasági verseny jogi szabályozásának motivációját a gyakorlatban különbözőképpen fogalmazzák meg. Egyik esetben a versenylehetőség biztosítására gondolnak, más esetekben abból indulnak ki, hogy a teljesen szabadjárá hagyott verseny sérti az érintett piaci közreműködők érdekeit, sőt az egész gazdaságra káros lehet. Ilyen és más motivációk azonban végső soron mégis csak a „tisztességtelen” verseny kiküszöbölésére irányulnak. Az államnak éppen ezt kell jogi szabályozással megoldania. A piaci mechanizmus működési feltételeinek ilyen megközelítése azért helyes, mert ilyenkor a jogi eszközök valójában a versenylehetőségek visszaélészerű kihasználásának megakadályozására irányulnak. A gazdasági verseny jogi szabályozása ilyenkor a piaci verseny lehetőségéből indul ki, ugyanakkor számol azzal, hogy a verseny egy sor negatív hatással jár, következésképpen szükség van a verseny jogi keretek-

be foglalására. A versenytörvény külső megnyilvánulásában a verseny korlátozásának tűnik. Valójában viszont csak arról van szó, hogy a piac számára kíván „tisztességes” feltételeket biztosítani. Ezt pedig egyfelől a monopóliumok üzleti politikájának korlátozásával, másfelől monopoljellegű megállapodások megtiltásával véli elérhetőnek.

A monopolelles, valamint a monopóliumok üzleti politikáját korlátozó jogszabály szinte valamennyi jogrendszer szerves tartozéka. Ha a versenytörvényt a tisztességtelen verseny megakadályozása érdekében fogalmazzák meg, akkor nyilvánvalóan azokat a magatartásokat kell körülírni, amelyeket nemzetgazdasági érdekből kívánatos megtiltani. De mi minősíthető nemzetgazdasági érdeket sértő magatartásnak? Ha a különböző jogalkotásokat ilyen szempontból vetjük egybe, akkor az általános kikötések nagyjából a következőképpen fogalmazhatók meg:

1. Gazdasági versenyt nem szabad a nemzetgazdaság érdekét sértő vagy üzleti tisztességbe és általában az erkölcsbe ütköző módon és eszközökkel folytatni.

2. Gazdasági megállapodásokban, társulásokban tilos minden olyan kikötés vagy feltétel alkalmazása, határozat hozatala, illetőleg magatartás, amely

- gátolja az egészséges piaci verseny kialakulását,
- nemzetgazdasági érdeket sértő módon teremti monopol – vagy ehhez hasonló – uralkodó helyzetet,
- áremelkedést céloz vagy idéz elő,
- minőségjavítást vagy műszaki fejlesztést akadályoz,
- veszélyezteti a versenytársak, a piaci közreműködők jogos és méltányos érdekeit.

3. A piacon meglévő uralkodó helyzetet nem szabad kihasználni olyan cselekményekkel vagy magatartással, amelyek az üzleti tisztességet és az erkölcsöt sértik.

A fenti általános klauzulában az a gondolat fejeződik ki, hogy az egyik oldalon elő kell segíteni a verseny kibontakoztatását, a másik oldalon viszont tiltani kell mindazt, ami túllép a tisztességes verseny keretein. Abban azonban még eltérőek lehetnek a vélekedések, milyen is legyen valójában a jogi szabályozás jellege és tartalma.

A tisztességes verseny védelme szempontjából két kérdésnek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Először: milyen szabályokat alkalmazzon az állam a tisztességtelen piaci magatartás megakadályozására. Másodszor: vajon a tisztességtelen piaci magatartás tilalmán alapuló versenyjog érvényesítését miképpen harmonizálják a versenypiac követelményeivel. Ha ebből a szempontból kívánjuk megkülönböztetni a monetarista iskola téziseit a többi klasszikus piacelmélettől, ezt leginkább azáltal tehetjük, ha a figyelmet azokra a vizsgáldásokra irányítjuk, amelyeket az USA-ban a trösztellenes jogalkotásról, illetőleg az e vitához kapcsolódó közgazdasági állásfoglalásokról folytattak. Mind-

ezt – némi leegyszerűsítéssel – egyfelől a harvardi, másfelől a chicagói iskola tantételei fémjelzik.

A harvardi iskola az erőteljes versenyjogi állami beavatkozás híve; fogékony a társadalmi-gazdasági célkitűzések iránt. Ezzel szemben a chicagói iskola megközelítésében minél kisebb az állami beavatkozás mértéke, annál inkább érvényre juthat a gazdasági hatékonyság.¹⁶ Gondolkozása szerint, miután az állami versenypolitika és az ezt megvalósítani hivatott versenyjogi szabályozás állami beavatkozás, a versenyjog valójában nem védi, hanem torzítja a versenyt, nem mozdítja elő, hanem akadályozza a gazdasági hatékonyságot.

A chicagói iskola dolgozta ki a gazdasági hatékonyság mikroökonómiai modelljeit és azon fáradozik, hogy e modellek a versenyjog mindennapi alkalmazása során a gyakorlatban is alkalmazást nyerjenek. Így ez az iskola jelentős szerepet játszik abban, hogy a bírói gyakorlatban meghonosodjék a tisztességes verseny védelmét szolgáló eszközök vizsgálata. Ugyanakkor nem lebecsülendő az a zavar, amit a sok esetben ellentmondásosnak tűnő állásfoglalások a joggyakorlat számára okoznak. Nemcsak az amerikai, hanem a nemzetközi irodalom is rámutat arra, hogy a chicagói iskola tantételei a joggyakorlat számára voltaképpen használhatatlanok.¹⁷

2. Nemzetgazdasági egyensúly

Általános és részpiacok egyensúlya

A gazdasági körforgás működésének magyarázatául szolgáló egyensúlyelmélet az árelméleten alapul: pontosabban fogalmazva, mint árelmélet született meg és azt a tudomány és kutatás fokozatosan az egész nemzetgazdaságot átfogó egyensúlyelméletté fejlesztette. Az alapgondolat mindvégig változatlan maradt: a gazdaságnak azt az állapotát értjük alatta, amely változás nélkül fennmaradna, ha a gazdasági erők állandósulnának. Így nézve az egyensúly azt jelenti, hogy az egymás ellen ható gazdasági erők nyugvópontra jutottak. Ez az a helyzet, amely felé a piac állandóan törekszik.

Az egyensúly fogalmát a szakirodalomban kétféle értelemben használják. Az egyik a részleges egyensúly. Ilyenkor egy adott árupiacot önmagában vizsgálunk. A másik a teljes egyensúly. Ilyenkor a vizsgálódás az egész nemzetgazdaságra kiterjed, annak valamennyi vonatkozását felöleli. A teljes egyensúly úgy értelmezhető, hogy a fogyasztási és termelési ágazatok kölcsönös függőségét figyelembe véve jutottak a gazdasági erők nyugvópontra.

16 Gellhorn, E.: *Antitrust Law and Economics*. Minnesota, 1986.

17 Möschel, L. L. W.: *Effizienz und Wettbewerbspolitik*. Wirt. Heft 7.; Uő: *Antitrust and Economic Analysis of Law*. ZGS, 1984.

A részleges egyensúly megfogalmazása aránylag egyszerű. A formulákat megismertük, amikor az egyensúlyár ismerveit körülírtuk. Más a helyzet a nemzetgazdasági egyensúly esetében. Itt számtalan erő együtthatásáról van szó. Arra az állapotra kell gondolnunk, amikor az egész nemzetgazdaságra kivetítve jut a gazdaság nyugalmi állapotba. Azaz: minden üzem teljesen ki van használva, minden üzem optimálisan dolgozik. Minden rendelkezésre álló tőke és munkás foglalkoztatva van. Amíg ugyanis ez az állapot nem következik be, addig az üzemek vevőket igyekeznek elhódítani versenytársaiktól. A tőke kínálat nyomást gyakorol a kamatra. A munkanélküliek nyomják a béreket. Még az a gondolat is felmerülhet, hogy ez olyan ideális állapot, amivel a gyakorlat aligha számolhat. De a tudomány mégsem mondhat le erről a gazdasági kategóriáról. A tudomány számára az egyensúly elérése és annak az állandóan változó feltételekhez történő igazítása a kutatás legfontosabb feladata.

A klasszikus tanítás kiinduló hipotézise e tekintetben a következő: ki-egyensúlyozott viszonyok között a piaci árszabályozás fenn tudja tartani a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát, valamint a kereslet és kínálat összhangját; sőt mi több a teljes foglalkoztatottságot is. A klasszikus tanítás a tőkés áru gazdaságot harmonikus rendszerként ábrázolja. Eszerint a termelési javak számára mindig van megfelelő nyereséget hozó beruházási lehetőség, és ily módon a tőkés gazdaságban állandó tendencia van a teljes foglalkoztatottság megvalósítására.

Altalános elismerésre talált a tőkés újratermelés Say-féle elmélete.¹⁸ Eszerint tőkés áruviszonyok között a termelőerők fejlődését semmi nem akadályozza, hiszen az osztályok jövedelme termelőszolgálatok ellenértéke, következésképpen a piac együtt bővül a termelés növekedésével. A. C. Pigou még 1933-ban is azt írta, hogy teljesen szabad verseny esetén állandóan ható tendencia a munkabérráták olyan viszonya a kereslethez, hogy mindenkit foglalkoztassanak.¹⁹ A spontánul működő értéktörvényt tehát nemcsak azzal a képességgel ruházták fel, hogy elosztja a termelési eszközöket a különböző termelési ágak között, hanem azzal is, hogy biztosítani tudja a rendelkezésre álló termelőerők optimális kihasználását.

Hadd tegyük ehhez hozzá: ez az elmélet azokat a tapasztalatokat összegezi, amelyeket a közgazdasági kutatás az 1930 előtti időszakig, pontosabban a két háború közötti világ gazdasági válságig halmozott fel. A klasszikus tanítást eleve a békés gazdasági viszonyokra érvényes módon fogalmazták meg. Ha háború tör ki az országok között, különösen ha az világméretet ölt (mint ahogy erre a 20. században két ízben volt példa), a termelőerőket szükségszerűen a háborús célkitűzések szolgálatába állítják. Ez törvényszerűen a szabadpiaci automatizmus felfüggesztésével, a kötött gazdálkodás bevezetésével

18 Say, J. B.: *Cours complet d'économie politique pratique*. Párizs, 1828–1829.

19 Pigou, A. C.: *The Theory of Unemployment*. London, 1933.

jár. Ebben az átmeneti időszakban az állam a mezőgazdaságban a kötelező termékbeadási kötelezettség elrendelésével, az iparban a vállalati gyártási szabadság megszüntetésével, a központi anyaggazdálkodás, az ár- és bérszabályozás, valamint a kötött devizagazdálkodás alkalmazásával teremti meg annak feltételeit, hogy a nemzetgazdaság akkor is működőképes maradjon, ha a termelést maximálisan a hadi célok szolgálatába állítják.

De a klasszikus tanítás talaján állva a háborús gazdálkodáshoz kapcsolódóan két követelmény is megfogalmazható. Először az, hogy a spontán piaci erőkben rejlő lehetőségek maximális kihasználására még ilyen viszonyok között is törekedni kell. Főleg ennek eltérő értelmezése miatt a háborús kötött gazdálkodás országonként jelentős különbségeket mutat. Másodszor pedig az, hogy a háború megszűnésével a békegazdaságra (a normális gazdasági állapotokra) való visszatérést napirendre kell tűzni és viszonylag rövid idő alatt végre kell hajtani. Erre – általános szabályként – nagyobb esélye van a győztes országnak, különösen ha területén nem dúlt a háború, és nem szenvedett el légingsapásokat. De az áttérés alapvető érdeke a háborút elvesztő országnak is, legyenek bármennyire számottevőek jóvátételi kötelezettségei.

Az egyensúlynak vannak nemzetközi és belföldi elemei. Az egyensúly nemzetközi összefüggései a nemzetközi fizetési mérlegben tükröződnek. Nemzetközileg megítélve gazdasági egyensúly akkor áll fenn, ha a fizetési mérleg – a nemzetközi együttműködés által szükségessé és lehetővé tett hitelforgalom mellett – hosszabb időszakban egyensúlyban van.

A gazdasági egyensúly nemzeti összefüggései a belső piaci folyamatokhoz kapcsolódnak. Az egyensúlyban levő nemzetgazdaságra az a jellemző, hogy mind az árualap és a vásárlási alap, mind az árufajtánkénti kereslet és kínálat egyensúlyban van. Az árualap és a vásárlási alap egyensúlya szorosan kapcsolódik a kereslet és a kínálat árufajtánkénti összhangjához. Ha a kereslet és kínálat között nincs összhang, ha a termelés szerkezete nem igazodik megfelelően a fogyasztás áruösszetételéhez, akkor a vásárlóalap és az árualap közötti volumenegyezőség a valóságban egyensúlyhiányt takar. Ez az egyensúlyhiány megegyezik az eladatlan áruk és az elköltetlen, de elkölteni kívánt pénz tömegével. Ha a kínálat áruszerkezete nem felel meg a kereslet szerkezetének, de kielégítetlen kereslet nem marad, akkor nem lehet globális egyensúly, az árualapnak felül kell múlnia a vásárlási alapot. Minél nagyobb a szerkezeti összhanghiány, annál nagyobb a többletkínálat. Nem elegendő tehát, hogy annyi árut termeljenek, amennyi lekötheti a vásárlóerőt, hanem olyan árukat kell termelni, hogy az árualap összetétele is megfeleljen a fizetőképes keresletnek.

Piacgazdaságban az ár egyike azoknak a kategóriáknak, amely létrehozza és fenntartja a nemzetgazdaság egyensúlyát. Az árkategória a nemzetgazdasági egyensúly három elemével meghatározott módon áll kapcsolatban.

a) A nemzetközi fizetési mérleg alakulására az ár a külföldi valuták értékelésén keresztül, a valutaárfolyam útján gyakorol befolyást. Minthogy a terme-

lők (felhasználók) anyagi érdekeltsége szerephez jut a nemzetközi kapcsolatok alakulásában, a külföldi valuták felértékelésével exportélénkítő és importkorlátozó hatás érhető el. A külföldi valuták leértékelésének ezzel ellentétes a hatása. Az anyagi érdekeltség mindkét esetben az ármozgáson keresztül jut érvényre. A külföldi valuták felértékelésekor növekszik az exportra eladott termék devizaárának belföldi valutában számolt ellenértéke, és az importált termék devizaárának belföldi valutában számolt költsége. A külföldi valuták leértékelésekor viszont külföldön lehet olcsóbban beszerezni a termékeket, és az exportnál csak kisebb árbevételre lehet szert tenni. Itt azonban már az a feltetelezés, hogy az aranyvaluta-mechanizmus korlátozás alá esik.

b) A gazdaság belső egyensúlya a nemzetgazdaság pénzügyi mérlegében tükröződik. A pénzügyi mérleggel az ár azon tulajdonsága révén kerül kapcsolatba, hogy a pénzjövedelmet az árral határozzák meg. Ha emelkedik az ár, akkor csökken a pénzjövedelem reálértéke. Ellenkező irányú ármozgás esetén nő a pénzjövedelem reálértéke. A vásárlóerő és az árualap egyensúlyának az a jellemzője, hogy azt adott árszínvonalon lehet biztosítani. Az árszínvonal-emelkedés (infláció) az egyensúlyhiány jele.

c) Az árufajtánkénti kereslet és kínálat összhangja az árarányokkal, azok változásaival áll kapcsolatban. A nemzetgazdaság egyensúlya nem zárja ki, sőt feltételezi az árarány mozgását. A kereslet–kínálat összhangja csak a rendszeren változó piaci feltételek közepette biztosítható, és ez az ármozgásokban fejeződik ki.

A szabályozott piac mechanizmusában a valutaárfolyam-szabályozás állami feladat. A népgazdaság belső egyensúlyproblémája is csupán az állami gazdaságpolitika figyelembevételével fejthető ki. Viszont a piaci spontaneitás szerepe áll előtérben az árufajtánkénti kereslet és kínálat összhangjának létrehozásában és fenntartásában.

Gazdasági válság: az öntisztulási folyamat

A gazdaság soha sincs nyugalmi állapotban. Ennek az állapotnak a körülírása a tudományos elemzés szempontjából persze nélkülözhetetlen. Ez ugyanis az az alap, amelyből kiindulva kifejezhetők a gazdasági körforgásban végbemenő mozgások. Hiszen a gazdasági növekedés mozgástörvényeit végső összegezésben a mindenkor változó feltételekkel meghatározott nyugalmi állapotok megújuló sorozata szabályozza. Ez azonban olyan törvényszerűség, amely akkor érvényes, ha a gazdasági fejlődésre az egyenletes, arányos fejlődés jellemző. Valójában azonban a tőkés szabadpiaci gazdaságban a fejlődés ciklikus. A fel lendülést és a jó konjunktúrát a hanyatlás és a válság követi, hogy azután a folyamat kezdődjön előlről. Ha minden rendben megy, akkor ezek a ciklusok az

általános társadalmi-gazdasági fejlődés alapján alakulnak ki. A rövid távú (hét-tíz évenként) ismétlődő ciklusok elemzésében Cl. Juglar szerzett érdemeket.²⁰

A ciklikus növekedés elmélete és ezzel együtt a gazdasági válságelmélet szerves része a közgazdaságtan klasszikus tantételeinek. Talán Röpke fejtette ki a legvilágosabban a rövid távú ciklusok háttérében meghúzódó folyamatokat.²¹ Eszerint a mikroszférában naponta hozott döntések a beruházók legjobb ismereteire támaszkodva alakítják és változtatják a gazdaság és ezen belül a termelés szerkezetét. A döntések egy része téves. A gazdaság fellendülő szakaszában erősödik az a feltételezés, hogy a növekedés állandósul és különböző információk alapján alakul ki egyfajta vélekedés a fogyasztási szerkezet várható átalakulásáról.

Az e téren elkövetett hibás döntések olyan pályára állítják a gazdaságot, ami túltermelési válságra vezet. Az ennek nyomán bekövetkező recesszió, majd pedig a válság voltaképpen csak megtisztítja a gazdaságot azoktól a zavaroktól, amelyek a kereslet és a kínálat viszonyában alakultak ki. Amikor az összhang helyreáll, a növekedési erők újból működésbe lépnek.

A két világháború közötti világ gazdasági válságig a tőkés gazdaságról vallott harmóniaelmélettel összeegyeztethetőnek tűnt a gazdasági válságok olyan magyarázata, amely azokat mint a gazdasági élet zavarait tüntette fel, az előidéző okokat pedig függetlennek tartotta a tőkés termelési viszonyoktól.

A második világháború után új helyzet alakult ki. Az éleződő társadalmi konfliktusok enyhítése érdekében az iparilag fejlett kapitalista országok anticiklikus gazdaságpolitikára rendezkedtek be. A figyelmet nem kerülhette el, hogy egyedül a Szovjetuniónak sikerült elkerülnie a válságot. Ennek nyomán általánossá vált az a vélekedés, hogy a klasszikus tanítás indokolatlan korlátot állít a válságkezelő állami szabályozásnak. A klasszikus tanítás a piaci törvényeket a természeti törvények rangjára emelte. Ezzel mintegy jelezni kívánta: velük szemben a társadalom tehetetlen. Piackonform beavatkozással az állam az eseményekre befolyást gyakorolhat, de a gazdasági fejlődés általános menetét nem térítheti el annak természet adta pályájától. Ha erre mégis kísérletet tenne, nagyobb problémákat idézne fel, mint amelyeknek leküzdésére vállalkozik. Ez az ideológia szinte szentesítette a gazdaság spontán fejlődésének antihumánus vonásait, ezek viszont sértették a társadalmi igazságérzetet, és velük szemben a közfelfogás éppen az államtól várt volna orvoslást.

Ebben a helyzetben lépett fel Keynes keresletindukált gazdaságnövekedési elméletével és vált egy adott történelmi időszakra korlátozottan a keynesmus a klasszikus elmélettel integrált anticiklikus gazdaságpolitika szerves részévé.

20 Juglar, Cl.: *Des crises commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux Etats Unie*. Párizs, 2. kiadás, 1889. 2. kötet.

21 Röpke, W.: *Der Kampf gegen die Inflation unserer Zeit (Inflation und Weltwährungsordnung)*. Erlbach, Zürich und Stuttgart, 1963.

Az anticiklikus gazdaságpolitika nyomán a társadalmi feszültségek lényegesen enyhültek a gazdaságilag fejlett tőkés országokban. Gyökeresen új helyzet állt elő, ami a társadalmi-gazdasági fejlődés új perspektíváit tárta fel. De ez az államnak a klasszikus kapitalizmus viszonyai között korábban nem ismert gazdaságszervező tevékenysége révén alakult ki.

Az új helyzet a piackonform gazdaságpolitika felülvizsgálataként is értelmezhető. A világgazdasági válságig ugyanis a piaci spontanitás megőrizte általános folyamatszabályozó szerepét és a gazdasági életbe történő állami beavatkozás arra a körre szűkült, amely nem sokban tért el azoktól a tantételektől, amelyeket a monetarista iskola tűzött a zászlajára. Az új helyzetben viszont a gazdasági modell egyre inkább a szociális piacgazdaság irányába tolódott. Ennek minden elemében való feldolgozása mind a mai napig várat magára. Ugyanakkor tudjuk, hogy az új modell nyomán korábban nem ismert jelenségek léptek fel. Egyike ezeknek az, amit a tudomány stagflációként tart számon. Ez az az állapot, amikor a pangás következtében az áraknak csökkennie kellene, viszont az infláció fennmarad, legfeljebb annak erőssége csökken.

Talán Röpke fogalmazta meg legtalálébban a neoklasszikus tanítás filozófiáját, amikor a gazdasági válság, a gazdaságnövekedés és az infláció összefüggéseire kívánt magyarázatot adni.

Az infláció – írja Röpke – elkerülhetetlenül jelen van, ha a teljes foglalkoztatás és a gazdaságnövekedés elsőbbséget élvez az egyensúllyal szemben. Az infláció itt²² (a hatvanas évek körül) úgy jelenik meg, mint a válságmentes fejlődés természetes ára. Csakúgy, mint korábban (a harmincas években) a rendszeresen visszatérő gazdasági válságot tekintették a gazdaságnövekedés természetes árának.

Közelítsük meg ezt a problémát más oldalról. A világgazdasági válság kiélezte a társadalmi konfliktusokat. Az a veszély fenyegetett, hogy a társadalmi indulatok szétfeszítik azokat az alapokat, kötelékeket, amelyeken a tőkés termelési mód fejlődése nyugszik. Az állam szerepéről Keynes nyomán kialakult új nézet leginkább a társadalom oldaláról megnyilvánult indulatok „leszerelése” érdekében következett be. Ennek hatása alól Röpke sem vonhatta ki magát. Ez magyarázza, hogy a hangsúlyt egyre inkább arra helyezte miszerint az állami piacsabályozás piackonform úton valósuljon meg.

Ez az a pont, amikor célszerű felhívni a figyelmet az állami piacsabályozás lehetséges túlzásaira, az „ambiciózus” gazdaságszervező állam veszélyeire. Hiszen éppen a szociális piacgazdaság „melléktermékeként” jelent meg a „fenntartható gazdaságnövekedés” tézise, amittől már csak egy lépés a „problémamentes” gazdaság hipotézise.

A „problémamentes gazdaság” gondolata évtizedeken át, különösen a kommunista rezsimben tevékenykedő közgazdászok körében honosodott meg, és

22 Röpke, W.: *Der Kampf gegen die Inflation unserer Zeit (Inflation und Weltwährungsordnung)*. Elrenbach, Zürich und Stuttgart, 1963.

a rutingondolkodás nyomán öröklődött tovább akkor is, amikor már végbe ment az államkapitalista rendszer önfelszámolása. A „szocialista” tervgazdaság elmélete honosította meg a kettős hipotézist, mely szerint:

a) állami szabályozással megszüntethető a gazdaságnövekedés ciklikus jellege; az állam képes egyenletesen bővülő gazdasági fejlődést biztosítani;

b) az államilag vezérelt növekedési pályától való mindenféle eltérés úgy fogható fel, mint a végrehajtás fogyatékosága, és amellyel szemben hatékony intézkedések tehetők.

A „problémamentes” gazdaságról alkotott hipotézis nyomán honosodott meg a gazdaságelemzésnek az a módja, amely a lezajlott folyamatok egy részét pozitív, másik részét negatív jelenséggként értelmezi. Az állam részéről megfogalmazott elvárás pedig az, hogy ajánlások történjenek a negatív jelenségek kiküszöbölésére. Mindez persze a gyakorlatban kivihetetlennek bizonyult. Egyfelől a ciklikusságot nem lehetett megszüntetni, másfelől számos esetben teremtettek a negatív jelenségek kiküszöbölését célzó intézkedések az addiginál kedvezőtlenebb állapotot.

A piaci mechanizmus viszonyai között minden állami szabályozás csak azon a feltételezésen alapulhat, mely szerint az az ár (költség), ami az állami beavatkozás velejárója, kisebb annál a haszontöbbletnél, ami annak révén jelentkezik. Továbbá: az állami szabályozás, ha valóság talaján kíván nyugodni, a ciklikus fejlődést a gazdaságnövekedés természetes attribútumaként kell, hogy értelmezze.

Aranyvaluta-mechanizmus

A nemzetgazdasági egyensúlyról a világgazdaságtól elszakított módon nem alkothatunk képet. Hiszen nincs is olyan ország, amely valamilyen módon ne kapcsolódna a nemzetközi munkamegosztáshoz. Különbség legfeljebb abban mutatkozhat, hogy a világgazdasági vérkeringésben betöltött szerepe az ország méreteihez és szerkezetéhez képest más-más képet mutat.

Azt már tudjuk, hogy a klasszikus tanításban az egyensúly olyan optimális állapotot tükröz, amely egzakt módon jelöli meg azt a pontot, amelynél a kereslet-kínálat egyensúlya a fogyasztói szuverenitás alapján létrejön. Ez az ábrázolási mód, a tökéletes egyensúlyról adott ilyen kép, elválaszthatatlan sajátossága a klasszikus tanításnak. Ez egyébként teljesen egybevág azokkal az árviszonyokkal, amelyek a klasszikusok által elképzelt pénzrendszerben, a fejlődés későbbi szakaszában, a gyakorlatban is megvalósult aranyvaluta keretei közé illesztve jut érvényre.

Az aranyvaluta a pénzrendszer olyan megoldása, amelynél a pénzegységnek egy meghatározott súlyú arany mennyiség felel meg. A lényegét tekintve tehát szilárd viszonyt fejez ki az arany értéke és a pénzérték között. A 20. század ele-

jén az iparilag fejlett országokban sikerült ilyen pénzrendszert megteremteni, ahol az arany a valóságban is forgalomban van. A bankjegy itt csupán pénz-helyettesítő, következésképpen bármikor korlátozás nélkül beváltható az aranyra.

Az aranyvaluta a világ gazdaságban – pontosabban mindenütt, ahova hatóköre kiterjed – közös nevezőre hozza az arany árát, és ezen az úton a nemzeti valuták között szilárd árfolyamokat teremt. Az aranypontokelmélet szolgál ennek magyarázatául. Azokról a pontokról van szó, amelyek között szabad aranyforgalom esetén a váltóárfolyam ingadozhat. A felső aranypont ott adódik, ahol a váltó olyan drága, hogy előnyösebb aranyat külföldre küldeni, mint váltóval fizetni. Az alsó aranypont viszont azt a színvonalat jelzi, amikor a váltóárfolyam alacsony volta miatt előnyösebb a váltó eladása helyett az esedékes külföldi tartozást aranyban teljesíteni. Az aranypontok fekvése az arany beszerzésének, illetve küldésének költségeitől függ. Ezek szállítás, biztosítás, kamat stb. címén jelentkeznek. Olyan költségekről van itt szó, amelyek viszonylag szűk határok közé szorítják a váltóárfolyamot. Ha ehhez hozzáfűzzük, hogy a nemzeti valutákban megjelölt árak színvonala és az aranyár között szerves a kapcsolat, akkor logikus végiggondolással megértjük az aranyár meghatározó szerepét a tökéletes egyensúly formálásában.

A szabadpiaci áru gazdaság szempontjából nézve a pénzforgalom akkor a leg-tökéletesebb – írja Ricardo –, ha egészében papírpénzzel bonyolítják, viszont a papírpénznek az értéke ugyanannyi, mint az aranyé, amelynek képviselőjében lép fel. A papír használata arany helyett a legdrágább anyagot a legolcsóbbal helyettesíti anélkül, hogy bárki is károsodna.

Azokat a zavarokat, amelyek Nagy-Britanniában abból adódtak, hogy az arany mellett az ezüstöt is fizetési eszközként lehetett használni és a két fém értékviszonya nem volt egyértelműen biztosítva, 1816-ban feloldották. Ekkor fogadta el a parlament azt a törvényt, amely 40 SH-t meghaladóan az aranyat fogadta el egyedüli törvényes fizetési eszköznek.²³

Amikor az egyes országokban a piaci törvények érvényesülnek, akkor az aranyvaluta spontán mechanizmus alapján működhet. Ilyenkor automatizmusok tartják fenn a világ gazdaságban a pénz- és árrendszer szerves egységét. Ezek az automatizmusok korrigálják, és egyben egyensúlyban tartják a nemzetközi fizetési mérlegeket.

Az aranyvalutának az a lényege, hogy a világ piacon csak az arany van érvényben. A közös valuta összekapcsolja a nemzetközi piacokat, és megteremti az egységes világpiacot. Az árakat pedig a vám csak viszonylag kis mértékben deformálja.

A nemzetközi aranystandardrendszer az 1881–1913 időszakban érvényesült. Mi azonban az aranyvaluta-mechanizmust egy ennél nagyobb, 1881-től

23 Ricardo, D.: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Budapest, 1991.

1970-ig terjedő történelmi időszakként vesszük szemügyre. Ezt annak a tudatában tesszük, hogy:

- A két világháború számos országot a kötött devizagazdálkodás átmeneti bevezetésére kényszerített; sőt vannak országok, amelyekben ezek a köztötségek ma is érvényesülnek.

- Azok az országok, amelyeknek pénze a kulcsvaluta szerepét tölti be, az első világháború után már csak az aranymagvaluta rendszerét alkalmazták.

Végül is azt a történelmi időszakot tekintjük át, amely az arany teljes demonetalizálásával zárult le.²⁴ Miről is van szó? A spontán aranymechanizmus az idők folyamán egyre nehezebben elviselhető korlátokat állított az autonóm nemzeti gazdaságpolitikák számára, amit viszont egyre több ország a nemzeti alapon kibontakozó termelőerők működőképessége szempontjából tekintett fontos követelménynek. Ez teremtette meg azt a fordulatot, amely révén a spontán aranymechanizmus szabályozott papírpénz-mechanizmusra változott. Ez a formaváltozás tehát az önállósuló nemzetgazdaságok sajátos érdekeinek előtérbe kerülésével állt kapcsolatban. Ezek a nemzeti érdekek pedig országonként eltérő módon hol export-előmozdító, hol importhelyettesítő, a nyitott gazdaság, illetve az önellátó törekvések jegyében formálódtak. Mindez az autonóm valutapolitikában is kifejeződött. Következésképpen olyan helyzet alakult ki, hogy az egyes országok világ gazdasági illeszkedését már csak a nemzeti jegybankok politikája útján lehetett jellemezni.

A szabályozott papírpénz-mechanizmus viszonyai között az egyes országok valutáját leginkább az különbözteti meg, vajon a jegybankpolitika biztosítja-e, és a pénzügyi műveletek milyen körében a nemzeti valuta konvertálhatóságát. Egyes országok között e tekintetben a különbségek az 1929–1933. évi világ gazdasági válság nyomán éleződtek ki. Számos ország kényszerült a korlátozások alkalmazására: a kötött devizagazdálkodás bevezetésére. Ezek az országok nemzeti valutájukra kényszerárfolyamot állapítottak meg. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban pedig a kötött (puha) nemzeti valuta helyett valamely konvertálható (kemény) valutát használták fel fizetési eszközként. De ebben az új helyzetben a konvertálható (kemény) valuta mechanizmusa is új értelmezést kapott. Az első világháború után még Angliában is, amikor 1925-ben visszatértek az aranyvalutára, nem a klasszikus aranyvalutát iktatták törvénybe, hanem az aranymagvalutát. Ez olyan módosított valutarendszer, amikor a belső forgalomban nem forog az arany, de külső fizetések céljára szabadon áll rendelkezésre. Az aranymagvaluta koncepciója uralta a közgondolkodást akkor is, amikor a második világháború után az ENSZ 1944-ben Bretton Woodsban konferenciát szervezett, hogy lefektessék a

24 Erről az időszakról talán Peter Isard adta a legjobb áttekintést. Isard, P.: *Exchange Rate Economics*. Cambridge Univ. Press, 1995.

nemzetközi valutáris együttműködés fő elveit. Ekkor hozták létre a Nemzetközi Valuta Alapot (IMF) és a Világbankot is.

A Bretton Woods-i egyezmény korszakalkotó szerepe abban a felismerésben jelölhető meg, hogy a spontán aranymechanizmus talaján állva nem hozhatták működésbe azokat a növekedési energiákat, amelyek a harmadik, de különösen a negyedik ipari forradalom révén kibontakozóban voltak. Talán *P. Samuelson* fogalmazta meg legvilágosabban a fontos összefüggéseket. Eszerint a világ aranytermelése Dél-Afrika és Oroszország bányáiból évi 2%-os ütemben növelhető. Az évenként adódó többlet-arany mennyiséget is jórészt felemészti az ipari felhasználás és a felhalmozás. Ezért bármely olyan nemzetközi pénzrendszer, amely rugalmatlanul összekapcsolja a pénzmenyiséget a tartalékul szolgáló arannyal, végső soron likviditáshiányra és növekedési elégtelenségre van ítélve.²⁵ Azzal viszont, hogy Bretton Woodsban megállapodásra jutottak az USA-dollár aranyként történő kezelésében, szabaddab utat adtak a termelőerők fejlődésének. Ilyen megállapodást azért lehetett aláírni, mert az USA-kormány a deviza külföldieknek biztosította azt a jogot, hogy USD-követeléseiket rögzített árfolyamon aranyra válthatják át. Ez volt az a koncepció, amely megalapozta az 1946–1970 közötti időszak korábban soha nem tapasztalt gazdasági fejlődését. Ezekben az évtizedekben a világkereskedelem évi 7–8%-kal növekedett. Országoként évi 3–5%-os növekedést lehetett elérni, és volt néhány ország (pl. Japán és Olaszország), ahol az évi növekedés hosszabb távon a 10%-ot is meghaladta.

A Japánra történő utalás és általában a Bretton Woods-i mechanizmus bevonása a vizsgálódás körébe egyben jelezni kívánja, hogy az aranyvaluta mechanizmusa túllépte az atlanti (nyugati) centrikus világ gazdaságot; évtizedeken át összeegyeztethető volt a világ gazdaságban végbement korszakváltással.

Idekívánkozik néhány befejező gondolat. Miként láthattuk: történelmileg nézve az aranyforgalom csak rövid ideig volt szabad. Így a tökéletes egyensúlynak az aranyponthoz alapuló értelmezése még a klasszikus tantételek alapján állva sem tekinthető a gyakorlat számára megalapozottnak. Hiszen még azokban az országokban is, ahol a nemzetgazdaság működése kvázi-aranyvaluta mechanizmusokon alapult, a nemzetgazdasági egyensúly bonyolult árviszonyok mellett jutott érvényre.

Ezeket nem lehet egyértelműen az arany univerzális árával kapcsolatba hozni. Legjobb példája ennek az USA 1972. évi intézkedése lehet, amikor megszüntette a deviza külföldieknek azt a jogosítványát, hogy a tulajdonukban lévő USD-követelést aranyra válthatják, mégpedig olyan áron, ahogyan a törvény az USD aranyparitását meghatározta. Ismeretesebbek azok a gyökeres átalakulások,

25 Samuelson, P.: *Közgazdaságtan*. Budapest, 1976.

amelyek ezen intézkedés nyomán a világpiacon a relatív árak változásában végbementek.

Ha az egyes termékek egyensúlyi árát vesszük szemügyre, általános szabályként fogalmazható meg: valamely termék ára (még országon belül is) a különböző piacokon eltérő lehet. Ez az eltérés olykor számottevő. Nincs olyan mechanizmus, mint ami az aranyvaluta esetén az arany árát szabályozta. Ezeknek az árkülönbségeknek hátterében az egyes termékek esetében a legkülönbözőbb tényezők játszhatnak szerepet. Amit tehát tökéletes egyensúlynak tekinthetünk, nem értelmezhető úgy, mint az adott időpontban érvényesülő relatív árak pontosan leírható rendszere.

Nemzetközi szervezetek megbízásából folytattak vizsgálódásokat – különösen az élelmiszerek és az ipari nyersanyagok körében – annak megállapítására, miképpen jelölhető meg egy-egy termék világpiaci ára; az egy időben érvényesülő árak eltérései milyen tényezőkre vezethetők vissza; milyen célszerű mechanizmusok adódhatnak az így jellemezhető áraknak az ipari félgyártmányok és készáruk áraival való harmonizálására.

Talán nem nagyot tévedünk, ha úgy ítéljük meg: az ilyenfajta árelemzések a gyakorlat számára nem vagy csak nagyon kevés hasznosítható eredményt hoztak. Ahhoz azonban jónak bizonyultak, hogy feltárják azt a sok buktatót, ami az árjelenség hátterében meghúzódik, és amelyek az eltérő hatalmi struktúrák, piaci formák stb. befolyása alatt állnak.

De nem csak erről van szó. A történelmi tapasztalatok arról is tanúskodnak, hogy a csereviszonyok alakulására a kínálati szerkezet sokkal meghatározóbb az elvontan értelmezett keresleti szerkezetnél. A határhasznon alapuló keresletelméletek a fogyasztói szuverenitás alapján magyarázzák az egyensúlyi árat. A gyakorlati tapasztalatok vizsgálata során viszont arra a következtetésre lehetett jutni, hogy a kínálati oldal a meghatározóbb. Sokan felvetették, mi az oka annak, hogy pl. a személyautók tömeggyártására berendezkedett országokban a fogyasztás zöme a belföldi előállítású járművekre irányul. Ez a helyzet akkor is, ha egyébként az ilyen ország tiltóvámokkal nem védelmezi a belföldi gyártást. Vagy: miként juthat összhangba a kereslet és a kínálat akkor is, ha a fogyasztó nem találja a piacon azt a terméket, illetőleg adott terméknek azt a választékát, amire eredeti szándéka szerint a kereslete irányul.

Összegezeként adódik a következtetés: a klasszikus tanításról a neoklasszikus tanításra való áttérés, az értéknek objektív alapról szubjektív alapra való helyezése, a gazdasági körforgásban a termeléscentrikus magyarázatról a fogyasztáscentrikus magyarázatra való áttérés voltaképpen arra a viszonylag rövid időszakra válhatott jellemzővé, amikor a világgazdaság mechanizmusa a spontán aranyvaluta-mechanizmuson alapult. Az értéktörvény eredeti megfogalmazásában – különös módon – akkor vált inkább meghatározóvá, amikor a tőkés termelési mód egyre inkább az autonóm nemzeti gazdaságpolitikák rendszerében formálódott.

A nemzetgazdasági egyensúlyra vonatkozó fejtegetésekből egyértelműen kitűnik: a spontán aranymechanizmus körülményei között nem merülnek fel olyan jövedelemeloszlási, területi vagy a hatalmi viszonyokat érintő kérdések, amelyek függetlenek lennének a piaci közreműködések gazdasági érdekeitől. A klasszikus tantételek szerint

- a jövedelemeloszlást a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás,
- a termelőerők országokon belüli elhelyezkedését a kedvező termelési adottságok, illetve a területileg szóródó fogyasztói igények,
- a fejlettség országok közötti különbségeit a növekedési tényezőkben mutatkozó eltérések,
- a nemzetközi tőkemozgást a profitrátában várható különbségek, végül
- a hatalmi viszonyokat a gazdasági hatalom szabályozzák.

Ezek az ismérvek a működő tőkés termelési mód talaján és a szabadpiac érvényben lévő jogi rendje alapján teremtik meg a jövedelmek alakulásában, az egyes országok és gazdasági körzetek fejlettségében és az általános hatalmi viszonyokban érvényre jutó különbségeket. Ha az így körülírt egyensúly ellentétbe kerül egyes országok alapvető érdekeivel, akkor csak a politika eszközeivel lehet az ellentéteket feloldani. A politikának ilyenkor mintegy „kívülről” kell bevinni a gazdaságba azokat az elemeket, amelyek – a politika reményei szerint – a létezőnél jobb feltételeket teremthetnek a nemzeti érdek számára.

Ha a politikát az egyensúly szempontjából tesszük vizsgálódás tárgyává, akkor különbséget kell tenni a) a piackonform gazdaságpolitika eszköztára, b) a nem piackonform gazdaságpolitika eszköztára és c) a gazdasági hatalom szféráját túllépő állami beavatkozás eszköztára között.

A piackonform gazdaságpolitika viszonylag széles körben nyújt lehetőséget a jövedelemelosztási különbségek korrigálására. Ez az adómentes alsó jövedelmi határok és a jövedelemnagysághoz igazodó adóprogresszió révén válik lehetővé. A piackonform gazdaságpolitika olyan beavatkozásokra is lehetőséget teremt, amelyeknek az a célja, hogy előmozdítsa a gazdasági fejlődésben elmaradt területek iparosítását. Ezt területi preferenciák alkalmazásával érhetik el. Az országok azt is megtehetik, hogy adókedvezmények nyújtásával mozdítsák elő külföldi befektetők számukra kedvező döntéseit.

A hatékony jövedelemelosztási politika érvényesítése egyes országokban oda vezetett, hogy túllépték a beavatkozás piackonform módszereit. A klasszikusok – elvi megközelítésben – elutasították az etikai követelményeket. Úgy ítélték meg, hogy ezek érvényre juttatása kívül esik a gazdaság hatókörén. Ha az állam a társadalmi szervezethez intézményes módon is etikai alapra kívánja helyezni, akkor állami szociálpolitikát kell folytatnia, és a költségvetési bevételek egy részét erre kell fordítania. Mindezt kiegészíthetik a társadalom karitatív akciói.

Akik így gondolkoznak, abból indulnak ki, hogy minden, az etika által motivált beavatkozás a gazdaságba korlátozza a termelési tényezők hatékony elosztását, és így csökkenti a gazdaságnövekedés egyébként lehetséges mértékét. Következésképpen amit az állam ma a társadalmi igazságosság jobb érvényesítése érdekében tesz, az éppen a holnap elérni kívánt cél ellen működik.

De azért hadd tegyük ehhez hozzá: még a 18. században sem tettek egyenlőséget a termelési tényezők körében egyfelől a munkaerő, másfelől a föld és a tőke közé. A munka általános feltételeinek törvényes rendje (gyermekmunka, törvényes munkahét stb.) illetőleg a tisztességtelen piaci magatartás törvényes előírásai (uzsora) tág teret engedtek a piaci törvények érvényesülésének. A 18. században a társadalom és a gazdaság viszonyára a gazdasági követelményekhez való messzemenő társadalmi alkalmazkodás volt a jellemző. Ez a viszony fokozatosan megváltozott. Kialakultak a gazdasággal szemben a társadalmi elvárások. Mindez a közgazdaságtanban is kifejeződött.

Az etikai mozzanatnak a közgazdaságtanba történő bevitelét a jóléti közgazdaságtan hajtotta végre. De miként a határhaszon-elméletet a klasszikus elmélet szerves részeként kell értelmeznünk, ugyanígy a jóléti közgazdaságtan is annak tartozékaként mutatható be.

A piackonformitás elve megengedi az olyan állami beavatkozást, amely alkalmas lehet a fogyasztók között mutatkozó egyenlőtlen helyzet enyhítésére. Ezt a problémát a klasszikusok a 18. században megkerülték. A 19. században tért hódító szocialista eszméáramlat nyomán viszont az egyenlőség eszméje mind határozottabban normatív követelményként fogalmazódott meg. Már korábban utaltunk arra, hogy ezek a kérdések álltak a Böhm-Bawerk és Stolzmann között folytatott vita középpontjában.

De fontos annak hangsúlyozása, hogy az egyenlőség nem egyenlődiség. A végzett munka mennyisége, minősége, társadalmi hasznossága differenciálja a kereseteket. Az alkalmazottak fizetése meghaladja a munkások bérét. Objektív okok folytán differenciálódik

- az alkalmazottak fizetése a szakképzettség, a beosztás, a munkaviszonyban eltöltött idő függvényében;
- a munkások bére a szakképzettség színvonala és a munkavégzés körülményei szerint.

De az objektív jellemzőkön túlmenően olyan tényezők is differenciálják a jövedelmeket, amelyek a társadalom tagjainak egyenlőtlen helyzetéből adódnak, és a piaci árszabályozás működésével kapcsolatosak. A probléma lényegét leginkább akkor érzékelhetjük, ha felidézük a klasszikus kapitalizmus időszakát. Ebben a korban a társadalom tagjainak egyenlőtlen helyzete rendkívül kiélezett formák között vezetett a jövedelmek közti különbségek növekedéséhez.

1. Hátrányos helyzetben voltak a munkások a tőkésekkel szemben, amit leginkább a vagyoneeloszlás tükrözött, de ez a jövedelemeloszlásban is kifejeződött.

2. Hátrányos helyzetben voltak a munkások az alkalmazottakkal szemben, amit a társadalom munkájában való közreműködés módja, a munkamegosztást alapul vevő hierarchikus rendszer teremtett, és ami az indokoltnál nagyobb mértékben vezetett jövedelemeltérésekhez.

A társadalmi osztálytagozódás, ezen belül a rétegtagozódás a tömegnyomort intézményesítette. Kevesek gazdagsága és a nép szegénysége volt a 19. századbéli, klasszikus kapitalizmus velejárója.

3. Hátrányos helyzetben voltak a mezőgazdasági dolgozók az ipari munkásokkal szemben, amit a két gazdasági szektor eltérő munkatermelékenysége okozott.

4. Egyenlőtlen helyzetben voltak az egyes termelési ágakon belül dolgozók, amit az iparágakban a vállalatok különböző műszaki fejlettsége (jövedelmezősége), a mezőgazdaságban pedig döntően a föld eltérő minősége okozott.

5. A nők és a fiatalok hátrányos helyzetben voltak a férfi munkaerővel szemben, ami a döntően női munkaerőt foglalkoztató ágazatok (szakmák) alacsony bérszínvonalában fejeződött ki.

Az egyenlőség természetes velejárója, hogy munkaviszony létesítése és a munkaviszonyban előírt jogok és kötelezettségek meghatározása során ne tegyenek hátrányos megkülönböztetést a dolgozók között azok neme, kora, nemzetisége, faja és származása szerint. A jövedelemeloszlási politika, amelyről itt szó van, a jövedelem differenciálódás vázolt sajátosságai miatt, mint a jövedelmek nivellálásának politikája jellemezhető. Az államok ebben közvetett és közvetlen eszközöket egyaránt igénybe vesznek.

Ami ezen a téren történik, nem áll messze azoktól az etikai megfontolásoktól, amelyek szükségességére már Adam Smith is felhívta a figyelmet. Mindenesetre ez az az út, ahogyan a klasszikus tanítás alapjain állva egyeztetni lehet a nemzetgazdasági egyensúlyt a társadalmi feszültségek levezetésével.

A klasszikus tanítás talaján megfogalmazott egyensúlyelmélet legsúlyosabb problémái az országok között mutatkozó fejlettségbeli különbségek terén mutatkoznak. Ez ideig mélyreható elemzéseket nem végeztek annak tisztázására, mennyiben kapcsolódik az országok szerint különböző fejlettségi szint ahhoz a gazdasági rendszerhez, amely eleve az atlanti kultúrzónához tartozó országok növekedési feltételeihez igazodva jött létre. A kultúrzónán belül is megfigyelhető az észak–dél és a nyugat–kelet vonulatán a fejlettségi színvonalból adódó csökkenési tendencia. Pedig ezek a szintkülönbségek az adottnál nagyobbak lennének, ha az iparilag legfejlettebb nyugati és északi országokban felhalmozódó tőkefelesleg egy része nem táplálná a keleti és déli országok tőkepiacát. A későbbiekben még látni fogjuk, milyen problémákat vet fel az ily módon éleződő különbség az egyes régiók között.

A nemzetgazdasági egyensúlyt vizsgálva általánosságban is meg kell jegyezni, hogy mindaz, amit a gyakorlatban tapasztalhatunk, annyiban tükrözi a klasszikus tanítás tételeit, amennyiben a fejlődésben élen járó és a világpiac szempontjából meghatározó országok érdekeivel harmonikus kapcsolatba hozható. Ha valahol, akkor a nemzetgazdasági egyensúly kapcsán kell hangsúlyozni a gazdaság és a hatalom között mutatkozó szerves összefüggést. Az országok nincsenek egyenlő helyzetben a gazdasági mechanizmus általánosan elfogadott elveinek érvényre juttatásában. Reménytelen igyekezet olyan elvek alkalmazását számon kérni, amelyek keresztezik valamely meghatározó ország nemzeti érdekeit. Végso összegzésében a világméretű gazdasági egyensúly az adott hatalmi viszonyok függvénye és egyensúlyban tartásának tartozéka.

Ezért nem véletlen az sem, hogy amikor az érvényben lévő nemzetközi gazdasági viszonyok fenntartását hatalmi csoportok a maguk számára hátrányosnak minősítik, figyelmük legott katonai ütőképességük növelésére irányul, és erre támaszkodva, végso megoldásként háborúk kirobbantásával kívánnak a maguk számára az adottnál kedvezőbb működési feltételeket teremteni.

3. Áttérés a szükséglet szerinti elosztásra

Ipari forradalmak és a gazdaságnövekedés

A tőkés termelési mód az ipari forradalmakra támaszkodva növekedési pályára állította a gazdaságot. A piaci mechanizmus nemcsak ösztönzően hatott az alkotó emberi munkára, de alapjában véve jó szelektálónak is bizonyult. A profitérdekeltségen alapuló vállalkozói kockázat – annak minden negatív mellékhatásával – egyre fejlettebb technika alapjaira helyezte a gyártásszervezést és a gyártmányszerkezetet. A gazdaságnövekedés számára olyan viszonyok alakultak ki, ami példa nélkül álló az emberiség történelmében.

A folyamat Angliában kezdődött, és innen terjedt át a világ többi részére. Kibontakozott az ipari forradalmak láncolata. A történészek az ipari forradalom fogalmát különböző értelemben használják. De mindenképpen a mélyreható technikai változásokat kívánják ezzel jelezni. A fogalmat elsőként Arnold Toynbee angol gazdaságtörténész tette népszerűvé, aki az Angliában 1760 és 1840 között lezajlott társadalmi-gazdasági fejlődést kívánta jellemezni.²⁶ De a jelenség általánosan ismertté Schumpeter nagyszabású munkájával vált, aki az ipari forradalmakat a 60 éves Kondrasev-cikluselméletre alapozta.²⁷

26 Toynbee, A.: *Lectures on the Industrial Revolution in England*. London, 1884.

27 Schumpeter, J. A.: *Business Cycles. Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. 2. Vol. New York–London, 1939.

A 18. század befejező szakaszában vette kezdetét az ipari forradalmak láncolata, amely ma is tart. E folyamat kezdetén a mezőgazdaság és az ipar viszonyában következett be változás, majd a 20. század második felében a harmadlagos szektor térhódítása vált jellemzővé.

A mezőgazdaság és az ipar viszonyában a 19. század zárószakaszában történt gyökeres fordulat. Ekkor már világossá vált a fiziokrata nézőpont tarthatatlansága, az, hogy a mezőgazdaság, mint minden anyagi érték közös bázisa, hipotézisén a gazdaságfejlődési folyamatot nem lehet megérteni.

A fiziokrata nézetek adták a gyökerét az ún. agrárrolló-vitának is. A dolog történelmileg úgy vetődött fel, mint a kapitalizmus kibontakozását lehetővé tevő eredeti felhalmozás ügye. Az iparosításban, különösen annak kezdeti szakaszában meghatározó szerepet játszott a mezőgazdasági támogatás. De amit agrárrollónak nevezhetünk, az igazából nem a mezőgazdaságban megtermelt érték elvonása. Egyszerű árdiszkriminációról van szó, ami a piaci viszonyok talaján formálódott. Az áruforgalomban egyre szélesebb bázison jelentek meg új áruk, amelyeket a piac nagyra értékelt. Ez megengedhetővé tette, hogy az iparban végzett munkát magasabb bérrel honorálják, mint ami a mezőgazdaság jövedelemviszonyaira volt a jellemző. Így válhatott a mezőgazdasági aktív népesség az iparosítás munkaerő-tartalékává. Az iparcikkek piaci értékelése tette lehetővé azt is, hogy az állam ezeket a termékeket adóval terhelje, és ezzel az állam növekvő aktivitást fejthessen ki a társadalmi élet szervezésében.

A társadalmi-gazdasági fejlődési folyamatban nemcsak az igazolódott, hogy a termelőtevékenység átfogja az anyagi termelés teljes szféráját, de az is, hogy az ipari termelésben a munkatermelékenység magasabb színvonala érhető el, mint amit a mezőgazdasági termelés feltételei az emberi munka számára lehetővé tesznek. Ha pedig az emberi munka az iparban jobban hasznosul, akkor nyilvánvalóan valamely ország jóléti állapota annak a függvényében alakul, milyen fokot sikerül elérni az iparosításban, és ez miképpen tükröződik az adott ország termelési és foglalkoztatási szerkezetében.

A 19. század fordulóján már jelentős volt a hatékonyságbeli különbség a mezőgazdaság és az ipar között. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az idő tájt már lezajlott a szén és a vas bázisán alapuló első ipari forradalom. Előrehaladott szakaszába jutott az acél és a gőz hasznosításán nyugvó második ipari forradalom. A gazdaságban és a foglalkoztatási szerkezetben a mezőgazdaság még megőrizte vezető szerepét, de a fordulat már nem sokat váratott magára.

Lényegében tehát létrejöttek azok az anyagi alapok, amelyekre támaszkodva a 20. század felgyorsult műszaki fejlesztésében az emberi társadalmat körülvevő anyagi világ gyökeres változásokon mehetett keresztül, olyan feltételeket teremtve a mindennapi élet számára, amire csak a legnagyobb álmodozók mertek gondolni. Mindezt nem lehet úgy értelmezni, mint a mezőgazdasági termeléssel szembeni állásfoglalást, de úgy mindenképpen, hogy a mezőgazdasági

termelés fenntartása és fejlesztése is egyre inkább feltételezte az iparral való szerves kapcsolatot. Ez még nem az az időszak, amikor a mezőgazdaságban megtermelt érték számottevő részét a korszerű agrotechnika révén az ipar szolgáltatja, de ez irányba is megtörténtek az első lépések.

A világméretben kibontakozó fejlődési irányzat természetesen országonként eltérő módon jutott érvényre. Az első ipari forradalom még az angol hegemonia jegyében zajlott le. A második ipari forradalom már az általános ipari fejlődés, alapján bontakozott ki. Viszonylag hamar felzárkózott Nagy-Britanniához Németország, az Amerikai Egyesült Államok, de részben Franciaország is. E négy országban volt az egy főre eső termelés a legnagyobb, és ezek bonyolították a világkereskedelem nagyobb részét. Ezek az országok adták 1900-ban a világ ipari termelésének közel 3/4-ét és a külkereskedelemnek kerekén a felét.

Az ipari forradalmakról azért is célszerű áttekintést adni, mert egyre gyakrabban jellemzik az induló 21. századot úgy, mint a „posztindusztriális” vagy az „informatikai” társadalom kezdetét. Ezzel is mintegy hangsúlyozzák: az 1870–2000-ig tartó időszak lezárta a mezőgazdaság–ipar viszonyának átrendezését; a 21. század már a materiális és az inmateriális javak viszonyában végbemenő gyökeres átalakulás korszaka. Aligha lehetne napjainkban hasznat hajtónak tekinteni egy ilyen típusú vitát. Inkább azt szükséges hangsúlyozni, hogy a 21. században a problémák már nem annyira a mezőgazdaság és az ipar, hanem az ipar és a szolgáltatások kapcsolatában vet fel újszerű problémákat. Az ipari forradalmak korszaka nem zárult le, sőt igazából a 21. században szembesülünk azzal a problémával, vajon megteremthetők-e a további iparosodás számára azok a műszaki feltételek, amelyek a fenntartható növekedést biztosítják. Ehhez mind a gyártási technológiákban, mind a gyártmányok műszaki paramétereiben alapvető változásokat kell végrehajtani. Ezek a kérdések állnak majd a figyelem központjában, amikor a közgazdaságtant a globalizálódó világban vesszük szemügyre.

De mindez inkább csak azt a célt szolgálja, hogy helyükre tegyük a dolgokat. Most az ipari forradalmak menetét kívánjuk bemutatni (lásd 5. táblázat).

Az ipari forradalmak nyomán a gazdaság mind erőteljesebb fejlődésnek indult. A gazdaságnövekedés vizsgálata szempontjából nagy jelentősége van annak a tanulmánynak, amelyet az OECD 1995-ben adott közre. Ebből képet alkothatunk a Földünkön az 1820–1992 között eltelt 172 éves időszakban végbement társadalmi-gazdasági fejlődésről. Igaz ugyan, hogy az adatok csak 56 ország teljesítményére támaszkodnak, de utalás történik arra, hogy ezeknek az országoknak az együttes teljesítménye a világ termelésének 92–95%-át adja. A munkát *Angus Maddison* vezetésével az erre a célra alakult munkacsoport készítette, és bocsátotta nemzetközi vitára még a mű kiadása előtt.

A tanulmányban utalás történik arra, hogy a korábbi évszázadokban főként az anyagi javak termelése jóformán azonos szinten mozgott, sőt a növekedés 1820 után is viszonylag lassú volt. Igazából a 20. század második

felében lehetünk tanúi a termelőerők gyors kibontakozásának, ami méreteiben nagyobb, mint a megelőző közel félezer éves fejlődés (lásd a 6. táblázatot).

5. táblázat

Az ipari forradalmak menete

Ipari forradalmak láncolata	Időszak	Tartalma
1.	1780–1840	Szén és vas
2.	1840–1890	Gőz és acél
3.	1890–1950	Kemizálás, villamosítás, belső égésű motorok
4.	1950–2010	Atom és elektronika

Megjegyzések a táblázathoz:

1. Az első és a második ipari forradalom, valamint a harmadik ipari forradalom induló dátuma, illetőleg lefolyása a tárgya Schumpeter nagyszabású munkájának. Lásd Schumpeter J. A.: *Business Cycles. Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. 2 Vol.* New York és London, 1939.
2. A negyedik ipari forradalom két fő meghatározója szerepel Seldon, A. és Pennance, F. G.: *Everyman's Dictionary of Economics.* London. 1976. c. munkájában.
3. Schumpeter 1949-ben halt meg, és könyve megírásakor természetesen nem jelölte meg a harmadik ipari forradalom záróévét. Ezt és a negyedik ipari forradalom időpontjait e mű szerzője jelölte meg, az ún. hatvanéves, hosszú távú cikluselmélet alapján.

Utópikus szocialisták

Karl Marx fejtette ki a tőkés termelési mód kialakulásának és lezajlásának elképzelt menetét. Úgy vélte, hogy a kapitalizmus nem örök termelési mód. Ennél fejlettebbnek minősítette a szocialista társadalmi-gazdasági rendszert, ami egyben megnyitja az utat a bőség társadalmának megteremtése számára. Végül is végbemegy az emberek felszabadítása a gazdálkodás kényszere alól.

Már a 18. században, amikor az angol klasszikusok megalapozták a tőkés termelési módon alapuló szabad piacgazdaságot, a fiziokratizmus mellett megszülettek az utópikus szocializmus különböző tanai.²⁸ Mi az eddigiekben Fr. Quesnay nyomán csak arra utaltunk, hogy a fiziokraták a mezőgazdaságból származó értéket tekintették igazi hozadéknak. A produktív és az improduktív munka az angol klasszikusoknál vált a gazdasági és a nem gazdasági tevékenység megkülönböztetésének vonásává. De akik a fiziokratizmust tekintették a közgazdaságtan első tudományos rendszerének, abból indulnak

28 Girsberger, D.: *Utopische Sozialismus des 18. Jahrhunderts in Frankreich.* 1924.

A világon 1 főre eső gazdasági teljesítmény alakulása

Időszak	USD	Index	Évi átlagos növekedés	
			időszak	%
1870	920	100	1870–1900	1,3
1900	1305	142	1900–1913	2,2
1913	1592	173	1913–1950	1,7
1950	2238	243	1950–1980	7,0
1980	4768	517	1980–1990	9,1
1990	5598	608		

ki, hogy elsőként Quesnay igyekezett a közgazdaságtant bölcseleti távlatban vizsgálni. Az a meggyőződés vezette erre, hogy miként a természet, úgy a társadalom is szigorú törvényszerűségeknek van alávetve. Ezért kívánta megalkotni a gazdasági élet természetrajzát.

A fiziokratizmus különbséget tesz az „ordre naturel” és az „ordre positif” között. Az előbbi a természetes gazdasági rendszer, amelytől a tényleges gazdasági rendszer az emberi berendezések folytán eltérhet. De ezt csak annak tudatában teheti, hogy ebből az emberiségre hátrányok származnak. A közgazdaságtan feladata eszerint éppen az kell hogy legyen, hogy a természetes társadalmi rend feltárásával megmutassa, miben jelölhetők meg a gazdasági élet szükségszerűségei, melyekhez igazodva a gazdasági életmenet a legsimábban mehet végbe.

Az utópikus szocializmus különböző tanai (a Fourier-féle falanstére-rendszer, a Saint Simon-féle elmélet stb.) közös vonása az abban való hit, hogy egy ésszerűbb gazdasági rend hirdetése magában hordja annak erejét, hogy a belátás rábírja az embereket e rend megvalósítására. Az igazság erejében való bizalom, az ebből levezetett optimizmus jellemezte a szocializmus korábbi áramlatait. Maga az elnevezés *Mórus Tamás: Utópia* című regényétől (1516) származik, amit *Heller Farkas* az egyik legnevezetesebb államregénynek tekint, és ami azt akarja kifejezni, hogy egy szép álomról, illetőleg elképzelésről van szó.²⁹ Tegyük azonban ehhez mindjárt hozzá: az utópikus szocializmus hívei nem tartották rendszerüket pusztán elképzelésnek. Ellenkezőleg: szilárdan hittek annak megvalósíthatóságában.

Új formák között jelent meg a szabadság birodalmának hipotézise Marx Károlynál, a tudományos szocializmus egyik alapítójánál és bölcseleti alapjának megalkotójánál. Marx fő történelmi érdeme a kapitalizmus dinamikájának megragadására való törekvésében rejlik olyan időben, amikor a német történeti iskola új utak megnyitására törekedett, és ily módon kereste a bázist a

²⁹ Heller F.: *Közgazdasági lexikon*. Budapest, 1937.

közgazdaságtan megújítására. A marxi tanításnak a lényege azonban mégis csak a kommunista manifesztumban összegeződik; abban a feltételezésben, hogy a termelőerők fejlődésével kiéleződnek az ellentmondások a gazdasági alap (a tulajdon) és a gazdasági felépítmény (a mechanizmus) között. Marx a *Kommunista kiáltvány*ban fejtette ki a tőkés termelési módot követő fejlődési szakaszokat.³⁰ Ezek

- a szocializmus, ahol a javak elosztását – miután azok még csak szűkösen állnak rendelkezésre – a teljesítmény határozza meg, ezt követően pedig
- a kommunizmus, ahol a javak elosztását – miután a javak bősége az emberiséget felszabadítja a gazdálkodás kényszere alól – a szükségletek határozzák meg.

Marx vélekedése szerint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet az iparilag legfejlettebb országokban fog végbemenni és megközelítően azonos időszakban. Tegyük mindehhez hozzá: amikor Marx ezeket a téziseket megfogalmazta még a második ipari forradalom zajlott. Mégis úgy vélte, hogy az áttérés már nem várat sokáig magára.

A gazdaságnövekedés felgyorsulása a tőkés termelési mód talaján a Marxot követő időszakban ment végbe, anélkül azonban, hogy reális jelei adódtak volna a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek. Kézenfekvőnek tűnik az a hipotézis, hogy a *Kommunista kiáltvány* csak egyike az utópikus szocializmus elméleteinek.

A tudomány önfelszámolásának hipotézise

Nincs olyan tudomány, amelyet az önfelszámolás jegyében művelnének. A közgazdaságtan, különös módon ilyen tudomány. Most nem az utópikus szocialistákra gondolunk. Keynes a 20. században felvetette a gazdasági fejlődés olyan lehetséges modelljét, amely mintegy automatikusan vezet a gazdálkodás felszámolásához. A következőképp fogalmazott: ha nem lesznek nagyobb háborúk, és a népesség lényegesen nem növekszik, egy évszázad alatt a jólét az 1930-as évek nyolcszorosát érheti el, ami elégséges a bőség társadalmának megvalósításához.³¹

Amikor Keynes ezt a hipotézist megfogalmazta, akkor világméretben szoros kapcsolat volt a termelőerők fejlettsége és a népességszaporulat között; az uralkodó gondolkodásmód szerint az idő tájt a jelentősebb népességszaporulatot az egy főre jutó nemzeti termék gyors növekedése feltételének tekintették.

30 Marx, K.–Engels, Fr.: A Kommunista Párt kiáltványa. In *Marx–Engels Művei*. 4. kötet. Budapest, 1959.

31 Keynes, J. M.: *Economic Possibilities for our Grandchildren* című írása, amelyet újranyomtak az *Essays in Persuasion* c. kötetben. Macmillan, London, 1933.

Az ún. „népességrobbanás” mint új jelenség a 20. század harmincas éveiben vette kezdetét, ami döntően a fejlődő világ gazdasága számára teremtett kiélezett társadalmi feszültséget. Viszont az Egyesült Államok egyik vezető közgazdásza, Paul Samuelson már ennek ismeretében tartotta érvényben lévőknek a keynesi hipotézist és vélekedett úgy, hogy a gazdasági problémák – a jövőt tekintve – nem képezik az emberi nem állandó problémáját.³²

Arra is érdemes utalni, hogy Joseph Schumpeter közvetlenül halála előtt *Menetelés a szocializmus felé* címen tartotta meg nyitóelőadását az USA Közgazdasági Társasága 1949. évi közgyűlésén.

32 Samuelson, P.: *Közgazdaságtan*. Budapest, 1976.

IV. fejezet

A klasszikus közgazdaságtan válsága

I. Az országok közötti fejlettségi űr éleződése

I. Az egyensúlyi elmélet tarthatatlansága

A 18. században megalapozott közgazdaságtan hipotézisei közül kettő tarthatatlansága már a 20. században nyilvánvalóvá vált. Az egyik a népességszaporulat és a termelőerők ezzel harmonizált fejlesztése; az a feltételezés, hogy a gazdaságnövekedés az egyensúlyt a teljes foglalkoztatottság mellett teszi lehetővé. A másik a természeti erőforrások korlátlan megújíthatósága; az öntisztulás feltételezésén alapulva a szabad javak kategóriájának bevezetése. Azt is mondhatnánk: a klasszikus tanítás hosszú távon két sarkalatos pontján irreálisnak bizonyult. Végül is elsősorban az egyensúlyi elmélet tarthatatlansága teremtette meg a 21. század induló évtizedére jellemző tudományos vákuumot.

Felmerültek a klasszikus közgazdaságtan válságára utaló más problémák is. Ezeket ugyancsak szemügyre fogjuk venni. De a népességrobbanás és az ezzel összefüggő „túlnépesedési” probléma, továbbá a gazdaság fejlődésével a természeti környezet veszélyeztetettsége, amely az emberiség önpusztító folyamataként van egyre inkább jelen, annyira kiemelkedő jelentőségűek, hogy mindenekelőtt ezeket kell a figyelem előterébe állítani.

A népesség és a termelőerők összefüggésében előjáróban három megállapítás kívánczik. Ezek:

1. A világgazdaság egyensúlyát napjainkban már nem értelmezhetjük az atlanti centrikus világgazdaságra jellemző tézisként. A 21. század fordulóján a gazdasági életben lejátszódó folyamatokat nem egy „régió”, hanem a maga autonóm törvényei alapján működő „világ” magyarázataként kell megítélnünk. Így nézve a klasszikus tanítás fő problémája abban jelölhető meg, hogy „Nyugat centrikus” tudományként művelik és ilyen megközelítésben a kapitalista, az államkapitalista vagy a szocialista világnézet jegyében fogalmazzák meg a társadalmi-gazdasági fejlődés általános problémáit.

2. A klasszikus egyensúlyelmélet az ésszerűség természetes velejárójaként értelmezte a nemzetgazdaságok fejlettségében jelentkező eltéréseket. Az észak-dél és a nyugat-kelet vonulatán mutatkozó fejlettségbeli leszakadást és az így adódó életszínvonalbeli különbségeket az atlanti kultúróvezeten belül társadalmilag még elviselhetőnek vélte. Ezt olyan természeti törvényként fogta fel, amellyel szemben nem kell és nem is lehet eredményesen fellépni. Ezzel szemben az egész világgazdaságra kitekintő értékelés már olyan viszonyokat jelez, amelyekre a klasszikus tanítás egyszerűen képtelen választ adni.

3. A klasszikus egyensúlyelmélet a társadalmi közösségek összességét olyan halmazként fogja fel, ahol a nemzetközi tőkeáramlás „racionális” határokat szab a fejlettségbeli különbségeknek. Egyfajta értelmezés szerint az általános gazdasági fejlődés össze van kapcsolva a tőke nemzetközi körforgásával, ami a termelőerők területileg mutatózó fejlettségbeli különbségeit a közelítés (ha nem is a kiegyenlítő) irányába tereli.

Bár ezt a három hipotézist ilyen formában nem fejtették ki, implicite a klasszikus egyensúly-elmélet szerves tartozékaként értelmezhető.

A gazdaságnövekedés és a természeti erőforrások összefüggésében két momentum érdemel figyelmet.

1. A 18. században az ipar még a fejlettség kezdetlegesebb szintjén állt. Az ipari feldolgozókapacitások elégtelensége még a 19. században is határt szabott a feltárt természeti erőforrások kitermelésének. Ez még az az időszak volt, amikor a csökkenő hozadék törvénye szoros kereteket szabott a gazdasági fejlődés számára rendelkezésre álló természeti erőforrások kiaknázásának. Mindez világosan megmutatkozott Angliában, ahol az alacsony világpiaci árak és a gyarmatterületekről olcsón beszerezhető agrártermékek miatt az egyébként mezőgazdaságilag művelhető területek jelentős részének hasznosítását mellőzték. Bár a földet, mint meg nem újítható természeti erőforrást, a klasszikus tanítás termelési tényezőként vette számításba, a 18–19. században az egymással helyettesítési kapcsolatban lévő termelési tényezők körében nem a föld, hanem a munkaerő volt a szűk keresztmetszet.

2. A klasszikus tanítás nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a szabad javakként kezelt természeti környezetnek, amelyek a természet ajándékaként ingyen voltak a termelés szolgálatába állíthatók. Már a 18., de még inkább a 19. században kialakultak az ipari központok, ahol légszennyeződés és más címeken a környezet károsodásával kellett számolni. Kezdetben azonban úgy vélték, hogy a fejlődés ciklikusságához és a rövid távon visszatérő gazdasági válságokhoz hasonlóan, a területileg körülhatároltan jelentkező környezeti ártalom is olyan ár, amit az általános társadalmi-gazdasági fejlődés érdekében vállalni kell.

A 20. század harmincas éveiben megindult népességrobbanás és a 20. század második felében látványos eredményeket hozó ipari forradalom teremtette meg azt a helyzetet, amellyel a klasszikus egyensúlyelmélet már nem volt összeegyeztethető.

2. Népeségrobbanás a fejlődő világban

Vissza kell utalnunk S. Kuznets fejtegetéseire, pontosabban arra a fordulatra, amely a népességszaporulat terén egyfelől Európa, másfelől a világ többi

része között az 1930 előtti és utáni időszakban következett be (lásd az 1. táblázatot).¹

A népesség alakulásáról és a 2054-ig terjedő előrejelzésről az ENSZ adott tájékoztatást (lásd a 2. táblázatot).

Napjainkban a naponta megszülető 240 000 csemete 97%-a a fejlődő világban él. Földünkre a fejlődő világ népességének túlsúlya jellemző.

Főként az alapvető orvosi eszközök – például az oltások – és a fejlett mezőgazdasági technológia nemzetközi hozzáférhetősége vezetett számos fejlődő országban a halálozási arányok közel egyidejű csökkenéséhez. A népesség így gyors növekedésnek indult. Amikor a fejlődő országok elindultak a fellendülés útján, a két demográfiai út valamelyikén haladtak. Az egyik, amelyet Dél-Korea, Tajvan és Thaiföld választott, abban jelölhető meg, hogy lépéseket tettek a kisebb családok érdekében, és beindították a nagyobb takarékoság – magasabb életszínvonal –, kisebb termékenység önmagát erősítő körét. Ezek az országok közel vannak ahhoz, hogy népességük egy szinten megállapodjék.

1. táblázat

A népesség évi átlagos növekedése

Megnevezés	1850–1930	1930–1960
Európa	9,6	4,7
A világ többi része	4,8	14,3

2. táblázat

Áttekintés a népesség alakulásáról

Földünk népessége	Időpont
1 milliárd	1804
2 milliárd	1927 (123 év múlva)
3 milliárd	1960 (33 év múlva)
4 milliárd	1974 (14 év múlva)
5 milliárd	1987 (13 év múlva)
6 milliárd	1999 (12 év múlva)
7 milliárd	2013 (14 év múlva)
8 milliárd	2028 (15 év múlva)
9 milliárd	2054 (26 év múlva)

Forrás: ENSZ.

1 Kuznets, S.: *Population, Capital and Growth*. New York, 1973.

3. táblázat

Az előrejelzett népesség néhány kiválasztott fejlődő országban

Ország	1999 (millió)	2050 (millió)	Növekedés 1999 és 2050 között	
			(millió)	(százalék)
A népesség növekedésének megállapodásához közelítő fejlődő országok				
Dél-Korea	46	51	5	+11
Tajvan	22	25	3	+14
Thaiföld	61	74	13	+21
A népesség további gyors növekedésével jellemezhető fejlődő országok				
Etiópia	61	169	108	+177
Nigéria	109	244	135	+124
Pakisztán	152	345	193	+127

Forrás: UN, *World Population Prospects: The 1998 Revision*. New York, 1998. december.

A másik demográfiai út Afrika Szaharától délre eső részére és az indiai szubkontinensre jellemző. Ebben a régióban a termékenység viszonylag magas maradt, ami előkészítette a talajt egy olyan, valószínűleg veszélyes, lefelé ívelő spirálmozgásnak, amelyben a népesség gyors növekedése erősíti a szegénységet. Mivel a népesség több évtizeden át folytonosan növekedik, néhány országot egyszerűen elárasztanak az emberek. A kormányok erejét kimeríti az a harc, amit egyszerre kell folytatniuk annak érdekében, hogy az iskoláskorba lépő egyre több gyermek számára az oktatást, és a fiatal álláskeresőket ösztönözni a munkahelyek teremtését is megoldják, s hogy megküzdjenek a népesség növekedésének környezeti kihatásaival is.

A demográfusok jelzése szerint a népességszaporulat az ezredfordulón csökkenni kezdett: a Föld lakossága 150-200 év múlva 10-12 milliárdos szinten megállapodik. Ezt azokra az erőfeszítésekre alapozzák, amelyeket az ENSZ tett a népességszabályozás terén. Az ENSZ 1984. évi bukaresti konferenciája e téren még nem számolhatott sikerrel. De az 1994. évi kairói konferencián az ENSZ új, átfogó koncepcióval lépett elő. Ezúttal a vallási dogmákra hivatkozó iszlám és keresztény delegációk tiltakozása ellenére olyan cselekvési programot fogadtak el (biztonságos művi terhességmegszakítás lehetősége stb.), amelynek hatása szinte egyik napról a másikra a népességszaporulat csökkenéséhez vezetett. Persze e téren leginkább meghatározó Kína „egy gyermek” politikája volt, és amit Peking – a jelek szerint – más kormányokhoz hasonlóan felvállalt az egészségügyi ellátás és felvilágosítás liberalizálásával. (Tegyük ehhez hozzá: a kairói fordulat hátterében a fejlett világ által 2000-ig vállalt 17 milliárd dolláros támogatása állt.)²

2 Az egész folyamatról jó eligazodást ad Pogár Demeter írása. *Népességszabadság*, 1999. július 10.

Egyébként felvetődött: hol van Földünk népességeltartó képességének határa? Erről csak az életminőség függvényében adható válasz. Ha a fiziológiai túlélésre alkalmas színvonalat vesszük alapul – úgy tűnik – Földünk akár még 12 milliárdot meghaladó népességnek is képes életteret biztosítani. De a tudomány jelenlegi állása szerint már a 6 milliárdos népesség számára sem biztosít elfogadható életminőséget. Számításokat végeztek arra nézve, mekkora 1 főre jutó megművelhető területre volna szükség, ha az észak-amerikai ökológiai színvonalat vesszük alapul. Ez 4,5 hektár. Így adódott – még korábbi évekre számolva – 26 milliárd hektár területigény. Ezzel szemben a Föld szárazföldi kiterjedése 13 milliárd hektár. Ebből azonban csak 8,8 milliárd hektár a megművelhető terület, legelő és erdő. Ez egy főre számolva 1,5 hektárt ad.³ Az általános gazdasági felzárkózás így egyszerűen objektív akadályokba ütközik.

3. Gazdag-szegény probléma – nyugati megközelítésben

A világgazdaságban végbemenő mozgásfolyamatok olyan erőket hoztak felszínre, amelyek felléptek a fejlett országok hegemónikus törekvéseivel szemben. Mind erőteljesebben hangot kapott az a vélekedés, hogy az „angolszász típusú” kapitalizmus fő haszonélvezői a nyugati vezető ipari hatalmak. Kétségtelenül minden jel arra utal: ezeknek az országoknak ahhoz fűződik alapvető érdekük, hogy a nemzetközi munkamegosztást a változóban lévő helyzetben is a piacgazdaság hagyományos rendszerében tartsák fenn.

Ezt a hagyományos mechanizmust vette alapul az ENSZ 1948. évi első világkereskedelmi konferenciája is, amikor megszületett a havannai charta. A nemzetközi gazdasági együttműködés e rendszere, amelyet a második világháború után az iparilag fejlett kapitalista országok alakítottak ki, a következő alapelvekre épül:

- Minden ország érdekelt a termelőerők általános fejlesztésében. Valamely ország gazdasági megtorpanása a nemzetközi munkamegosztás révén kedvezőtlenül érinti a többi ország gazdaságát.
- Minden ország érdekelt a nemzeti valuták konvertibilitásában. Ha valamennyi nemzeti valuta átváltható, ez előmozdítja a nemzetközi kapcsolatok sokirányú kibontakozását.
- Minden ország érdekelt a nemzetközi fizetési mérlegek kiegyensúlyozottságában. Ha valamely ország fizetéseképtelenné válik, és ezért devizakényszerszergazdálkodásra és importkorlátozásra kényszerül, ez csökkenti a többi ország exportlehetőségeit.

3 Rees, W. E. – Wackermangel, M. (Hivatkozás Pogár Demeternél.)

– Minden ország érdekelt az olyan valutáris együttműködésben, amely a fizetési mérlegek egyensúlyát nemzetközileg egyeztetett árfolyampolitika, kamatpolitika, továbbá arany- és hitelpolitika érvényesítésével biztosítja. Ha ezeket a nemzeti gazdaságpolitikák autonóm ügyének tekintenék, kevésbé lehetne elérni a nemzetközi tőkés monetáris rendszer egyensúlyát.

Ily módon a nemzetközi gazdasági kapcsolatok két fő alapelve a tőkés világ-gazdaságban a valutáris együttműködés és a szabad kereskedelem. Az előbbi az ENSZ 1944. évi Bretton Woods-i konferenciája szentesítette. Ennek megfelelően létrehozta a Nemzetközi Valuta Alapot. Az utóbbit az ENSZ 1947. évi havannai világkereskedelmi konferenciája alapozta meg, kidolgozva azokat az elveket, amelyeket azután az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményben (GATT) foglaltak egységes rendszerbe. A GATT (a későbbi WTO) működésének alapjául szolgáló elvek azokat az akadályokat kívánták megszüntetni, amelyek a gazdasági erők szabad játékát korlátozzák.

Mind a Bretton Woods-i egyezményen alapuló valutáris együttműködés, mind a GATT-konvenciók az iparilag fejlett kapitalista országok érdekeiből indultak ki; az ő gazdasági rendszerüket, illetve az ezen a struktúrán alapuló gazdasági fölényüket védelmezték. Egy idejétmúlt politikai *status quo* számára kívántak gazdaságpolitikai modellt alkotni.

A Szovjetunió a hatvanas évek elején kezdeményezőként lépett fel olyan világkereskedelmi konferencia összehívása érdekében, amely a havannai konferenciával szemben korunk új nagy kérdéseire adhatna választ. Ennek megfelelően a szocialista országok azt tekintették volna természetesnek, ha az ENSZ által Genfben 1964-ben összehívott I. Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) a különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű országok közötti kereskedelem kérdéseit állítja a figyelem középpontjába, és mintegy ehhez kapcsolódva közelíti meg a fejlődő országok specifikus problémáit. Ezzel szemben a konferencia a kelet-nyugati kereskedelmet csak mint a kereskedelempolitika sajátos kérdését vitatta meg, és ezt is inkább úgy, mint a fejlődő országok közös nemzetközi gazdaságpolitikájával összefüggő kérdést.

4. A fejlődő világ gazdasági kihívása

A fejlődő országok hamar felismerték: gazdasági céljaik elismertetésére leginkább akkor számíthatnak, ha nemzetközi gazdaságpolitikájukat közös platformra helyezik, és azt együttesen képviselik. Ez történt az ENSZ által 1964-ben összehívott I. UNCTAD-on, amelyet szinte kizárólag a harmadik világ gazdasági emancipációjáért folytatott harc jegyében tartottak meg. R. Prebisch *A fejlesztést elősegítő új kereskedelempolitika felé* című, 77 fejlődő

dő ország nézeteit tükröző jelentése szolgált a konferencia tárgyalási anyagául.⁴

Az ENSZ a hatvanas évtizedet fejlesztési évtizednek minősítette. Eszerint a fejlődő országok nemzeti jövedelmének legalább évi 5%-os növekedését kell elérni. Az 1964. évi genfi konferencia időpontjáig a gazdaságnövekedés átlagos évi rátája 4%-on belül maradt. A minimális követelménynél alacsonyabb növekedési ütem is a külkereskedelem kiegyensúlyozatlanságára vezetett. A legtöbb fejlődő ország számára – az adott körülmények között – objektíve lehetetlennek látszott, hogy saját tőkeforrásból évi akár 3-4%-os növekedési rátát érhessen el. R. Nurkse ezt a következőképpen fogalmazta meg: a felhalmozási kapacitás kicsiny, mert alacsony a reáljövedelem; az alacsony reáljövedelem az alacsony termelékenység kifejezője, ez viszont főként a tőkehiány következménye; a tőkehiány az alacsony felhalmozási kapacitás miatt áll fenn.⁵ Ezért a fejlődő országokban a gazdaságfejlesztés szerényebb programja is csak nemzetközi segélyprogram és eladósodás mellett volt megvalósítható.

A Prebisch-jelentés olyan nemzetközi együttműködési rendszer kialakításáért szállt síkra, amely a fejlődő országok gyorsuló gazdasági fellendülése mellett is képes megszüntetni a külkereskedelem kiegyensúlyozatlanságát. A jelentés hangsúlyozza: a modern technika óriási lehetőségeket nyújt. A fejlődő országoknak nem is kellene annyi ideig várniuk, mint az iparilag fejlett országoknak kellett a szegénység és a vele járó bajok megszüntetésére. Ezek az országok nem is várhatnak olyan sokáig. A tömegek erős nyomása életszínvonaluk javulása érdekében növekvő belső és világméretű külső feszültség forrása lesz, ha nem alkalmaznak olyan erőteljes gazdasági és társadalmi fejlesztési politikát, amelyben a nemzetközi együttműködés játssza a döntő szerepet.

Így vált az 1964. évi genfi konferencia a „gazdag” észak és a „szegény” dél közötti párbeszéd fórumává. Az 1968. évi, Újdelhiben megtartott II. UNCTAD előkészítéseként a fejlődő országok már az ún. algiri chartában egyeztették taktikájukat, és egységes dokumentumba foglalták követeléseiket. Az algiri charta egyrészt megismételte azokat a kívánságokat, amelyeket a fejlődő országok az első konferencián és azt követően már felvetettek, másrészt ezeket néhány új, illetőleg újonnan megfogalmazott követeléssel egészítették ki.

Az algiri charta a világot északra és délre, centrum- és peremországokra, gazdag és szegény országokra osztotta; a nemzetközi gazdasági problémákat a gazdag-szegény problémákra vezette vissza. A kapitalizmus és a szocializmus ellentétét és harcát a fejlett és a fejletlen országok ellentétének és harcának tézisével helyettesítette. Itt a fejletlen világ egységesen áll szemben a fejlett világgal. Kapitalizmus és szocializmus alternatívái csak mint a követeléseknek

4 Prebisch, R.: *Toward a New Trade Policy for Development*. New York, 1964. United Nations.

5 Nurkse, R.: *Problems of Capital Formulation in Underdeveloped Countries*. Oxford, 1953.

a gazdaság rendszerbeli sajátosságaihoz igazodó módszerbeli eltérései merültek fel. Szembeállította tehát

- az országok többségét, amelyekben Földünk lakosságának 70%-a él, de amelyek a tőkének még 20%-ával sem rendelkeznek;
- az országok kisebb csoportjával, amely kiváltságos gazdasági helyzetben vesz részt a nemzetközi munkamegosztásban.

Az UNCTAD vált az észak-dél párbeszéd legfontosabb fórumává. Ezek a konferenciák alapozták meg az új világ gazdasági rend elveit. Ennek szellemében vált *Az államok gazdasági jogainak és kötelezettségeinek chartája* ENSZ-határozattá.

5. ENSZ: az új nemzetközi gazdasági rend

Az új nemzetközi gazdasági rendről alkotott 1974. évi ENSZ-deklaráció teljes egészében az észak-dél problémát tekintette a kulcskérdésnek; teljesen mellőzte azt, amit a Szovjetunió a kelet-nyugat problémájaként kívánt volna deklarációba foglalni. A jóváhagyott dokumentum alapelvei a következőkben összegezhetők:

a) Az államok szuverének és egyenlők, és mint ilyenek vesznek részt a világ gazdasági problémák megoldásában. A legfontosabb ezek közül a fejlődő országok gazdasági nehézségeinek megoldása mind rövid, mind hosszú távon. Különös figyelmet kell fordítani a legnehezebb gazdasági helyzetben lévő országok gondjainak orvoslására. A szuverenitásba beletartozik a társadalmi-gazdasági rendszer megválasztása, a természeti erőforrások fölötti korlátlan rendelkezés (az államosítás joga is), a kártérítés követelésének joga a gyarmati megszállás alatti fejlődéskiesésért, ill. a külföldi vállalatok ellenőrzése.

b) A fejlődő világ országainak kedvezményes elbánást kell biztosítani a világkereskedelemben:

- bővíteni kell az általános preferenciarendszert (vámkedvezmények stb.);
- növelni kell a fejlődő országokból származó természetes anyagok behozatalát, versenyképessé kell tenni az őket helyettesítő műanyagokkal szemben;
- el kell ismerni tárgyaló partnerként a fejlődő országok nyersanyag-termelői kartelljeit, elő kell segíteni ezek működését, valamint az együttműködést e kartellek között;
- a fejlődő országokból származó nyersanyagok árait a késztermékek emelkedésével egyidejűleg arányosan növelni kell (indexálás), nehogy a feldolgozott termékek inflációja újra nyersanyagárolót hozzon létre;
- hosszú lejáratú áruegyezményeket kell kötni a fejlődő országok között, azért hogy az utóbbiak elhelyezési piacai és eladási feltételei számukra kedvező körülmények között stabilizálódjanak, beleértve a megerősítést

segítő készletek és a kiegyenlítési kasszák egymással összefüggő rendszerének megteremtését.

c) A nemzetközi valuta- és hitelrendszert alkalmassá kell tenni arra, hogy a fejlődő világ kedvezményes pénzügyi forrásokhoz juthasson:

- az iparosodott országok évi nemzeti jövedelmük legalább 1%-át (ebből 0,7%-ot különösen kedvezményes állami segítség formájában) a fejlődő világ segélyezésére fordítsák, növelni és szélesíteni kell az ENSZ különböző segélyalapjait;
- csökkenteni kell a fejlődő világ által igénybe vett hitelek kamatterheit, és enyhíteni a törlesztési feltételeket;
- biztosítani kell a tőkeimportáló országok lehetőségeit arra, hogy a megadott tőke beáramlásának mértéke és iránya megfeleljen nemzeti gazdaságfejlesztési elképzeléseiknek.

A Nemzetközi Valuta Alap keretében létrejött különleges lehívási jogot (SDR) alkalmassá kell tenni a fejlesztési segélyek finanszírozására.

A fejlődő országoknak kellő beleszólási lehetőséget kell adni a nemzetközi valutáris és pénzügyi rendszer reformjába. Lehetetlenné kell tenni, hogy a nemzetközi pénzügyi intézmények bármely ország ellen – politikai vagy gazdasági rendszere miatt – hátrányos megkülönböztetéssel éljenek.

d) A fejlődő országok élelmezési helyzetének javítása céljából:

- fokozott anyagi és pénzügyi támogatás szükséges az élelmiszer-termelés fejlesztéséhez (műtrágya- és növényvédőszer-alap, kedvezményes gépszállítások, agrárvegyipar fejlesztése, szakképzés);
- az alapvető élelmiszerekből – mindenekelőtt gabonából – biztonsági világkészleteket kell létrehozni;
- nemzetközi információs rendszer megalkotása a termelést és az ellátást befolyásoló tényezők időben való felmérésére.

e) A fejlett országok gyorsítsák meg egyes feldolgozó iparágak fokozatos áttelepítését a fejlődő világba, egyidejűleg teremtsék meg annak feltételeit, hogy a fejlődő világ feldolgozott ipari termékei piacaikon versenyképes áron kerülhessenek eladásra. Segítséget kell nyújtania fejlődő országok ipari infrastruktúrájának kifejlesztéséhez.

f) A technológiai ismereteket kedvezményes feltételek között adják át a fejlődő országoknak, és akadályozzák meg, hogy a technológia tulajdonosai visszaéljenek monopolhelyzetükkel. A fejlődő országok érdekében felül kell vizsgálni a szellemi termékek védelmére és forgalmára vonatkozó nemzetközi szabályokat.

g) Mindezeknek együttvéve biztosítaniuk kell

- az élelmiszer-termelés évi 4%-os növekedését;
- az ipari termelés oly mérvű növekedését, hogy az ezredfordulóra a fejlődő világ részesedése a világ ipari termeléséből 7%-ról 25%-ra növekedjék.

E deklarációban rögzített elvek elfogadhatók voltak az iparilag fejlett országok számára, hiszen – néhány kivételtől eltekintve – olyan követelményeket fogalmaztak meg, amelyek az idők folyamán már beépültek a nemzetközi együttműködési rendszerbe.

6. ENSZ: a gazdasági felzárkózás hipotézise

A népességrobbanáshoz kapcsolódó fejtegetéseink világossá tehetik, hogy a fejlődő világ teljes gazdasági felzárkózása – a tudomány mai állása szerint – célként nem tűzhető ki. A fejlettségbeli űr azonban csökkenthető. Ez volt a kiinduló hipotézise az ENSZ megbízásából a jövő világgazdaságáról készített Leontief-modellnek.⁶ A világmodellt azért szerkesztették, hogy feltárják a nemzetközi gazdasági folyamatok lehetséges irányait.

A modell az 1970. évi helyzetet a világgazdaság 1980-as, 1990-es és 2000-es feltételezett állapotaival hasonlította össze. A leglényegesebb következtetéseket észak–dél problémájaként fogalmazta meg. A Leontief-modell azt az akkor uralkodónak tekinthető UNCTAD-konzekvenciát vette alapul, amely szerint a gazdasági elmaradottság problémája pontosan csak totálisan ragadható meg, elvonatkoztatva a termelési viszonyoktól, vagyis a társadalmi-gazdasági rendszertől.

Az ENSZ második fejlesztési évtizedének (1971–1980) nemzetközi stratégiája a fejlődő országok számára a bruttó termék évi 6%-os (egy főre számítva 3,5%-os) növekedését irányozta elő abból kiindulva, hogy az évi népességszaporulat 2,5%-os. A fejlett országok növekedési ütemét nem jelölte meg, de a Leontief-modellből a hosszú távú történelmi trend extrapolálásával 4,5, illetve 3,5%-os növekedés adódott. Mindebből azonban az következett, hogy a fejlett és fejlődő országok között nem csökkent az 1970-ben fennállt 12:1 arányú jövedelemszakadék. A Leontief-modell szerint ahhoz, hogy lényegesen csökkenteni lehessen a jövedelemszakadékot, a kiinduló hipotéziseket (I) korrigálni (C) kell (lásd a 4. táblázatot).

A feltételezés az volt, hogy a fejlődő országok fokozatosan gyorsítani fogják növekedési ütemüket, és a fejlett országokban a bruttó termék/fő növekedési ütem csökkenni fog. 1970. évi árakon számítva 4%-os egy főre jutó növekedés valósulna meg a 3000–4000 dolláros (egy főre jutó) jövedelmi sávban, 3% a 4000–5000 dolláros sávban, 2,5% az 5000–6000 dolláros sávban stb. Ázsia és Afrika nem olajtermelő övezeteiben még ilyen feltételezés mellett is csak mintegy 400 dollárt érne el az egy főre jutó bruttó termék, ezzel szemben a

6 *International Development Strategy. Action Programme of the General Assembly. Second United Nations Development Decade. New York, 1970. St. (ECA) 139. United Nations.*

4. táblázat

A világgazdaság fejlődésének két hipotetikus változata

Megnevezés		Fejlett	Fejlődő
		országok	
Növekedési ütem (%)			
Bruttó termék	I	4,5	6,0
	C	3,6	6,9
Lakosság	I	1,0	2,5
	C	0,6	2,0
Bruttó termék/fő	I	3,5	3,5
	C	3,0	4,9
Jövedelmi szakadék 2000-ben			
I		12 : 1	
C		7 : 1	

többi övezet belépne az 1000–2000 dolláros sávba. Ennek azonban az a feltétele, hogy a kedvezőtlenebb helyzetben lévő fejlődő országok hathatósabb nemzetközi segítséget kapjanak.

A Leontief-modell az Egyesült Államokra számított fajlagos ráfordítások általánosításával feltételezte, hogy – állandó árszínvonal mellett – 1970–2000 között az ásványi anyagok ára 2,6-szeresére nő, a mezőgazdasági termékek ára 14%-kal emelkedik, ennek megfelelően a késztermékek ára 6,8%-kal csökken. A fejlődő világban harminc év alatt (1970–2000 között) 4,3-szeresére, évi 5%-kal kell növelni a mezőgazdasági termelést, ha el akarják érni a bruttó termék évi 6%-os növekedési ütemét. A fejlett országok mezőgazdasági kereslete harminc év alatt 60%-kal bővülne. A fejlődő övezetekben bőven vannak megművelhető földterületek, és fizikailag nincs akadálya annak, hogy 2000-re – 1970-hez viszonyítva – 229 millió hektárral, vagyis 30%-kal növekedjen a megművelhető terület. A mezőgazdasági termelékenységet legalább a háromszorosára lehet emelni. Mindez radikális központi politikai intézkedéseket követel; a többi között a talajjavítás és öntözés, a beruházások, a hitelnyújtás, a gépesítés és a munkaerő-gazdálkodás területén. Szükség van külföldi segélyre, a korszerű technika importjára.

Az új agrártechnológiai forradalom sikere jelentős mértékben függvénye a földreformnak, valamint más társadalmi és intézményi változásoknak, amelyek szükségesek ahhoz, hogy leküzdjék az intenzív talajkihasználás és a termelékenységnövelés nem technikai korlátait. Döntő szerepet játszik az is, hogy agrárpolitikai eszközökkel megteremtsék a mezőgazdasági fejlődés szempontjából kedvező közgazdasági környezetet.

A gyorsított fejlődés nyersanyag- és energiaigénye – a Leontief-modell szerinti számítások alapján – nem ütközik szűkösségi korlátba. Számolni kell

azonban kevésbé termelékeny és költségesebb lelőhelyek használatbavételével, az új lelőhelyek intenzívebb kiaknázásával, különösen olyan övezetekben, amelyek nem bővelkednek természeti adottságokban. Ily módon csökkenhet a világ egyes övezetei között a nyersanyag- és energiatartalékok tekintetében meglevő különbség. Ez azonban szükségszerűen a kitermelési költségek és az árak emelkedését eredményezi.

A világgazdaság jövőjeként megfogalmazott ENSZ-hipotézisek (elvárások) és azokkal összhangban az 1970–2000 közötti négy évtizedet átfogó Leontief-modellezések az életben nem bizonyultak reálisnak. A gazdasági szintbeli különbségek nem csökkentek, hanem nőttek. A világ két részre bontása, a fejlődő világ szembeállítása a fejlett világgal ezt a maga valóságában nem is fejezi ki, hiszen a fejlődő világon belül is fokozódtak a különbségek. A világ legelesettebb országára vonatkoztatva a jövedelemszakadék az 1970. évi 60:1-gyel szemben 2000-ben 200:1-re szökött fel.⁷ Földünk rendkívül kiélezett társadalmi-gazdasági feszültségek hordozójaként éli át az ezredfordulót.

7 Simai M.–Gál P.: *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban*. Budapest, 2000.

II. Az élet romló természeti feltételei

I. Rablógazdálkodás

A gazdasági racionalitás – mint *lex minimi* – a termelési tényezőknek olyan társítása, amely adott összráfordítás mellett maximális eredményt hoz. Eszeint feltételezzük, hogy a különböző termelési tényezők (munka, föld, tőke) a termelési folyamatban egymást helyettesítik, és hogy aki érdekelt az eredményben, az a termelési tényezők társítását a költségminimalizálás alapján oldja meg. De a költségminimalizálás csak akkor felel meg a racionalitásnak, ha a termelési tényezők relatív ára megfelelően eligazít a gazdasági döntésekben. Ebben az esetben a minimális fajlagos költség egybeesik a társadalmi eredmény optimumával. Az ennél rosszabb hatékonysággal folytatott gazdálkodásban megjelennek az irracionalitás elemei.

Az irracionalitás azt kívánja jelezni, hogy a társadalom kénytelen lemondani olyan gazdasági haszonról, amire a *lex minimi* érvényesítésével szert tehetett volna. Ebből arra következtethetnénk, hogy az irracionalitás annak a generációnak az ügye, amely a hibát elköveti. Sok esetben ez így is van, noha a ma irracionalitása a holnap esélyeit rontja. De amikor a ma irracionalitását a jövő generációjára gyakorolt káros hatásában vizsgáljuk, azokra a specifikus megnyilvánulásokra gondolunk, amelyeket még leginkább a rablógazdálkodás hozhat közös nevezőre.

Rablógazdálkodás a *lex minimi* elvének érvényesítésével elért olyan eredmény, amelyre a társadalom rendelkezésére álló termelési tényezők pocsékolásával tesznek szert. A jelen irracionalitása valamilyen úton-módon károsan érinti a jövő generáció gazdálkodásának induló feltételeit. Mégis, amikor a hosszú távú racionalitásra gondolunk, akkor a társadalomnak korlátozottan rendelkezésére álló termelési tényezők körében megkülönböztetjük a meg nem újítható természeti erőforrásokat az összes többitől. Az irracionalitáson belül a rablógazdálkodásra történő utalás is azt jelzi, hogy a ma generációja a meg nem újítható természeti erőforrásokat pocsékolja.

A határvonala persze nem ennyire éles. A rablógazdálkodás lehetséges eseteit nem szűkíthetjük le az ásványi anyagokra. Rablógazdálkodásnak minősítjük például az erdőgazdaságban, ha a fakitermelés tartósan meghaladja az erdőtelepítéssel meghatározott fanövekményt. A megújítható természeti erőforrások körében általánosságban is rablógazdálkodásnak számít az, ami zavarja vagy éppen aláássa a biológiai egyensúlyt. A rablógazdálkodásnak ezek az esetei is az irracionalitás olyan elemeire hívják fel a figyelmet, amelyek

biológiai folyamatok révén hosszú távon éreztetik káros hatásukat, sőt ezek később esetleg már nem is semlegesíthetők.

Napjainkban a növekedés felgyorsítása áll a nemzeti gazdaságpolitikák középpontjában. Ezt nemcsak a fejlődő világnak az a szándéka éleszti, hogy felzárkózzanak az iparilag fejlett országok színvonalára. A kapitalizmus és a szocializmus közötti harc viszonyai is erre visznek. Ez jellemezte korábban a Szovjetunió gazdaságpolitikáját és ez él változatlanul tovább a Kínai Kommunista Párt által szabályozott gazdaságfejlesztési koncepcióban.

Az iparilag fejlett kapitalista országok viszont a bőség állapotát kívánják tömegbázissá fejleszteni és akadnak, akiknek szeme előtt még mindig ott lebeg a gazdálkodás kényszere alóli felszabadítás utópiája. A kihívások olyan korszakában élünk, amely korábban nem ismert erőket koncentrált a termelőerők mennyiségi és minőségi fejlesztésére. Mindezek nyomán természetszerűleg nagymértékben megnöttek és évről évre fokozódnak a természeti erőforrások iránti igények. Ezért fel kellett vetődnie a kérdésnek: nem túl gyorsan éljük-e fel a meg nem újítható természeti erőforrásokat.

A *The Ecologist* 1972. januári számában számos természettudós aláírásával *A blueprint for survival* címen manifesztum jelent meg. Ebben leszögezik, hogy ha nem áll le a gazdaságnövekedés és a népességszaporodás, akkor az éhínség, az elszennyeződés és az anyagkészletek kimerülése tönkreteszi a világot. A manifesztum D. H. Meadows kutatási eredményére támaszkodott.⁸ Mondanivalójának lényege a következőkben összegezhető: ha folytatódnak a világ jelenlegi népességi, növekedési, szennyeződési és nyersanyag-felhasználási trendjei, akkor a 21. század derekán elkerülhetetlen a világ gazdasági rendszerének összeomlása. Ennek egyik oka az újra nem termelhető nyersanyagforrások kimerülése. A Római Klub szerint ezen még az sem változtatna, ha valamennyi nyersanyag jelenleg ismert tartalékait kétszeresére növelnénk, vagy ha az anyagvisszanyerés tökéletesedésének hatására az egységnyi ipari termeléshez szükséges nyersanyag a negyedére csökken, de a nyersanyag-felhasználás exponenciálisan nő. Ezek csupán arra jók, hogy az összeomlást néhány évvel vagy évtizeddel késleltessék. Ezért ajánlják az emberiségnek a gazdasági növekedés tudatos korlátozását, az egyensúlyi állapotnak tekintett „zéró növekedést”.

8 A Római Klub támogatásával D. H. Meadows a MIT-ben a tudósok és diákok egy csoportját hozta össze a hosszú lejáratú globális problémák két éven át történő tanulmányozására. A munka három könyvet eredményezett: *The Limits to Growth*. Universe Books, New York, 1972. (D. H. Meadows, J. Randers, W. Behrens közreműködésével.); *Toward Global Equilibrium*. Wright-Allen Press, Cambridge, (Massachusetts) 1973. (D. H. Meadows közreműködésével.); *The Dynamics of Growth in a Finite World*. Wright-Allen Press, Cambridge, (Massachusetts) 1974. (D. H. Meadows közreműködésével.)

Több mint másfél évszázaddal ezelőtt *Rh. R. Malthus* már elénk vetítette a túlnépesedés katasztrófáját. Törvénye így szól: a népesség mértani, az élelmezés számtani sor arányában növekszik.⁹ A Római Klub elméletét a közgazdászok ugyanúgy visszautasították, mint korábban Malthus hipotézisét.¹⁰ De a fordulat csak rövid ideig váratott magára. Ebben minden bizonnyal fontos szerepet játszik a washingtoni Worldwatch Institute felvilágosító tevékenysége. Ez az intézet 1984 óta a Föld Napja Alapítvány kiadásában évente *A világ helyzete* címen teszi közzé jelentéseit. Ezek olyan kutatási eredményekről számolnak be, amelyeket a fenntartható társadalomhoz vezető folyamat vizsgálatáról végeznek, és amelyek a globalizálódási folyamathoz kapcsolódnak. Az idevágó irodalom áttekintése arról győzheti meg az olvasót, hogy az nemcsak a problémák feltárása, de a megoldást szolgáló ajánlások kidolgozása szempontjából is kiemelkedő jelentőségű. A jelentések egyfajta félhivatalos jelleget kaptak. Igaz ugyan, hogy számos szakosodott ENSZ-szervezet bocsát ki helyzetjelentéseket a mezőgazdaságról, a népességről, a környezetről, a világgazdaságról stb., de nem ad ki átfogó jelentést a világ helyzetéről. Innen adódik, hogy a nemzeti kormányok, de maguk az ENSZ-szervezetek is nagymértékben támaszkodnak *A világ helyzete* elemzéseire. Így járunk el mi is, de figyelmünket kiterjesztjük néhány más, fontosnak ítélt kutatási eredményre is. Különösen figyelemre méltónak tekinthetjük azt a szimpóziumot, amit az osztrák tudományos akadémia 150 éves jubileumi ülése kapcsán a jövő szociálpolitikájáról és ökológiai problémáiról 1997-ben tartottak.¹¹

2. Romló természeti feltételek megnyilvánulásai

Vegyük alapul a Római Klub téziseit, és vegyük ezek mellé azokat, amelyeket *Lester R. Brown* a világ helyzete 2000. évi jelentésében fogalmazott meg.¹² E tézisek szerint ha a társadalmi-gazdasági fejlődés a 20. század második felében kialakult pályán folytatódik a világ gazdasági rendszernek a 21. században össze kell omolnia. Az élet romló természeti feltételeinek megnyilvánulásait nyolc pontban összegezhetjük. Ezek:

9 Malthus, Rh. R.: *An Essay on the Principle of Population*. 1803.

10 Baade, Fr.: *Der Wettlauf zum Jahre 2000*. Gerhard Stalling Verlag, 1961. Második kiadás.; Beckermann, W.: *Naturwissenschaftler, Wirtschaftswissenschaftler und Umweltkatastrophe*. Kieler Vorträge, 1972.

11 *Sozialpolitik und Ökologieprobleme der Zukunft*. Löffler, H. és Streissler, E. W. kiadásában. Bécs, 1999.

12 Brown, L. R.: *Az évszázad kihívásai. A Föld Napja Alapítvány közreadott jelentése a 2000. év világhelyzetéről*. Budapest, 2001.

1. A népesség robbanásszerű növekedése.
2. A meg nem újítható nyersanyagforrások kimerülése.
3. A hőmérséklet emelkedése miatt veszélybe sodródó ökorendszerek.
4. Az egy főre eső termőföld zsugorodása.
5. Az esőerdők irtása.
6. A víztartalékok apadása.
7. A halászerületek összeomlása.
8. Számos növény- és állatfaj kihalása.

A népességrobbanással már foglalkoztunk. Jórészt ezzel függ össze a népesség élelmezésének néhány jelenleg megoldhatatlannak tűnő problémája is. A felsorolt nyolc kedvezőtlen természeti jelenségből három részben-egészen ehhez kapcsolódik. Ezek: az egy főre eső termőföld zsugorodása, a víztartalékok apadása és a halászerületek összeomlása.

A mezőgazdaságilag művelt terület 40%-án öntözéses gazdálkodás folyik. Az öntözés egyes problémái: a feltöltődés, a sóssá válás és az iszaposodás már régóta léteznek. De új problémaként jelentkezett a talajvíz kimerülése. Erről csak a 20. század második felétől beszélhetünk, amikor forgalomba hozták a nagy teljesítményű dízel- és elektromos szivattyúkat. Ez tette lehetővé a víz olyan mértékű kitermelését, amely már meghaladja az esőből és a hóolvadásból származó természetes pótlás mennyiségét. Brown részletesen kitér azokra a vizsgálatokra, amelyek a talaj túlszivattyúzásával állnak kapcsolatban. Ennek mértéke Kínában, Indiában, Észak-Afrikában, Szaúd-Arábiában és az Egyesült Államokban meghaladja az évi 160 Mrd tonnát. Miután egy tonna gabona termeléséhez mintegy 1000 tonna vízre van szükség, ez 160 millió tonna gabonával egyenértékű, és ez mintegy fele az USA gabonatermelésének.

Úgy tűnik, hogy már az ezredfordulón a népesség közel 10%-a részére az élelmiszert fenn nem tartható vízhasználattal termelték meg. A legnagyobb hiány Kínában és Indiában mutatkozik. A Nemzetközi Vízgazdálkodási Intézet becslése szerint az öntözővíz csökkenése Indiában a terméshozamot akár annak 1/4-ével is visszavetheti. Kínában még súlyosabb a helyzet. Az ország gabonatermelésének 40%-át adó észak-kínai síkság alatt a talajvíz évente 1,6 m-rel csökken. Ha arra gondolunk, hogy a városiasodással rendszeressé válik a városokba történő vízelvezetés, akkor reálisnak tűnik az a feltételezés, miszerint Kína belátható időn belül gabonaimportra fog szorulni.

Több tényező együttes hatásaként az 1 főre jutó gabonaföld a 20. század közepe óta a felére zsugorodott. Amíg ez az 1950-es évek körül még 0,24 ha-t tett ki, addig ez az ezredforduló körüli időben már csak 0,12 ha körül alakul. Tovább bonyolítja a problémát, ha a népesség ellátását az élelmezés teljes palettáján vesszük szemügyre. Napjainkban az emberiség élelmezése nagymértékben függ az óceánoktól, főként az állati fehérje szempontjából. Az óceáni halászat 1950–1997 között 19 millió tonnáról több mint 90 millió tonnára emelkedett. A tengerbiológusok megítélése szerint az 1 főre jutó zsákmány

folyamatosan csökkenni fog, ami egyben azt is jelenti, hogy az állati fehérje iránti szükségletet növekvő mértékben kell majd szárazföldi forrásokból ki-elégíteni.

A halászterületek összeomlásának lehetősége még csak fokozhatja ezt a problémát. A Föld hőmérsékletének emelkedése ugyanis a korallzátonyok elpusztulására vezethet. Brown szerint különösen érinti ez a Csendes-óceán keleti részének és az Afrika keleti partjaitól az indiai szubkontinensig terjedő Indiai-óceánnak gazdag korallállományát. Megítélése szerint a tengerfelszíni hőmérséklet az ezredfordulóig már elpusztította az Indiai-óceán korallállományának 70%-át. Márpedig a korallzátonyok ökológiai rendszerét úgy tekintik, mint a tenger őserdőit. Ezek számos tengeri faj tenyészhelyeként szolgálnak. A halszaporulatban is meghatározó a szerepük.

A korallállomány pusztulása a Föld felmelegedésének egyik következménye. A népességrobbanás mellett sokan ezt tekintik az élet romló természeti feltételei között a 21. század legnagyobb kihívásának.

3. Őserdők irtása és fosszilis energiák gyorsuló használata

Némi leegyszerűsítéssel fogunk élni. Feltételezzük, hogy a Föld felmelegedése részint az esőerdők egy részének kiirtásával, részint a felhasznált fosszilis energiaforrások (szén, olaj, gáz) felhasználásának nagymérvű növekedésével függ össze. Ez persze nem a teljes igazság. A korszerű agrotechnika alkalmazása és néhány más tényező is kapcsolatban áll a klímaváltozással. De monda-nivalónk szempontjából a leegyszerűsítés elfogadhatónak tűnik.

Friedrich Ehrendorfer világos képet ad az erdők ökológiai jelentőségéről bioszféránkban.¹³ A körülbelül 1700×10^9 tonna száraz súlyával az erdők a bioszféra biomaszájának 90%-át adják. A napenergián, fotoszintézisen és szén-dioxid (CO_2) lekötésén, asszimilációján keresztül ezek az erdők szerves formában az atmoszférában lévő CO_2 háromszorosát kötik le. Ehrendorfer külön aláhúzza azt a szerepet, amit az erdők a vízháztartás egyensúlyának fenntartásában betöltenek. Az erdőkre lehulló csapadék 60-80%-át a szivacsos föld alatti vegetáció veszi fel, a talaj és a tápanyagok szállítására szolgáló gyökerek, majd a párologtatáson keresztül visszajuttatják a légkörbe.

Európában, általában pedig az iparilag fejlett övezetekben, a 21. században meghonosodott okszerű erdőgazdálkodás – általános szabályként – biztosítja a fakitermeléssel elvesztett területeknek újraterelítéssel erdőterületként történő fenntartását. Más a helyzet az esőerdőkkel. Márpedig bioszféránk földi ökoszisztémái közül a trópusi őserdők képviselik a legmagasabb értéket; bio-

13 Ehrendorfer, Fr.: Forests of the World – Problems and Perspectives. In *Sozialpolitik und Ökologieprobleme der Zukunft*. Bécs, 1999.

lógiai változatosság, ökológiai komplexitás és a nettó elsődleges gáztermelés tekintetében egyaránt. A trópusi erdők – különösen 1945 óta – területileg jelentősen csökkentek. Ez a csökkenés a 20. század hetvenes évtizedében évi 100 000 km²-t, a nyolcvanas évtizedben pedig évi 200 000 km²-t tett ki. A veszteség évente az ilyen célra lekötött terület 0,5–2,0%-a körül ingadozik.

A trópusi erdők irtásában két tényező játssza a főszerepet. Az egyik a fa exportja. Ezt a fejlődő világban a fejlődéshez nélkülözhetetlen import finanszírozása teszi szükségessé. A másik a felégetéssel nyert területeknek földművelési vagy legeltetési célú felhasználása. Az érintett fejlődő országok ezt a növekvő népesség élelmiszer-ellátása miatt tekintik létfontosságúnak, noha egyre világosabbá kezd válni, hogy az így nyert területek a mezőgazdasági művelés szempontjából rendkívül alacsony értéket képviselnek.

Nehéz értékelni az őserdők csökkenésének az egész világra kiterjedő negatív hatásait. Egyebek mellett azért, mert mind a vízháztartás egyensúlya, mind a Föld makroklimája szempontjából a komplex hatások (ózoncsökkenés, CO₂, globális felmelegedés) külön-külön nem minősíthetők. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy beláthatatlan következményekkel számolhatunk, ha az erdőirtások gyakorlatát nem váltja fel az okszerű erdőgazdálkodás valamely elfogadható rendje, és folyamatosan tovább gyengül az esőerdők klímaszabályozó szerepe.

A Föld felmelegedésének a fokozódó fosszilis energiahordozók felhasználásával összefüggő problémáit sokoldalúan elemezte *Zágoni Miklós*.¹⁴ A Föld mélyében összegyülemlett, régmúlt korokból származó növényi és állati eredetű fossziliákat a modern ember energiahordozónak tekinti és akként bánik velük. Itt elsősorban a szénről, a kőolajról és a földgázról van szó, amelyek ki-termelése és eltüzelése az elmúlt másfél-két évszázadban egyrészt fedezte az emberiség rohamosan növekvő energiaszükségleteit, másrészt könnyű és bőséges elérhetőségük révén maguk is hozzájárultak ezen igények növekedéséhez. Így végül is az emberiség történelmileg elenyészően rövid idő, néhány tucat évtized alatt felszabadította az ezekben évmilliók alatt felgyülemlett és megkötődött energiákat, valamint szén-dioxid- és metántartalmat. A szén-dioxid és a metán azonban üvegházhatású gáz, amelyek a napból érkező látható fénysugárzást átengedik, a föld felszínéről visszasugárzó hőt azonban visszatartják, így légköri jelenlétük emeli a földfelszín átlagos hőmérsékletét. (Az üvegházhatás nélkül a Föld légköre 33 fokkal hidegebb lenne.) A pontos mérések szerint bolygónk atmoszférájában az emberi tevékenység következtében az elmúlt 160 év során mintegy 30 %-kal megemelkedett a szén-dioxid-koncentráció, kétszeresére nőtt a metántartalom, és egyéb, főképp mezőgazdasági és ipari eredetű üvegházgázok mennyisége is számottevően növekedett.

14 Zágoni M.: *Globalizáció és környezet*. E mű szerzőjének vezetésével folytatott OTKA-kutatás számára írt tanulmány. Budapest, 2000.

A Föld felszínének átlaghőmérséklete – Zágoni feltételezése szerint – az elmúlt másfél század során mintegy 1°C -ot emelkedett, és ennek zöme az utóbbi évtizedekre – a világméretű ipari termelés és gépjármű-közlekedés rendkívüli megnövekedésének időszakára – esik.

Az elmúlt két évszázadban – Zágoni megítélése szerint – a globális energiaigény évente átlag 2%-kal nőtt, mely igen jelentős területi és időbeli eltérések mellett ment végbe. 1990-ben a világ energiafogyasztása kb. 380-390 exajoule volt. (1 exajoule = 1 trillió [10¹⁸] joule). Ez mintegy 22 Gt (gigatonna) szén-dioxid-kibocsátást eredményezett. Ebből 280 exajoule energiát a végfelhasználók fogyasztottak el, 13,6 Gt szén-dioxid-kibocsátással, míg a fennmaradó 100-110 exajoule (8,4 Gt szén-dioxid) az energia átalakítása és elosztása során került felhasználásra. A világ egészét véve 1990-ben a legnagyobb energiafelhasználó ágazatok a következők voltak: ipar (45%), lakosság/kereskedelem (29%), közlekedés (21%), mezőgazdaság (5%). Az elmúlt két évtizedben a közlekedésből származó CO₂-kibocsátás növekedett a leggyorsabban. Az energiafelhasználás megoszlása így alakult 1990-ben: szén: 26%, olaj: 40%, földgáz: 22%, atom- és vízi energia: 5-5%, egyéb (biomassza): 2%.

Az ipari forradalom kezdete óta az emberi tevékenység folytán a légkör CO₂-tartalma kb. 30-33%-kal nőtt. A következő időszak világátlagában továbbra is feltételezve a 2%-os növekedést, az emberiség általi CO₂-kibocsátás negyven év alatt megduplázódik, azaz további 60-66% járul a meglévőhöz. Így állítható: összességében a légkör teljes szén-dioxid-tartalma a 21. század közepére az ipari forradalom előtti állapothoz képest kétszeresére nő. Ehhez mértékadó számítások szerint (nem lineáris éghajlati válaszok lehetőségétől most eltekintve, de számításba véve az óceánok és az erdőségek meglévő CO₂-elnyelő kapacitását) a földfelszíni átlaghőmérséklet 2-4 (esetleg 3-6) $^{\circ}\text{C}$ -os emelkedése prognosztizálható.

4. Úta a Föld felmelegedése körül

Az élet természeti feltételeinek romlása aligha vitatható. Ebben számos tényező játszik szerepet. Ezeknek közös nevezője az ember földi jelenléte, szaporodása és különböző életmegnyilvánulásai. A romló természeti feltételek megnyilvánulásai körében a Föld felmelegedése tűnik a legsúlyosabbnak. Minden okunk megvan ezért arra, hogy e problémának nagyobb figyelmet szenteljünk.

Nézzük mindenekelőtt Földünk atmoszférájának összetevőit! Ez a mintegy 100 km-es réteg levegőnek nevezett gázok keveréke. Fő összetevői: 87%-ban nitrogén, 21%-ban oxigén, 4% vízpára és 0,036% szén-dioxid. Emellett találunk nyomelemeket, melyek zömét az emberi tevékenység juttatta oda. Bolygónk történelmének legnagyobb részében az atmoszféra egyáltalán nem tartalmazott oxigént. Az oxigént az évmilliárdok során a növények termelték,

mintegy szennyező anyagként. Végül a Föld felszíne oxidálódott és ezután kb. 500 millió évvel ezelőtt egy nagyobb oxigénkoncentráció alakította ki a jelenlegi szintet.¹⁵

Az ember azóta szennyezi a légkört, amióta elkezdte használni a tüzet. J. G. Simmons az embernek a környezetre és különösen az atmoszférára gyakorolt hatása szempontjából öt periódust különböztet meg.¹⁶ Ezek:

1. A vadászat, gyűjtögetés és a korai agrárgazdálkodás időszaka. Ez mintegy a Kr. e. 4000-ig tartott. Az atmoszférára gyakorolt hatás helyi szintű volt.

2. A folyó menti civilizációk. Ez az időszak Kr. e. 4000-től Kr. u. 100-ig tartott. Ezek öntözéses gazdaságok voltak. Környezeti hatásaik helyiek és mérsékelt regionális jellegűek.

3. Mezőgazdasági birodalmak. Ezek a folyó menti civilizációkban fejlődtek ki. Kialakulásuk a Kr. e. 500 körüli időre esik és a Kr. u. 1800-as évekig tartott. Egyik fontos új fejleménye a nagyvárosok kialakulása volt. Ezzel vette kezdetét az ember okozta légszennyeződés.

4. 1800-tól napjainkig: az atlanti ipari korszak. Az ipari beavatkozások és a technikai fejlődés nagy hatással volt minden régióra; a késő 19. századtól kezdett fontossá válni a globális környezeti hatás.

5. A 20. század folyamán, kb. 1960 körül kezdődött a csendes-óceáni időszak. Ezek hatása globális és regionális. Az ipari forradalmak nyomán a foszszilis üzemanyag vált a fő energiaforrássá. Ennek elégetésétől származó CO₂-kibocsátás vált a Föld felmelegedésének hipotézise alapjává. Mindennapi szóhasználatá vált az „ózonréteg” és az „üvegházhatás”.

A társadalmi-gazdasági fejlődésnek a nyugati civilizáció által választott útja vezetett a 19–20. századokban az emberi eredetű légszennyeződés rendkívüli növekedésére. A légkörbe kerülő kártékony gázok miatt elvékonyodik az ózonréteg; működésbe lép az üvegházhatás, és ez az, ami a Föld gyors felmelegedésével jár.

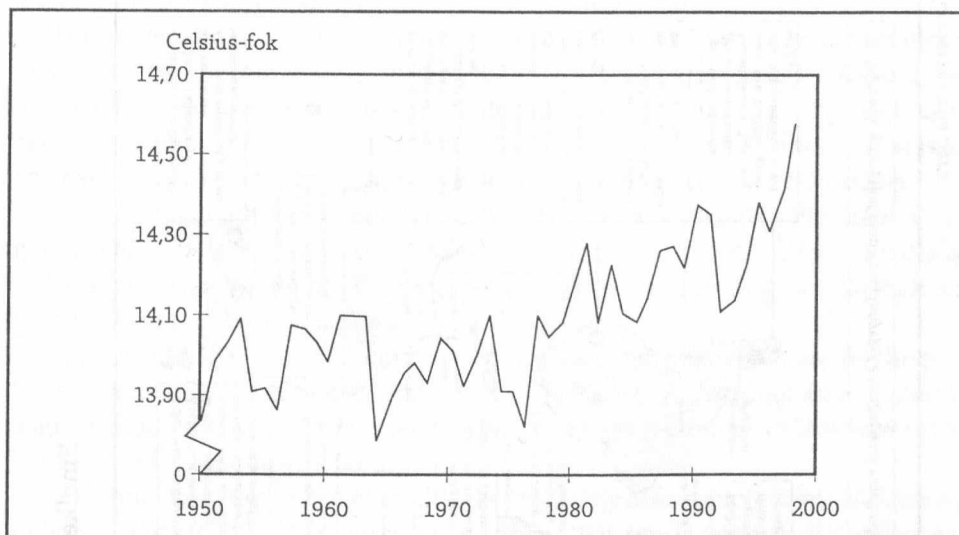
Mindez Brown megfogalmazásában a következőkben összegezhető: mikor több mint két évszázaddal ezelőtt elkezdődött az ipari forradalom, a széndioxid-koncentrációt a Földön 280 milliomod részre becsülték (ppm). 1959-ben, amikor a modern eszközökkel végzett részletes mérések kezdődtek a szén-dioxid-szint 316 ppm volt, ami két évszázad alatt 13%-os növekedést jelent. 1998-ra elérte a 367 milliomodot, tehát 39 év alatt 17%-kal emelkedett. Ez a növekedés vált a Föld környezettendenciái közül a leginkább jósolhatóvá.

15 Patzelt, G.: Global Warming – im Lichte der Klimageschichte. In *Sozialpolitik und Ökologie-probleme der Zukunft*. Bécs, 1999.

16 Simmons, J. G.: *Environmental History*. Oxford, 1993.

1. ábra

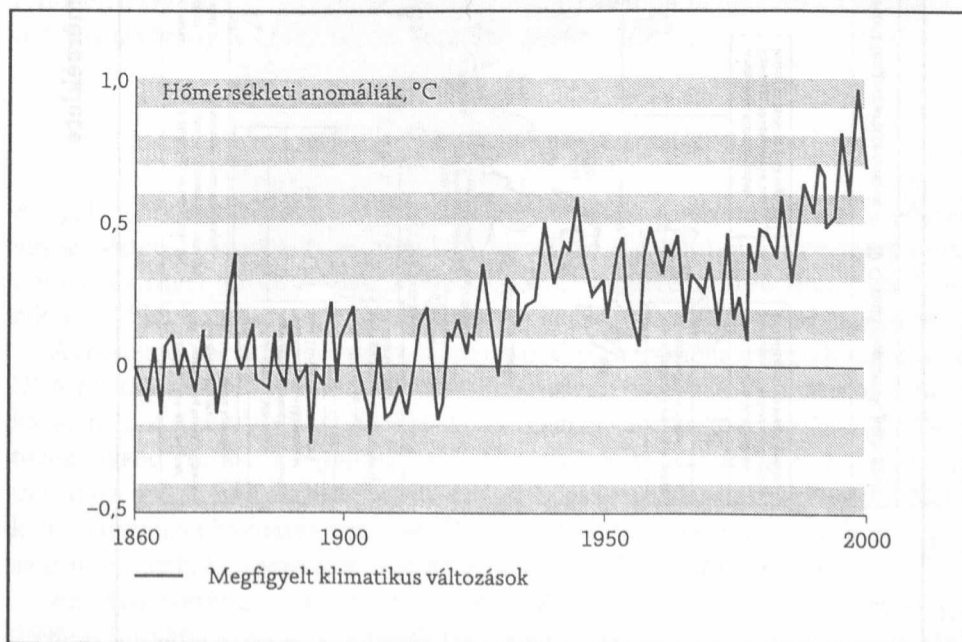
A Föld felszínének átlagos hőmérséklete 1950 és 1998 között

Forrás: Goddard Intézet.

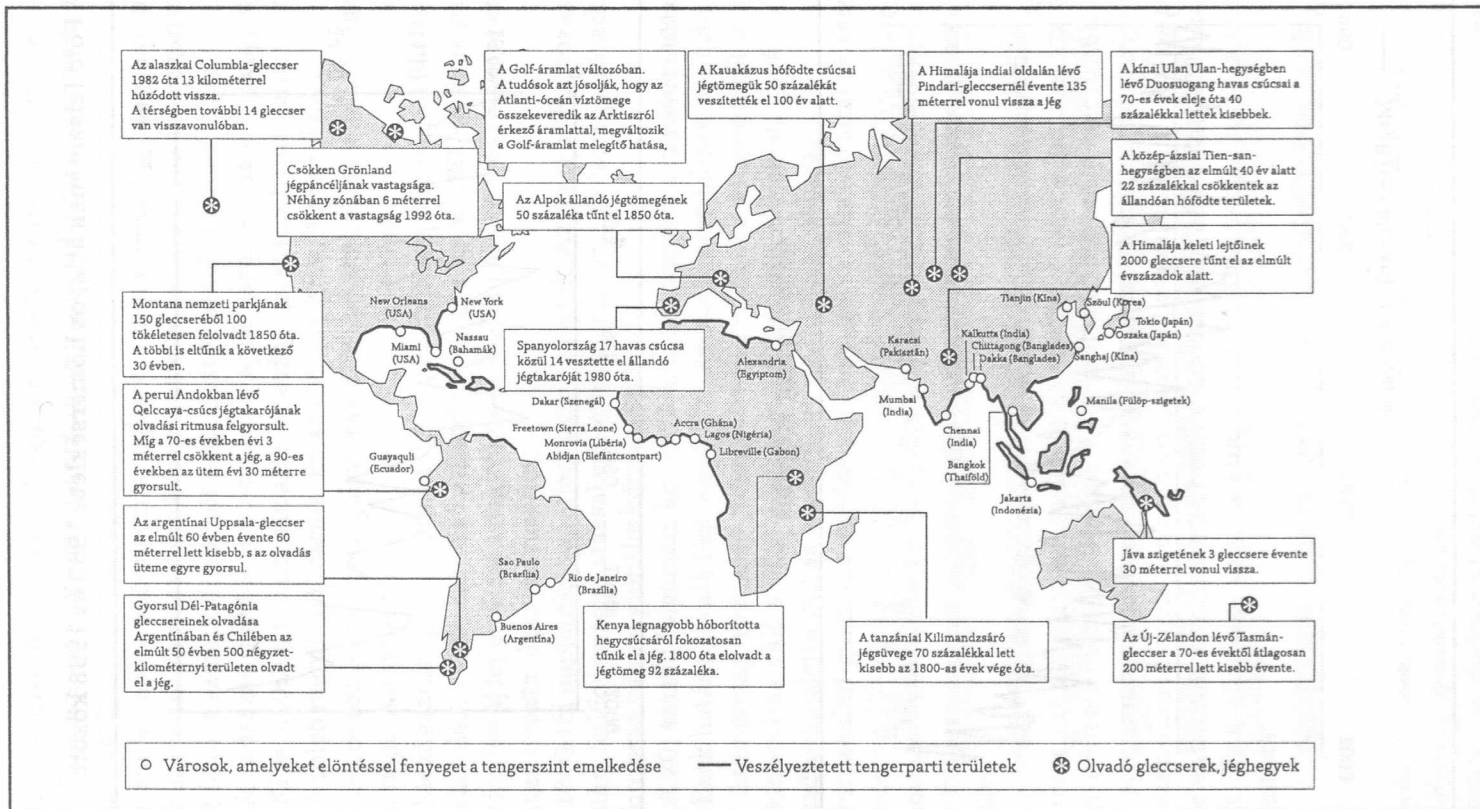
2. ábra

Globális felmelegedés

Forrás: ENSZ.

Emelkedik a Föld hőmérséklete

Forrás: Corrierra della Sera.

A Föld átlaghőmérséklete szintén nőtt, különösen az ezredforduló körüli időszakban. A Föld átlaghőmérséklete 1969–71-ben 13,99 °C volt. 1996–98-ra 14,43 °C-ra szokott fel, ami 0,44 °C-nyi növekedést jelent.

Ha a szén-dioxid-koncentráció a 20. században az ipari forradalom előtti kétszeresére nő, mint ahogyan jósolják, a Föld hőmérséklete legalább 1, de esetleg 4 °C-kal is emelkedhet. Ezzel párhuzamosan a tenger szintje a 21. században legalább 12 cm-rel, de esetleg még 1 m-rel is emelkedhet. Arról már szó esett, hogy ez a Föld valamennyi ökológiai rendszerét megváltoztatja.

Brown megállapításai megfelelnek az ENSZ által éghajlati változások vizsgálata céljából létrehívott bizottság megállapításainak. Az ENSZ Bizottság 2001. februári, Sanghajban közzétett jelentésében jelezte, hogy a Föld légköre a vártnál gyorsabban melegszik.

A bizottság a 20. század kilencvenes éveiben még azt tételezte fel, hogy a 21. századi átlaghőmérséklet legfeljebb 3,5%-kal nő. A Sanghajban nyilvánosságra hozott (IPCC) jelentés szerint viszont a légkör hőmérséklete feltehetőleg 1,4–5,5 °C-kal fog emelkedni.

A drámai következményeket előrejelző bejelentés nem teljesen előzmény nélküli. Már a 2000. őszi franciaországi Lyonban rendezett éghajlat-változási konferencián is 2–6 °C-os emelkedést jelentett be a francia kormányfő. A kedvezőtlen klimatikai változások következtében emberek tízmilliói kényszerülhetnek elhagyni lakhelyüket, mivel az alacsonyan fekvő területeket elönthetik a melegedés hatására emelkedő vízszintű tengerek. Ebből a szempontból különösen a Gyöngy folyó deltavidéke Kínában, továbbá Banglades és Egyiptom néhány alacsony fekvésű térsége veszélyeztetett.

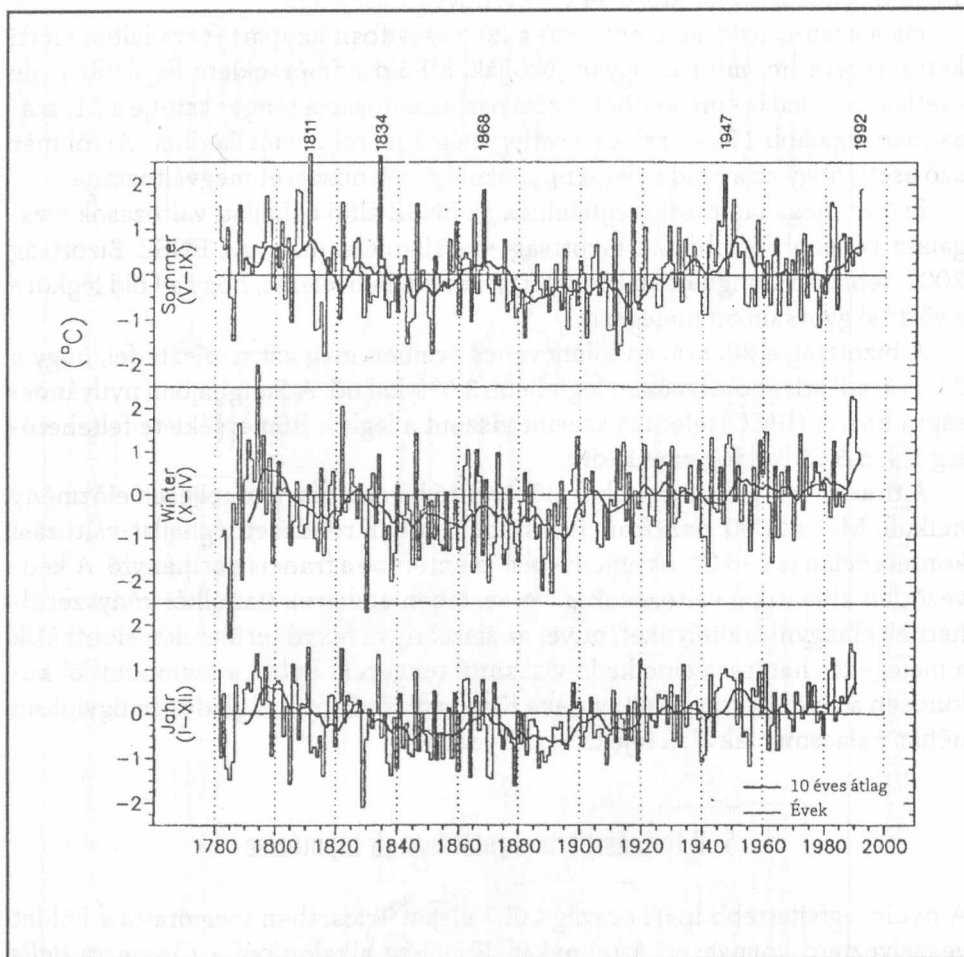
5. A természet önregulázásának hipotézise

A nyolc legfejlettebb ipari ország 2001 elején Triesztben megvitatta a Földet veszélyeztető környezeti ártalmakat. Ebből az alkalomból a *Corrierra della Sera* áttekintést adott azokról a jelenségekről, amelyek félreérthetetlenül jelzik a Föld légkörében tapasztalt változásokat. Erről a 3. ábra ad áttekintést.

A trieszti tanácskozássra azért érdemes utalni, mert először érződött, hogy az USA-t is izgatják a Földet veszélyeztető környezeti ártalmak. A hivatalos amerikai álláspont a korábbi maradt. Ezt az amerikai úrkutatás központjában (NASA) tevékenykedő tudósok fogalmazták meg, azzal a jelszóval, miszerint a Föld önmagát gyógyítja. Ez összhangban áll a közgazdaságtan klasszikus tételével. Nem kell félni az üvegházhatás veszélyétől: a felmelegedéssel együtt a vizek párolgása is növekszik, és a gyakoribb esők végül temperálják a hőmérsékletet.

Az USA esetében persze érthető lehet az ilyen vélekedés, hiszen mintegy 25%-át bocsátja ki az ártalmasnak tűnő gázoknak. De a felmelegedési elmélet körüli vita szélesebb alapokon nyugszik. Nem kevesen vannak, akik az ezred-

Hőmérséklet-eltérések

fordulón tapasztalt jelenségeket a természet normális ingadozásaiként értelmezik. Vagyis lehetségesnek vélik, hogy a CO_2 -növekedés olyan visszahatásokat indít be a természetben, amelyek elnyelik ezt a többletet, vagy amelyek – a negatív önszabályozás visszahatásaként – stabilizálják a kezdetben megemelkedő hőmérsékletet. Hivatkozhatunk Gernot Patzelt fejtegetéseire.¹⁷ Legfontosabb megállapításai a következők:

1. A földi állomások által végzett mérésekkel szemben állnak azok a műholdakról végzett hőmérsékletmérések, melyek a szükséges korrekciók el-

¹⁷ Patzelt, G.: Global Warming – im Lichte der Klimageschichte. In *Sozialpolitik und Ökologieprobleme der Zukunft*. Bécs, 1999.

végzése után a troposzférában 1979 és 1997 között semmilyen szignifikáns felmelegedést nem mutattak ki. A 20. században megállapítható felmelegedés nagyobb része még 1940 előtt következett be.

2. A megállapítható felmelegedés okaként a CO_2 -tartalomnak és más nyomgázoknak a növekedését és ezáltal az antropogén megerősítésű üvegházhatást jelölik meg. A CO_2 -hipotézis fizikálisan megalapozott, azonban az a valós éghajlatban eddig nem volt megerősíthető. Az éghajlattal kapcsolatos vita azt mutatja, hogy a klímarendszer megértéséhez és a felismert folyamatlefutások és -összefüggések ellenőrzéséhez elkerülhetetlen az éghajlattörténet figyelembevétele is.

3. A hegyvidékeken a gleccserek viselkedéséből és a vegetáció változásai-ból az éghajlati viszonyok a legutolsó jégkorszak utáni legalább 10 000 évre vonatkozóan rekonstruálhatók. Az alpesi éghajlattörténettel kapcsolatban újonnan megkezdett kutatásoknál fő figyelmet szenteltek annak, hogy a jelenlegi gleccserfogyatkozásban már egy rendkívüli éghajlatváltozásra utaló jelzés tükröződik-e vissza, vagy sem. Az alpesi hegyi állomások hőmérséklet-sorai alapján rögzíthetők a legutóbbi 200 év hőmérséklet-változásai. (Lásd 4. ábra.)

Gernot Patzelt szerint a hőmérsékletmérés teljes, 220 évet átfogó időszakát tekintve, eltérően az utolsó 100 évtől, nem mutatható ki semmilyen szignifikáns felmelegedéstrend. A 20. században kialakult felmelegedés nem tekinthető rendkívülinek. A legutóbbi 50 év hőmérséklet-változása pedig nem fut párhuzamosan az atmoszférában mért CO_2 -növekedéssel. Az utóbbi évtizedek trendjében a természetes ingadozási tartomány még egy ideig nem – további felmelegedés esetén sem – kerül túllépésre. Ezért veti fel azt a kérdést, vajon megalapozottak-e az olyan megállapítások, amelyeknek messzenyúló gazdasági és szociálpolitikai hatásai lehetnek.

Az összetevő okok bonyolultak, a csatolási mechanizmusok áttételesek, a tudománynak jelenleg nincsenek eszközei bármelyik válasz preferálására. Ez az ambivalens helyzet fokozott elővigyázatosságra kell intsen minden gondolkodót és gazdasági cselekvőt.

III. A pénzforradalom

1. Az arany demonetalizálása

Az arany monetáris funkciója – mint azt láttuk – a klasszikus közgazdaságtan integráns részre. Következésképpen az arany demonetalizálása olyan tényező, amely a klasszikus közgazdaságtan válságának egyik megjelenési formája. Erre a 20. század hetvenes évtizedének induló éveiben került sor. Ekkor vezeték be a lebegő árfolyamok mechanizmusát. *Peter Isard* tájékoztat arról, mi-

5. táblázat

**A gazdaságnövekedés és az infláció
a különböző nemzetközi monetáris rendszerekben***

Megnevezés	Aranystandard 1881–1913	Háború közötti helyzet 1919–1938	Bretton Woods 1946–1970	Lebegtetés 1974–1989
Egy főre eső reál GNP				
USA	1,8	0,2	2,0	2,1
Nagy-Britannia	1,1	1,2	2,1	1,5
Németország	1,7	2,6	5,0	2,2
Franciaország	1,5	1,3	3,9	1,7
Japán	1,4	2,0	8,1	3,5
Kanada	2,3	0,2	2,5	1,6
Olaszország	1,0	0,9	5,6	2,5
Átlag	1,5	1,2	4,2	2,2
Infláció**				
USA	0,3	-1,8	2,4	5,6
Nagy-Britannia	0,3	-1,5	3,7	9,4
Németország	0,6	-2,1	2,7	3,3
Franciaország	0,0	2,2	5,6	8,8
Japán	4,6	-1,7	4,5	2,6
Kanada	0,4	-1,9	2,7	7,9
Olaszország	0,6	-1,1	3,8	12,9
Átlag	1,0	-1,1	3,6	7,2

* Évenkénti változás %-ban.

** GNP-deflátoron alapuló számítás.

Forrás: *Peter Isard* id.m.

képpen alakult az átlagos 1 főre eső gazdasági reálnövekedés és az infláció a különböző nemzetközi monetáris rendszerekben (lásd 5. táblázat).

A hét legnagyobb ipari ország vonatkozásában a Bretton Woods-rendszer biztosította a legnagyobb gazdasági növekedést, és az infláció mértéke is csak a fele volt annak, mint ami a lebegő árfolyamok viszonyai között mutatkozott. Ismert, hogy az iparilag fejlett országokban az inflációt csak az ezredforduló utolsó éveiben sikerült újból leszorítani. Ezt a negyedik időszakot valutaváltsággként jellemezzük. A folyamatot az arany demonetalizálása indította el, és napjainkban pénzforradalomhoz vezetett.

Elöljáróban hadd hangsúlyozzuk: a Bretton Woods-i egyezmény nem bizonyult időtállóknak. A rendszer ugyanis feltételezte, hogy az USA olyan gazdaságpolitikát folytat, ami biztosítja az USD értékállandóságát. Ezzel szemben az 1968–1973 közötti időszakban olyan fejlemények mentek végbe (a vietnami háború finanszírozása érdekében mérték nélkül forgalomba hozott USD-mennyiség), ami aláásta az USD-be vetett bizalmat. Az USA kormánya 1972-ben arra kényszerült, hogy megszüntesse a devizakülföldiek USD-követeléseinek aranyra történő átváltási kötelezettségét.

P. Samuelson írta le, miképpen vált a korábban lévő USD olyan bőségben rendelkezésre álló pénzforrássá, ami egyes országokat az aranyhoz menekülés politikájára késztetett. Nyomban a második világháború után hirdette meg az USA-kormány nagyszabású külföldi segélyprogramját, a Marshall-tervet. A fő cél az volt, hogy a szovjet blokk ellensúlyozására Nyugat-Európa gazdasága mihamarabb konszolidálódjék. Ezt a fejlődő világnak nyújtott különböző segélyezések követték.

Az USA számára azonban elsősorban a fokozódó fegyverkezés okozott egyre növekvő költségvetési deficitet. Voltak olyan vélekedések, amelyek szerint az USA a nemzetgazdasági erő okozta fölény tudatában szinte kikényszerítette, hogy a Szovjetunió a GDP-növekmény minél nagyobb részét fegyverkezésre fordítsa, és ezzel állandósuljon a szovjet típusú tervgazdaságra olyannyira jellemző hiánygazdaság.

A túlköltekezéssel összefüggő USD-bőséget leginkább azonban a vietnami háború finanszírozása hozta magával. Franciaországban fogalmazódott meg az a vélekedés, miszerint az USA ezt a háborút lényegében Európával finanszíroztatja. Az ennek nyomán megindult aranyba történő menekítés az 1971–72-es időszakban pánikszerű rohammá változott, és az USA-t hetek alatt megfosztotta volna a Fort Knoxban tárolt összes aranyától. A hivatalos aranykészlet az 1949. évi 24 Mrd dolláros csúcsról 1972-ben csaknem 10 Mrd dollárra csökkent. Ezt a folyamatot kívánta megállítani az USA-kormány, amikor megszüntette a deviza külföldiek részére biztosított aranyátváltási kötelezettséget és ezzel egyidejűleg a rögzített árfolyam rendszerét. Az arany demonetalizálása teljessé vált. A Bretton Woods-i rendszer összeomlott.

Olajárrobbanások hatása az árviszonyokra

Megnevezés	1970	1974	1979	1980
Amerikai dollár értéke világszintű árszint alapján	1,00	0,50	0,38	0,28
Valutakosár alapján*	1,00	0,85	0,70	0,77
1 uncia arany ára (dollár)	35	200	200	700
1 barrel olaj ára** (dollár)	3	12	16	30
Világszintű árszintváltozás***	100	199	259	353
Kőolaj nélkül számolva	100	185	237	260
Terms of trade****	100	190	157	208

* Az amerikai dollárnak a húsz legfontosabb kereskedelmi valutához képest történő leértékelődése. (A Financial Statistic International kiadványaiban közzétett adatok alapján.)

** Szaúd-arábiai kőolaj; fob Perzsa-öböl ár.

*** ENSZ-statisztika.

**** A természeti erőforrások relatív árának emelkedése a világszinten.

2. Olajárrobbanások

Ezt követően az 1970-es évekre két további fejlemény nyomta rá a bélyegét. Az egyik a kőolaj világszintű árrobbanása. A másik a könnyű hitelezések politikája.

Az olajexportáló országok nemzetközi szervezete (OPEC) az olajárpolitikát 1973 őszén kiragadta a nemzetközi olajmonopóliumok hatóköréből, és a világszinten olajárrobbantást hajtott végre. Négyszeresére emelte az olaj világszintű árát. Ez az ár nemcsak fenntarthatónak bizonyult, de 1979-ben második olajárrobbanásra is lehetőség nyílt. Mindezek fényében a világszintű árviszonyok gyökeres átalakulásával nagyarányú infláció bontakozott ki. Ezt a 6. táblázat szerint írhatjuk le.

A dolgok megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kelet-nyugati (lényegében az USA–Szovjetunió) közötti verseny számára az olajárrobbanás sajátos helyzetet teremtett. Jelentős olaj- (földgáz-) exportjára támaszkodva az OPEC olajárrobbantása számottevő dollárbevételei többletét juttatta a szovjet gazdaságot. Már kezdetben is valószínűnek tűnt, hogy a járulékos tőkeerőforrásokat a Szovjetunió elsősorban a katonai erő növelésére, az űrkutatás fokozására és az ezeken alapuló gazdaságnövekedésre használja fel. Más volt a helyzet az iparilag fejlett tőkés országokban, amelyek általános szabályként jelentős olajimporttal tartották fenn a gazdaság működőképességét. A megváltozott helyzetben az élenjáró kapitalista országok új monetáris politikát vezettek be. Pénzkibocsátó műveletekkel ellensúlyozták az olajárnövekedés okozta költségtöbbletet. Támogattak minden olyan beruházást, ami

fajlagos energiamegtakarítást biztosított, és segítettek minden olyan befektetést, amely az új olajárak mellett hazai bázison tette lehetővé az olajkitermelés növekedését. Végül is ez a politika sikert könyvelhetett el, és az OPEC ár-offenzívája az 1980-as évek elején összeomlott.

3. A mennyiségi pénzelmélet csődje: fellazított bankhitelezések

Gondot okozott azonban a nyugati bankok számára, hogy tőkekihelyezésekkel eleget tegyenek a náluk felhalmozott OPEC-követelések kamatkötelezettségének. Ez a tőke korábban ismeretlen nagyságrendben jelentkezett elsősorban azért, mert az OPEC-országok gyenge gazdasági felvevőképeségeik miatt nem is tudtak már lehetőséget találni a tőkefelhalmozására. Az iparilag fejlett országok új pénzkibocsátó politikája miatt viszont rendkívül csekély volt ezen országok járulékos hitelszükséglete. Következésképpen a vezető bankok a fejlődésben elmaradt országok felé fordultak és különösebb mérlegelés nélkül bocsátottak rendelkezésükre hiteleket a fejlődő országoknak nemcsak fejlesztési célok finanszírozására, de a működési zavarok elkerülését szolgáló pénzügyi egyensúly megtartása érdekében is.

Olyan helyzet alakult ki, hogy az eladósodott országok a Nemzetközi Valuta Alappal (IMF) létesített *stand by* megállapodásokkal adtak biztosítékot a hitel-folyósító pénzügyi intézeteknek annak igazolására, hogy képesek megőrizni fizetőképességüket, és így a részükre folyósított hiteleknek nincs nagyobb kockázata. Ez az újszerű gyakorlat, amely kezdetben az olajárrobbanásokkal felhígult tőkepiac levezetését szolgálta, fennmaradt azt követően is, hogy az OPEC-árpolitika összeomlott.

A 20. század befejező évtizedében a tőkepiac liberalizálása és a feketegazdaság térhódítása bonyolította a már amúgy is kusza helyzetet. A tőkemozgások teljes szabadsága 1971 óta, de facto 1979 óta világjelenség lett (az IMF alapszabályainak második módosítása). Ezzel a pénzügyek egy része kikerült a kormányok ellenőrzési köréből. A kormányok elvesztették pénzügyi szabályozó eszközeik jelentős részét, és a nemzetközi pénzpiacok váltak az állami gazdaságpolitikák fő minősítőivé.

Fordulóponthoz érkeztünk. A pénzforradalom áll vizsgálódásunk középpontjában. Ez már olyan pénz, amikor végbement az arany demonetalizálása. Az olvasó ne vegye zokon, ha ismétlődő gondolat kifejtésekkel találkozunk. De lényeges problémáról van szó, amelyre oda kell figyelni.

A pénz megjelenése óta két funkciót lát el. Egyfelől serkenti az árutermelést. Másfelől az árutermelést elkerülő pénz- vagy bankügyletekkel teremt pénztöbbletet. Előbbi esetben a pénz – mint termelési tényező – tőkeként vesz részt munkatermékek előállításában és értékesítésében. Utóbbi esetben a tőkét a

pénzpiacon fektetik be, de ez a tevékenység kiterjed az ingatlanpiacra, nemesfémek, műtárgyak stb. vásárlására is.

Történelmileg hosszú időn át – uralkodók és egyházak gazdagítása mellett – a kincsgyűjtés volt a tőke főfunkciója. A tőkének a termelés szolgálatába állítása és ilyen értelemben „megszelídítése” a tőkés termelési mód kialakulásával és az aranyvaluta-rendszer térhódításával ment végbe.

Adam Smith fogalmazta meg a klasszikus közgazdaságtan egyik alaphipotézisét: „Minden tőkének az a rendeltetése, hogy produktív munkát foglalkoztasson.” Ez így persze a valóság egyoldalú megközelítése. A kincsgyűjtő tőkefunkció sohasem szűnt meg létezni. De azért Adam Smith jól jellemezte azt a gyökeres változást, ami a tőkés termelési mód kibontakozásával végbement. Azonos módon gondolkozott Karl Marx is, amikor kifejtette a pénz, a tőke és az áru kapcsolati rendszerét. Mit is mond? A pénz és az áru nem eleve tőke, éppoly kevésbé, mint a termelési és létfenntartási eszközök. Át kell őket változtatni tőkévé. Átváltoztatásuk azzal valósul meg, hogy a tőkés pénzéért folytonosan árut (termelési eszközöket és munkaerőt) vesz, s folytonosan árukat ad el haszonszerzés céljából. Ezek formai szempontból ugyanolyan tevékenységek, mint az egyszerű kereskedőié. Tartalmát tekintve azonban egészen másról van szó.

A tőkés bizonyos pénzmennyiséggel (P_1) indul, és a folyamat végén több pénzhez (P_2) jut. Amikor árut vásárol, vagyona pénzformából áruformává válik ($P_1 - A$). Amikor árut ad el, éppen fordítva: áruformából ismét pénzformává válik ($A - P_2$). És az eredmény? $A P_2 > P_1$. Ez a pénztöbblet sarkallja őt cselekvésre! Mivel a tőkés vagyonának folytonos szaporítására törekszik, ezért $P_2 > P_1$ egyszeri bekövetkezése nem lehet cselekvésének végpontja, hanem inkább újabb cselekvések kiindulópontja. Egy adott $P_1 - A - P_2$ lezajlása után egy másik körforgás ($P_2 - A - P_3$) következik, ahol ismét $P_3 > P_2$, és így tovább. A folytonos körforgás menetében minden újabb pénzmennyiség nagyobb annál, amivel egy-egy aktus elején rendelkezik a tőkés. Minden körforgásból a kiinduló érték szaporodva kerül ki. Ez adja értelmét cselekvése szüntelen sorozatának. A mindenkori $P - A - P'$ -ben tehát folyton $P' > P$. A tőke általános képlete tehát:

$$P - A - P'.$$

Marx szerint az érték csak akkor működik tőkeként, ha folyamatot végző értékke, folyamatot végző pénzzé, és mint ilyen, tőkévé válik. A forgalomból jön, újra belép a forgalomba, fennmarad és megsokasodik benne, megnövekedve tér vissza belőle: és mindig újrakezdi ugyanazt a körforgást. A kötelmi viszonyok bonyolult mechanizmusai révén alakul ki az a metamorfózis, ami egyfelől az áru és a pénz átváltoztatásának folyamatát, másfelől a pénznek tőkévé átváltozását közvetíti.

Nem árt tisztázni: fejtegetéseinkben nem teszünk különbséget a pénz- és a tőkepiac között. A pénzpiac valójában a tőkepiacnak az a része, amelyen a rö-

vid lejáratú hitelforgalom bonyolódik és a tőke használatának ára, vagyis a kamat kialakul. A tőkepiac viszont azoknak a pénzügyi intézményeknek összefüggő rendszere, amelyek a hosszú lejáratú hitelek és követelések bonyolítását szervezik. Nincs azonban egyértelmű és világos választóvonal a „rövid” és a „hosszú”, vagyis a „pénzpiac” és a „tőkepiac” között. A lényeg: a tőkepiacot az árutermeléssel szerves összefüggésben kell értelmezni. A pénzügyi egyensúly mintegy vetülete az árutermelő gazdaság reálszférájának. Ezt a pénzügyi egyensúlyt a mennyiségi pénzelmélet a következő matematikai képletben ábrázolja:

$$M \times V = Q \times P.$$

Eszerint a pénz mennyiségének (M) és a pénz forgási sebességének (V) szorzata megegyezik az árumennyiség (Q) és az árszínvonal (P) szorzatával.

A pénzforradalom a mennyiségi pénzelméletet hatályon kívül helyezte. Márpedig ez a tőkés termelési mód alapfeltételezése. Éppen ez indokolja, hogy az áru–pénz átalakulás felborulását olyan kritikus pontnak minősítsük, ami az egész közgazdaságtan újragondolására késztet, függetlenül attól, hogy a klaszszikus tanításból mi az, ami változatlanul érvényben lévőnek tekinthető, mi az, ami érvényét veszítette, és végül mi az, ami csak továbbfejlesztett, illetve módosult formában állja meg a helyét.

Az olvasó a gondolatkifejtés jelenlegi szakaszában ne várjon választ a kérdésekre. E helyen csupán az áru–pénz metamorfózisára utalunk. Az ezredfordulón jelentkező pénzforradalom úgyis értelmezhető, mint egyfajta visszalépés a 18. századot megelőző történelmi időszakhoz. De attól gyökeresen eltérő, magasan fejlett mechanizmusok alkalmazásával.

Az ezredfordulón sajátos formaváltozásnak lehetünk a tanúi. Ez a következőkben mutatkozik meg:

a) A nemzetközi gazdasági folyamatokban mozgó tőkének egyre nagyobb része működik spekulatív (kemény) pénzként, mintegy elszakadva a gazdasági reálfolyamatoktól.

b) A gazdasági reálfolyamatokkal összefüggő tőkemozgás egyre nagyobb része marad rejtve; kikerült az állami ellenőrzés hatóköréből; nem a legális, hanem az illegális gazdaságot táplálja.

Olyan helyzet alakult ki, amelyre mind a tudománynak, mind a politikának választ kell adnia. A népességrobbanás és a romló természeti életfeltételek mellett ez a közgazdaságtannal szemben a 21. század harmadik nagy kihívása.

4. A hektikus nemzetközi tőkeáramlás okai

A nemzetközi tőkeáramlás korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött. Még az 1960-as években *Augusztinovics Mária* vezetésével magyar közgazdászok

kutatásnak az eredménye az a feltételezés, mely szerint a pénz 3–4-szer fordul gyorsabban, mint az áru.¹⁸

Fel lehetne sorolni néhány okot, ami miatt a gazdaság reál- és pénzsférája között így jellemezhető arányokat nem lehet kivetíteni a nemzetközi viszonyokra. De abból a szempontból mindenképpen figyelemre méltóak, hogy érzékeltetik azokat a gyökeres változásokat, amelyek e téren a 20. század utolsó évtizedében bekövetkeztek. Peter Isard tájékoztat arról, hogy 1992-ben a nemzetközi gazdasági reálfolyamatok (külkereskedelem és szolgáltatások) volumene csak 5%-át adta a nemzetközi devizakereskedelemnek. És ez a részesedés az ezredfordulóra *Erich Streissler* szerint 2%-ra csökkent.¹⁹

Itt azonban óvatosságra kell intenünk az olvasót. A nemzetközi tőkeáramlás ilyen mérvű felduzzadását nem lehet minden további nélkül az árfolyamlebegtetés és az azt követő fejleményeknek tulajdonítani. Már csak azért sem, mert az árfolyamlebegtetés bevezetése a hetvenes évtized elején, a szabad tőkeáramlás engedélyezése pedig a hetvenes évtizednek vége felé történt. A nemzetközi tőkeáramlás felgyorsulása azonban a nyolcvanas években indult el, és látványos módon a kilencvenes években bontakozott ki. Kellett tehát olyan tényezőnek is lennie, ami független a valutamechanizmustól.

Minden bizonnyal azoknak van igazuk, akik az információtechnológiai forradalomra, az információ továbbadását és feldolgozását gyökeresen megváltoztató komputerizációs és kommunikációs forradalom meghatározó szerepére hívják fel a figyelmet. Megjelentek a számítógépek, az elektronikus úton bonyolított ügyletek. Új alapokra helyezték a bankok és a nem banki pénzüintézetek kapcsolati rendszerét az ügyfelekkel csakúgy, mint a bankközi együttműködésben. A termelőerők fejlődésével, a korszerű gazdálkodási-ügyviteli rendszerek elterjedésével, nem utolsósorban pedig a pénzüintézetek között folyó versengés miatt a pénzügyi termékek (az új szolgáltatások) egész sora honosodott meg. Minderről *M. Khon* műve részletes áttekintést nyújt.²⁰ Persze ún. pénzügyi termékek a korábbi évszázadokban is léteztek. Marx a már idézett munkájában foglalkozott a kemény pénzzel. *R. C. Merton* pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az ún. származékos (derivatív) ügyletek a határidős és futures szerződések már a 17–18. században is léteztek.²¹

18 Huszti E.: Néhány gondolat a monetáris politikáról és az egyensúlyról. *Pénzügyi Szemle*, 1961. 1. sz.

19 Isard, P.: *Exchange Rate Economics*. Cambridge University Press, 1995.; Streissler, E.: *Globalisation, Capital Market and the Role of the State*. 1999. (Kézirat gyanánt.) Az MTA-n tartott előadás.

20 Khon, M.: *Bank- és pénzügyek, pénzügyi piacok*. Budapest, 1998, Osiris Nemzetközi Bankárképző.

21 Merton, R. C.: *Financial Innovation and the Management and Regulation of Financial Institutions*. NBER Working Paper Series. Cambridge, MA. 1995.

Globál devizakereskedelem, 1995. április

A tranzakciók formái	Napi átlag Mrd USD	%
Napi áras ületek (spot-tranzakciók)	520	41,3
Határidős ületek (forward-tranzakciók)	670	53,2
Futures és opció	70	5,5
Összesen	1 260	100,0
Határidős ületek időtartam szerint		
7 napnál rövidebb		50,0
8 naptól 1 évig terjedő		48,0
1 évnél hosszabb		2,0
Összesen		100,0

Hadd tegyük mindehhez hozzá: a származékos pénzügyi termékek jelentősége különösen a 20. század utolsó két évtizedében nőtt meg. A deviza-swap és a kamatláb-swap ügyleteket 1981-től kezdték alkalmazni. Ezeket a szolgáltatásokat nem a megváltozott valutarendszer-mechanizmus miatt, hanem a nemzetközi üzleti kapcsolatokban a költségminimalizálás célzatával dolgozták ki, és vették a banki ügyfelek igénybe. A bankárképzés céljára készített különböző tanulmányok minderről jó áttekintést adnak.²² Más kérdés az, hogy a valutaválság viszonyai között a származékos ügyletek a legkülönbözőbb elvont tranzakciók alkalmas formáinak bizonyultak. Hiszen ha a befektetéseket számítógépekkel is lehet intézni, és ha a világ pénzügyi központjai az interneten keresztül folyamatosan szemmel kísérhetők, akkor ez szinte felkínálja a legkülönbözőbb spekulatív befektetések lehetőségét. Ki gondolta volna a lebegő árfolyamok bevezetésekor, hogy a különböző valutanevek között olykor 20-30%-os eltérések is adódhatnak?

A származékos ügyletek térhódítása készítette a Bank for International Settlements-t (BIS) arra, hogy az ilyen típusú valuta-, értékpapír-, kamat- és áruügyletekről felmérést végezzen. A 26 országra kiterjedő adatsor a (7. táblázat) következő eredményeket adta.²³

A pénzügyi termékek növekvő részesedése a nemzetközi tőkeáramlásban tűzte napirendre azokat a vitákat, amelyek a pénzsférának a gazdaság reálszférájától való elszakadása körül bontakoztak ki. Ezek körében az arról szóló vita tűnik a legfontosabbnak, vajon a bankok és a nem banki pénzintézetek

22 Bankról, pénzről, tőzsdéről. Válogatott előadások a Bankárképzőben. Budapest, 1998.

23 Central Bank Survey of Foreign Exchange and Derivates Market Activity 1995. BIS. Basel, 1996. május – Lásd még: Breuss, Fr.: *Monetärer Teil. Schwerpunkt Wirtschafts und Währungsunion*. Aussenwirtschaft. Band II. Bécs, 1998.

megfelelően járnak-e el, amikor a kisbefektetők összegyűjtött megtakarításait a számukra legelőnyösebbnek tűnő módon fektetik be; és ha nagyobb kockázattal – egyben nagyobb profit esélyével – tehetik ezt, akkor nem a munka-termékek, hanem a pénzügyi termékek talaján tevékenykednek. Pete Péter ezt természetesnek tekinti és vitázik azokkal (*Kopátsy Sándor, Matolcsy György*), akik a nemzetközi tőkeáramlás ilyen alakulásában a növekedési energiák meg-rövidítését látják. Pete Péter gondolatfűzését aligha lehetne vitatni.²⁴ De a vita ezzel még nem tekinthető tisztázottnak. Három kérdés merül ugyanis fel, amelyeket nem lehet megkerülni.

1. Vajon az a mechanizmus, amelyben a századfordulón a nemzetközi tőke-áramlás végbemegy, minden tekintetben összhangban van-e a nemzetközi gazdasági együttműködés racionális követelményeivel? Ezt tekinthetjük model-lvitának, és a válasz csak nemleges lehet. Különben aligha lenne indokolt pénzforradalomról beszélni.

2. Vajon a bankok és a nem banki pénzintézetek kellő gondossággal jár-nak-e el, amikor a kisbefektetők összegyűjtött megtakarításait kihelyezik? Ezt tekinthetjük kockázati vitának és a válasz megint csak nemleges lehet. A szá-zadforduló tapasztalatából az szűrhető le, hogy a pénzügyi szektor úgy tekinti az államot, mint amely végső menedékül szolgál. A különböző állami konszo-lidációs akciók és az ezek céljaira – az adófizető polgárok terhére – felhasznált milliárdos összegek csak arra jók, hogy csökkentsék a pénzügyi szektor fele-lősségét: azt a kötelezettségét, hogy a tőkepiaci ügyleteket a jó gazda gondos-ságával hajtsa végre.

3. Vajon az a gazdaságjogi rend, amelyben a nemzetközi tőkeáramlás vég-bemegy, kielégítő hatékonysággal szabályozza-e a gazdasági folyamatokat? Ez a kérdés vezet el a második gazdasághoz és a pénzmosással a legális tőke-piaccal integrált illegális keresetek szerepéhez.

5. Feketegazdaság és a bankok integráló szerepe

A pénzforradalomra vonatkozó fejtegetéseknek zárógondolata három hipoté-zishez kapcsolódik:

1. A piacgazdaságban nincs légtér. A gazdaság teljes körforgását a nemzetgazdaságokban és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban egyaránt a legális és az illegális szektorok együttesen jellemzik.

2. Az illegális gazdasági szektor folyamatos térnyerése a klasszikus köz-gazdaságtan válságának egyik megjelenési formája.

24 Pete P.: Gondolatok a „pénzvilág uralmáról”, a pénzügyi rendszer megnövekedett szerepéről. *Közgazdasági Szemle*, 1999. május.

3. A forrópénzek felszívása, a pénzmosás, a bankok gazdaságintegráló szerepének jellemző megnyilvánulása.

Vegyük ezeket a hipotéziseket egyenként szemügyre! A piac átfogó és részszabályozóként egyaránt képes működni. De az árutermelésben nincs „légtüres tér”. A szabadpiac mindent beszabályoz, ha működése elé az állam nem gördít akadályokat. A piackorlátozás lehetősége tehát attól függ, hogy az állam támaszkodni kíván-e a gazdasági folyamatok szabályozásában a szabadpiaci elosztásra, illetőleg hol és milyen módon folytat piackikapsoló politikát.

Amikor a piac átfogó szabályozó, akkor az árnak önmozgása van, és egyidejűleg szabályozza a kínálatot, a keresletet és a jövedelmet. Ha az állam valamilyen viszonylatban kikapsolja a piacot, akkor a piac a számára nyitva hagyott területen működik. Éppen ezen alapul az állami piackikapsoló politika. Az ármegekötéssel szabályozott piac rögzített ár esetén kizárja, maximált ár esetén korlátozza az ár önmozgását. De az ár ilyenkor is szabályozza a kínálatot, a keresletet és a jövedelmet. A termelésmegekötéssel szabályozott piac egyfelől a jövedelmek, másfelől a kereslet és az ár kapcsolatában fejtheti ki hatását. A fogyasztásmegekötéssel korlátozott piac ugyanezt a jövedelmek, valamint az ár és a kínálat összefüggésében végzi el. Amikor pedig az állam a jövedelmek közvetlen szabályozásával kapsolja ki a piacot, akkor az automatizmus az árat, valamint a kínálati és a fogyasztási szerkezetet hozza ezzel összhangba.

A piackikapsolás nem korlátozódik szükségszerűen a piaci mechanizmus egyetlen funkciójára. A szabadpiac akkor szorul a legszűkebb keretek közé, amikor az állami szabályozás csak egyetlen irányba ad számára érvényesülési teret. De ez egyben a minimális feltétele is annak, hogy a legális szabadpiac működéséről még beszélhessünk.

Ez az eszmefuttatás jó alapokat teremt a feketegazdaság kifejtéséhez. Mindenekelőtt érthetővé teszi az illegális ügyletek két fő megjelenési formáját. Az egyik, amely tiltott tevékenységeket hoz mozgásba, a másik, amely állami rendelkezésekkel szabályozott cselekvés módját sérti meg, és így teremt az állami szándéktól eltérő piaci viszonyokat. Az előbbiről van szó például akkor, amikor államilag tiltott kábítószereket termelnek, importálnak, hoznak forgalomba. A másodikról van szó például akkor, ha az adójogi előírások megsértésével a jövedelem egy részét kivonják a közteherviselés alól.

Egyetértés mutatkozik abban, hogy tért hódít a feketepiac. Az illegális jövedelmek különösen a nemzetközi tőkeügyletekben játszanak növekvő szerepet. A feketegazdaság világ gazdasági teljesítményéről a legkülönbözőbb becslések láttak napvilágot. Az Európai Unióra vonatkoztatva figyelemre méltó az a tanulmány, amelyet *Friedrich Schneider* készített.²⁵ Az 1997-re vonatkozó szá-

25 Schneider, Fr.-Ernste, D.: *Increasing Shadow Economies all over the World – Fiction or Reality?* Institut für Volkswirtschaftslehre, Universität Linz, Arbeitspapier, 1998.

mításaiban – az EU-országokat tekintve – a GDP 9–27%-ára becsülte a nemzetgazdaságok illegális szektorát. A vizsgált országok körében a feketegazdaság aránya Ausztriában a legkisebb (9%), és Olaszországban a legnagyobb (27%). Az EU-átlagot Dánia jelentheti, ahol a feketegazdaság a GDP 18%-át tette ki. De azt is tudni kell, hogy a tőkefelhalmozás szempontjából a feketegazdaság súlya minden bizonnyal ennél csak nagyobb lehet, hiszen ez a tevékenység jórészt olyan üzletágakra összpontosul, ahol az elérhető nyereség kirívóan magas. Aligha tévedhetünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a feketepiac részesedése a világ tőkepiacának táplálásában valahol a 22–25% körül mozoghat.

E mű szerzője eszerint azok közé tartozik, akik viszonylag magasra értékelik a pénzmosás szerepét és általában a feketegazdasággal összefüggő megnyilvánulásokat a nemzetközi tőkeügyletek terén. Az ezeket bonyolító szervezetek révén megy végbe a gazdaság legális és illegális szektorának integrálódása, amikor még arra sem tudunk egyértelmű választ adni, hogy a bankrendszeren belül hol adódik a határvonal a feketegazdaság pénzügyi manipulációinak kezelésére létesített szervezetek és azon pénzintézetek között, amelyek – így vagy úgy – egyszerűen bekeverednek az ilyen ügyletek bonyolításába.

Általánosan tudott dolog, hogy a Bahamák, a brit Virgin-szigetek, Ciprus, az amerikai Delaware, Hongkong, Írország, Man-szigetek, Jersey, Luxemburg, Svájc, a Holland-Antillák, illetve a Kajmán-szigetek az adóikerülő cégek számára a bejegyzett külföldi tulajdonú cégek legkedveltebb helyszínei. A világ legfejlettebb országait tömörítő Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) 2001-ben feketelistát tett közzé az adóparadicsomokról. A listán 35 ország szerepel.

A legfontosabb *off-shore* helyszíneken nincs alaptőke-leletési kötelezettség; névleges összeggel is céget lehet alapítani. Általában zártkörű részvénytársaságokat alapítanak. Ezekben az övezetekben mód van a névérték nélküli, valamint a bemutatóra szóló részvények kibocsátására. A cégek az adóparadicsomokban nem végezhetnek gazdasági tevékenységet: az *off-shore* országok így védik magukat a gazdasági bevándorlóktól. A legtöbb „pénzügyi menedékhelyen” nincs személyi jövedelemadó, társasági adó, tőkeérték-növekedési adó, forrásadó, ajándékozási és örökösödési illeték.

A könyvviteli kötelezettséget sem ellenőrzik. Ugyanakkor rendkívül szigorúan veszik a titoktartási kötelezettséget, ami nemcsak a banktitokra, hanem a cégszolgálatokra is kiterjed. Senki sem kérheti le a cégbíróságokon a tulajdonosok, az igazgatók személyi adatait. Nem véletlen, hogy ez utóbbi kitételek miatt különböző bűnüldöző szervek is erőteljesen sürgetik a szervezett bűnözéssel szorosan összefüggésbe hozható „adómentes helyek” felszámolását. Ennek nehézségei különösen az elektronikus kereskedelem elterjedésével fokozódnak.

Nem vitás, hogy a pénzmosás és az egyéb pénzügyi bűncselekmények elleni fellépés az országok között a tőkepiacok tekintetében fennálló verseny miatt is sok fejtörést okoz. Minél szigorúbban lépnek fel ellene valamely országban, annál nagyobb tőkeelszívó erőként jelentkeznek az olyan országok tőkepiacai, ahol még a nyilvánvaló pénzügyi bűnözéssel mozgatott tőkeügylet bonyolítása sem ütközik különösebb akadályokba.

De felvethető: a klasszikus közgazdaságtan tételei tarthatatlanok-e, avagy pedig az a gazdaságpolitika, amely a 20. században egyre meghatározóbb, szűkíti a szabadpiacot, különböző utakon és módokon szabályozott piaci viszonyokat teremt. Az egyértelmű eligazodás célzatával széles platformon kívánjuk az olvasó számára megvilágítani a felvetődő lehetőségeket. Legyen a kiinduló feltételezés a következő: nem a közgazdaságtan, hanem az ambíciózus állami szerepvállalás teremtett a gazdasági legalitásban válságot.

Ilyen következtetésre jutnak – általános szabályként – a chicagói iskola hívei. Ez az iskola mindig következetesen lép fel a gazdasági életbe történő állami beavatkozásokkal szemben. Az állami intézményi rendet egyszerűen alkalmatlannak tekinti a reálisan képviselhető, társadalmi érdeket szolgáló funkciók ellátására. Megítélésük szerint az állami beavatkozások kísérőjelenségei olyan konfliktushelyzeteket jelentenek, amelyek súlyosabbak azoknál, amik a piaci törvények működése nyomán lépnek fel.

A chicagói iskola elméletére támaszkodva a probléma már a fogyasztói szuverenitás állami korlátozásánál kezdődik. Minél szélesebb körben korlátozza az állam etikai vagy bármely más megfontolásból egyes javak gyártását, elosztási rendjét, illetőleg nem ellenőrzött fogyasztását, annál inkább utat nyit a feketegazdaságnak. Ami iránt ugyanis valós fogyasztási igény mutatkozik, kielégítését a piaci mechanizmus a gazdaság jogi rendjének megsértésével is biztosítani fogja. Hasonló következtetésekre jut a chicagói iskola az állami gyámkodás ügyében is. Ha az állam az egyéni fogyasztás visszaszorításával egyes javak szükségletkielégítését közösségi alapon szervezi, és a központi elosztás működtetése érdekében az elsődleges jövedelmek jelentős hányadát elvonja, az adóletagadás zsilipjeit nyitja ki. De nem mindenki adócsaló. Az adóletagadás mértéke is különböző. Következésképpen az állam arra kényszerül, hogy a közgazdaságilag indokoltnál magasabb adótételekkel dolgozzon. Mindez egyfelől gyengíti az esélyegyenlőséget, valamint a gazdaságnövekedés egyébként lehetséges mértékét.

Mindezzel az állam aláássa azt a morális alapot, amelyre a gazdaság intézményi rendje támaszkodhat. Tegyük ehhez hozzá: vannak kivételek, amikor a chicagói iskola hívei is lehetségesnek, sőt szükségesnek ítélik a szabadpiac kinnövéseinek korlátozását. Gondoljunk például a drogfogyasztás legsúlyosabb eseteire. Ez a korlátozás is kijátszásokhoz vezet. Úgy vélik azonban, hogy amikor az állami beavatkozás kivételekre korlátozódik, a feketegazdaság is csak marginális szerepet játszhat.

Lépjük át a monetarista iskola szabta határokat. A társadalmi-gazdasági fejlődéssel a tőkés termelési mód végső kifejlődésében – mint láttuk – a szociális piacgazdaság formáját vette fel. Ezt az átváltást objektív tényezők alapozták meg. Ez esetben viszont az állam gazdaságszervező szerepe reálisan csak ennek figyelembevételével határozható meg. De még ebben a megközelítésben is indokolt különbséget tenni a tudomány és a gazdaságpolitika között. Adott célt különböző úton és módon, jobb és rosszabb hatékonysággal lehet szolgálni. Ennyiben a különbségtétel igazolható. A probléma ott kezdődik, amikor önkényesen határozzák meg a tudomány és a gyakorlat területét. Mindegyik erről van szó, ha a tudományos felismerést egyszerűen elhatárolják az annak nyomán működésbe lépő gyakorlati alkalmazástól.

Szándékosan utalunk pl. olyan természettudományi kutatásokra, amelyek pusztítást szolgáló fegyverzetek birtokbavételét tették lehetővé. Ki tudná pontosan megmondani, miért utasította vissza Anatole France a Nobel-díj átvételét. De ennek egyik értelmezése az is lehet, hogy a dinamit felfedezésével szerzett tőkét nem tekintette összeegyeztethetőnek egy kiemelésre méltó irodalmi alkotás díjazásával. De így vagyunk az atombomba és a hidrogénbomba felfedezésével is. Ha ezek egyszer rendelkezésre állnak, többé nem érdekes ki milyen célzattal működött közre azok felfedezésében.

De térjünk vissza a közgazdaságtanhoz és tegyük helyére a problémát! A 18. század gazdaságának menetét nem Adam Smith, David Ricardo és a többi klasszikus közgazdász útmutatása határozta meg. A klasszikus közgazdaság művelői

- egyfelől a tőlük függetlenül uralkodó eszméáramlatra támaszkodva hozták létre a közgazdaságtant,
- másfelől képesek voltak arra, hogy az emberi szabadságra alapozott természetbölcsélet talaján állva felismerjék és kifejtsék a piaci mechanizmus lendítő erejét.

Az már más kérdés, hogy a klasszikus tanítás szószólói e tudomány védelmében felléptek minden gazdaságfilozófiával szemben, amely a diktatórikus, totalitárius rendszer talaján egyengette a nem piacconform gazdaságpolitika útját. Ugyanakkor a klasszikusok képesek voltak különbséget tenni a fejlődés demokratikus és antidemokratikus útja között. Felismerték a társadalmi-gazdasági fejlődés révén kialakuló objektív változásokat és mintegy ezekhez igazodva gazdagították új ismeretanyagokkal a klasszikus tanítást.

De ennek a tudományos felismerésnek is az ezzel adekvát hatalmi viszonyok adtak legitimitást. Végső következtetésként így a klasszikus közgazdaságtan válságának feltételezése adódik. A klasszikus tanítás talaján mozogva egyszerűen nem lehet kielégítő választ találni az objektív okok révén megváltozott viszonyokat figyelembe vevő egyensúly (konszolidált állapot) kritériumrendszeréről.

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

c. könyvsorozat kötetei

100

100

Globalizáció és nemzeti érdekek

A demokrácia intézményrendszere

A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai

Sárközy Tamás: Rendszerváltozás és a privatizáció joga

Az agrártermelés tudományos alapozása

Népegészség, orvos, társadalom

Egészségügy és piacgazdaság

Biotechnológia – lépéstartás Európával

Környezetpolitika és uniós csatlakozás

Termelés, piac, természeti környezet

Losonczy Ágnes: Utak és korlátok az egészségügyben

Budapest – nemzetközi város

A cigányok Magyarországon

Minőség és agrárstratégia

A magyar nyelv az informatika korában

A NATO és a magyar politika

Magyarország településkörnyezete

Az információs társadalom

Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés

Közlekedési rendszerek és infrastruktúráik

Bp. 2000. 241 oldal, ára 700 Ft

A cigányok Magyarországon

Utánnyomás. Bp. 2001. 270 oldal, ára: 700 Ft

Egészségügy Magyarországon

Bp. 2001. 368 oldal, ára 920 Ft

Vajda György: Energiapolitika

Bp. 2001. 391 oldal, ára 950 Ft

Balázs Géza: Magyar nyelvstratégia

Bp. 2001. 268 oldal, ára 700 Ft

Magyarországi kutatóhelyek I-III.

I. Élettudományok 280 oldal, ára 680 Ft

II. Természettudományok 271 oldal, ára 680 Ft

III. Társadalomtudományok 357 oldal, ára 780 Ft

A hazai vizsgáldálkodás stratégiai kérdései

Bp. 2002. 402 oldal, ára 1000 Ft

Borhidi Attila: Gaia zöld ruhája

Bp. 2002. 331 oldal, ára 1950 Ft

A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései I-II. kötet

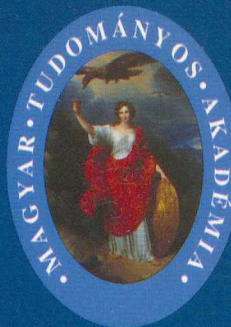
Bp. 2002. 558 oldal, ára 2500 Ft

Információs társadalom és jogrendszer

Bp. 2002. 343 oldal, ára 1490 Ft

Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld

Bp. 2002. 236 oldal, ára: 920 Ft

I-II. kötet ára:
2550 Ft